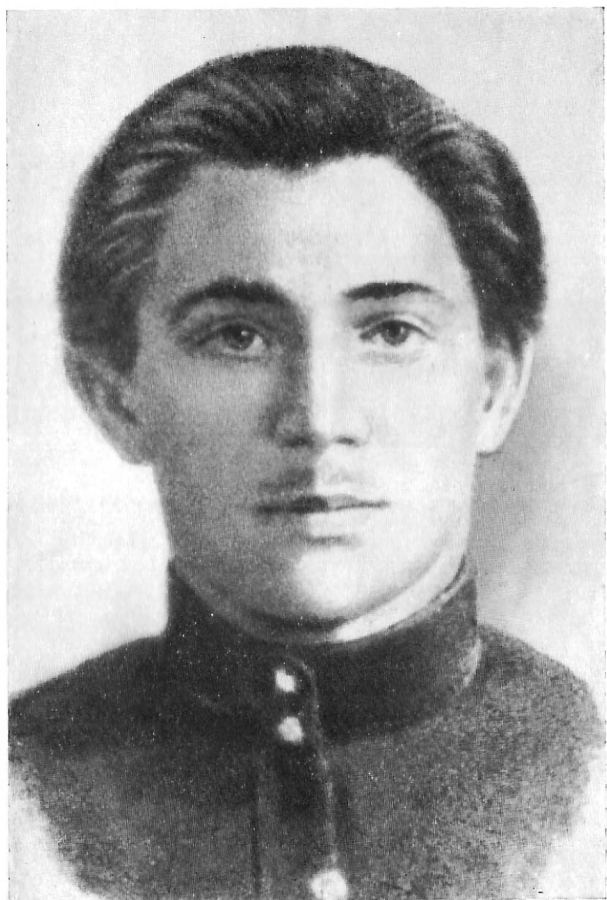

ВАСИЛЬ
ЧУМАК

ЧЕРВОНИЙ ЗАСПІВ

ВАСИЛЬ ЧУМАК

ЧЕРВОНИЙ ЗАСПІВ

Поезії

Оповідання і нариси

Статті та рецензії

Засідання дитячого гуртка
«Музо, геть»

П'єса-шарж

Автобіографічні матеріали

Спогади про поета

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

1991

ББК 84Ук7
Ч-90

У книжці зібрано творчий
доробок українського поета
(1901—1919),
одного із найяскравіших ліриків
революційної доби,
який загинув
від денікінської кулі
у неповні дев'ятнадцять років.
Окремий розділ становлять
спогади про поета.

В книге собрано творческое
наследие украинского поэта
(1901—1919),
одного из самых ярких лириков
революционной эпохи,
который погиб
от деникинской пули
в неполные девятнадцать лет.
Отдельный раздел составляют
воспоминания о поэте.

Упорядник,
автор передмови і приміток
І. О. Ільєнко

Редактор *О. С. Зелік*

Ч $\frac{4702640202-005}{M205(04)-91}$ 5.91

ISBN 5-308-00870-1

© Упорядкування, передмова,
примітки. І. О. Ільєнко, 1991.

© Художнє оформлення.
Відоняк А. Д., 1991.

ПІДТЯТИЙ НА ЗЛЕТІ

Як поет Василь Чумак тільки розпочинався. Підготовлений ним збіроцці віршів «Заспів» судилося бути єдиною. Та вона настільки високохудожня й самобутня, що її автор по праву вважається одним із фундаторів української радянської літератури.

Образ невмирущого поета-комунара, енергійного, нескореного борця, якого в неповні дев'ятнадцять літ закатувала чорносотенна денікінська контррозвідка, приваблює своєю одержимістю і красою.

Короткий, але буремний шлях відміряла доля Чумакові. З провінційної гімназії, яку він сам називав «фабрикою чиновників», де з кожної щілини стежило ненависне інспекторське око, талановитий, завзятий юнак прийшов до Києва і став одним із творців та організаторів пролетарського мистецтва.

«Революція як джерело! Революція як творчий об'єкт!» — це ті гасла, що мусить червоними літерами вигаптувати на шовках свого прапора сучасне мистецтво», — проголошує він у програмній статті.

«Чумак повно жив революцією, в ній розвивався і ріс, у віршах лише одбиваючи переживання й почуття свого класу»¹, — відзначав старший його товариш по літературі і боротьбі Василь Блакитний.

У дванадцять років Чумак у своїх віршованих спробах сміливо називає царя «кривавим деспотом», а з приходом революції стає співцем визволення, «єднання

¹ Еллан (Блакитний) В. Твори: У 2 т.— К., 1958.— Т. 2.— С. 106.

братніх заліз». І, що особливо важливо, співцем з голо-
сом виразним і неповторним, нечуваного досі тембру
й ліризму. Як тонко підмітив Павло Тичина, у Василя
Чумака були зачатки перетворювача, яких він не встиг
розвинути вповні. В його особі наше красне письменство
втратило поета-новатора, поета буйнообіцяючого талан-
ту, глибоких і чистих почуттів.

Літературна спадщина Чумака невелика, але її ми-
стецька вартість незаперечна. Та, врешті, саме цим, а не
кількістю надрукованих рядків, і вимірюється духовний
потенціал і значення поета. Приклад цьому — творчість
Юлюса Яноніса, Сергія Чекмарьова, Муси Джаліля,
Дмитра Вакарова, Мірзи Геловані, Василя Симоненка...

У 20-і роки ім'я Василя Чумака було одним з най-
популярніших у молодого українського читача. Петро
Панч, наприклад, згадує, що на шахтах і підприємствах
Донбасу, які він відвідав наприкінці 20-х, зустрічав
червоні куточки, які носили імена Василя Чумака чи
Василя Блакитного.

Василь Чумак викликав захоплення не тільки як
юний митець, а як людина нового типу, революційного
гарту. Так, потрапивши до денікінської в'язниці, він не
занепав духом, а наполегливо працював, багато і серйоз-
но читав, горів творчими задумами, накреслював диво-
вижно широкі плани самоосвіти.

«Кілька тижнів ми, група літературної молоді — ком-
сомольців, обговорювали питання: хто наші літературні
предтечі,— згадував Павло Усенко.— Казали — Василь
Чумак, стиль його, пафос, смерть навіть така трагічна —
це ж революція. Чарівний романтизм в крові реалізму»¹.

Як видно з посилання на цю промовисту цитату,
у 20-і роки про поета щедро писали — і не тільки кри-

¹ Давид К. Образ Василя Чумака в українській ху-
дожній літературі // Молодняк.— 1929.— № 12.— С. 82.

тичні розвідки, спомини, а й художні твори. 1930 року у видавництві «Український робітник» побачив світ біографічно-критичний нарис «Василь Чумак» Юрія Лавріненка. Тоді ж як додаток до газети «Пролетарська правда» з'явилася і книжечка поета.

Після цього чверть століття твори Чумака не видавалися, а ім'я його згадувалося вряди-годи. Однією з небагатьох у смузї цього замовчування була згадка про нього в доповіді Павла Тичини на пленумі Спілки радянських письменників України в Уфі 7 січня 1943 року: «Багатонадійного поета Василя Чумака уже не було між нами (його в 1919 році замучили денікінці)...»¹

Книжка поезій В. Чумака «Червоний заспів» знову побачила світ аж 1956 року. Відтоді поет мовби народився вдруге.

У часи сталінщини нищилися не тільки живі, а й мертві. Така доля спіткала Василя Чумака, як і Василя Блакитного, Гната Михайличенка (розстріляний денікінцями разом з поетом), Андрія Заливчого (загинув у Чернігові під час повстання проти гетьманців).

Коли на початку 30-х років було піддано критиці теорію «перших хоробрих», то разом з цією теорією надовго в забуття пішли й названі імена. До того ж це робилося в стилі доби: не просто забували, а витравлювали з пам'яті цілих поколінь, бо раніше видані книжки вилучалися за типовими для того часу таємними списками, а нових видань, звісно, годі було сподіватися, аж допоки почала скресати культівська крига.

У 30-і роки несправедливо був репресований молодший брат поета Микола. Погруддя Василя Блакитного в самому центрі Харкова було знищено, а його могилу по-варварському розорано. Неважко здогадатися, що сталося б з Василем Чумаком, аби він дожив до того

¹ Тичина П. Зібр. творів: У 12 т.— К., 1986.— Т. 8, кн. 1.— С. 437.

часу: навряд чи йому вдалося б уникнути лабіринтів ГУЛАГу, адже в 30-і роки колишні боротьбисти були масово репресовані.

Через ідеологічну епітимію, накладену на його твори, були окрадені не тільки читачі, а й поети — ровесники Чумака багатьох призовів, яких його дерзновенність, молодече завзяття і розкутість слова спонукали б вирватися з полону оспівувальних традицій та банальності.

Пропоноване читачеві видання якнайповніше репрезентує творчість В. Чумака. Вперше до книжки включено його публіцистичні виступи в «Черниговской земской газете» у жовтні — грудні 1918 року (позначені зірочками). Лише один з них («З'їзд спілки хліборобів-власників Городнянського повіту») повністю передруковувався в дослідженні В. І. Півторадні «Публіцистична діяльність В. Чумака у 1918 р.» («Радянське літературознавство», 1958, № 1).

Повністю наведено той фрагмент щоденника поета, який опускався в попередніх виданнях його творів (1968, 1982) і в якому перелічено праці з історії мистецтв іноземними мовами (запис від 24 вересня «Джерела по історії мистецтв»).

Уперше зібрано воедино спомини про Василя Чумака, розпорошені по газетах і журналах, по окремих книжках, а то й зовсім неопубліковані (у примітках зазначено джерела цих матеріалів). Це яскравий колективний портрет талановитого юнака, життя якого було обірване на самому розспіві.

Птахом революції назвали Василя Чумака перші його критики. Таким він навічно піднявся в чисте небо української поезії.

Народився Василь Григорович Чумак 25 грудня 1900 року (7 січня 1901 року) в містечку Ічні на Чернігівщині в селянській родині. Батьки його, щоб утримувати чималу сім'ю, змушені були, крім хліборобства, займатися ще й пекарством. Та заробітки були такі, що

сім'я часто бідувала. Господарство двічі закладав у банк ще дід Василя, тож батько аж до революції виплачував борги.

У цьому співучому закутку Чернігівщини, як називає поетів земляк Степан Васильченко Ічнію, і минало його дитинство. Казку і народну пісню вперше почув він від своєї старенької бабусі, чиї розповіді викликали в нього не тільки любов до рідного запашного слова, а й розбурхували його дитячу уяву. Тож згодом, уже в шкільні літа, він відзначався мрійливістю і багатою фантазією, рисами, конче необхідними для поета.

Змалку пробудилася у хлопчика жадоба до знань, до читання. З шести літ відвідував церковно-парафіяльну школу, а через три роки вступив до Ічніянського чотирикласного вищепочаткового училища. З класу в клас переходив з похвальними грамотами.

Ічня того часу — чимале містечко, що налічувало близько 15 тисяч жителів, 2 заводи і понад сотню крамниць.

На формування світогляду Чумака впливали, з одного боку, офіційна школа з її монархічно-рабським вихованням, з прищепленням «патріотичних» почуттів та ідей, а з іншого — рідне трудове середовище.

Значний вплив на нього мало знайомство з творчістю Тараса Шевченка. «Кобзар», за визначенням Володимира Гадзінського, був чи не єдиним підручником політосвіти, що міг тоді потрапити до рук сільському школяреві. Тим паче, що в ті часи українське слово зазнавало постійних утисків. Доходило навіть до того, що під час новорічних свят учням і вчителям забороняли співати українські пісні, декламувати рідною мовою вірші.

Під впливом прочитаного у шкільних хрестоматіях десь у віці 9—10 років Василь, наслідуючи М. Некрасова та О. Кольцова, складає російською мовою перші вірші про весняні квіти, красу природи, віддану дружбу.

Окремі його дитячі спроби були надруковані в тодішній пресі.

Під впливом творчості українських поетів М. Костомарова, О. Олеса, Я. Щоголева Чумак починає писати рідною мовою. В одному з перших українських віршів (1913) він дякує своєму шкільному товаришеві Івану Паляниці, який познайомив його з «Кобзарем» і порадив писати по-українському.

Тоді ж Василь заглиблюється в розвідки Д. Яворницького про Запорозьку Січ, романтизує історичне минуле, звертаючись у віршах до «великих дідів», «козаків лихих».

То були несприятливі часи для української культури, яка постійно зазнавала шовіністичних нападок. Так, 1912 року запеклий монархіст С. Щоголев видав книжку «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма», яку нищівно розкритикував В. І. Ленін.

Апологет чорносотенщини Струве біснувався від самої думки, що колись українці й білоруси читатимуть у перекладах своїми мовами твори Овідія, Гете, Верлена.

Тож не дивно, що в таку тяжку безпросвітну годину юний поет з болем і обуренням пише про «час божевільних розрух».

Постійно живучи в здоровому трудовому оточенні, дивлячись на бідкування селянства та й сам зазнаючи злигоднів, Василь досить байдуже ставився до офіційних заходів, якими намагалися виховати його в дусі «самодержавія, православія і народності». Свідчення цьому його згадка про святкування 300-річчя дому Романових: «Сегодня вся Россия празднует день избрания на престол Михаила Федоровича, первого царя из дома Романовых. Мы собрались в училище, громко разговаривая о предстоящем вечере. После обыкновенной речи инспектора он начался [...] Все следовало своим чередом. Но, на-

конец, и моя очередь (?) Я вышел с необычайным хладнокровием, какого и сам не ожидал»¹.

1914 року після чималих клопотів Чумака вступив до Городнянської гімназії. Синки заможних міщан і сільських багатіїв неприязно стріли вихідця з простої селянської родини, який відрізнявся від них психологією і світоглядом так само виразно, як і одягом.

І тут усе українське переслідувалося, навіть на приватних квартирах гімназістам заборонялося співати українських пісень.

Юнак виявив неабиякі здібності до навчання, але постійні суперечки з інспектором, небажання відвідувати церковні відправи накликали гнів гімназійного начальства.

В оповіданні «Що було» він пише, що інспектор, ця «людина у футлярі», не може зрозуміти його поривань: «Та чи прочитають золоті гудзики думку юнацьку, чисту, кришталеву? Куди їм думку юнацьку прочитати!» А коли чув осатанілий окрик «Кто вам разрешает петь хохлацкие песни?», то сприймав це як пекучу узаконену образу: «І чого воно таке болюче це слово? І це було дуже тяжко».

З ініціативи Чумака в гімназії видавали рукописний журнал, якому він же придумав і назву — «Молодые всходы». А гурток «Любителей изящной словесности» став доброю літературною школою для Чумака, який був одним з наймолодших і найактивніших його членів. Гуртківці вивчали твори І. Тургенева, М. Некрасова, футуристів, дискутували на літературні теми, найчастіше — про «чисту» й громадянську поезію. Чумака з першого ж виступу зарахували до поетів. Тонке відчуття

¹ Цю нотатку, як і інші шкільні записи В. Чумака, втрачено. Цит. за статтею Б. Коваленка «Василь Чумака». — Коваленко Б. Літературно-критичні статті. — К., 1962. — С. 129—130.

ритму, досконале знання мови і народної пісні дало йому змогу писати швидко й легко.

Чумак не обмежувався програмовим матеріалом з літератури. Зблизившись із вчителями братами Володимиром і Костянтином Марігодовими, користувався їхньою бібліотекою, захоплювався творами О. Олесья, М. Вороного, О. Блока, В. Хлебникова, І. Северяніна. З 1913 року він писав по-українському і почасти по-російському. К. Марігодов напоумив його, що письменник мусить володіти великим запасом слів, а отже, слід було вибирати якусь одну мову — Даль чи Грінченко? Невдовзі Чумак заявив учителеві, що Грінченко перемиг, і з властивим йому запалом взявся за поглиблене вивчення рідної мови. Ще і ще раз перечитував твори І. Котляревського, Т. Шевченка, О. Олесья, вів словничок образних висловів з народних уст.

В оповіданні «Товарищи» Чумак говорить про свої тодішні життєві плани: «Я думав быть учителем, сельским учителем. Я рисовал себе картину, как буду заниматься с детьми... Буду любить этих милых малышей. Буду развивать их. Но мне попался на глаза Андреев «Дни нашей жизни», «Gaudeamus» и я переменил решение. Меня сразу потянуло к студентам, к их жизни, песням».

З початком першої світової війни нахлинула нова хвиля реакції. Українську пресу було заборонено. Жорстоко придушувались революційні виступи. У провінційній Городні місцева пересильна в'язниця була переповнена більшовицькими агітаторами, підпільниками, штрафниками.

Чумак активно включається в громадську роботу, бере участь у нелегальному українському гуртку, керує хором, домагається дозволу відвідувати гімназістам у релігійні свята в'язницю і влаштовує там вистави й концерти. Зокрема, було поставлено «Москаля-чарівника» І. Котляревського і «Ведмедя» А. Чехова. Та самої лише

просвітницької діяльності для нього вже замало. Він налагоджує тісні стосунки з місцевим революціонером Яковом Погуляйлом, який з 1905 року відбував каторгу. Разом з товаришами допомагає в'язням організувати втечу.

Звістку про Лютневу революцію Чумак зустрів як незвичайне свято. «Несподіванка. Впорхнула в запліснявілі стіни будинку й чисто все перекинула шкереберть. В узькі обрії не міститься»,— читаємо в його творі «Бризки пролісок». Впали вікові окупи монархії, зразу стало вільніше дихати, від радості «безмірно хотілося зняти з неба сонце голими руками, принести на землю». Сп'янілий від слова «революція», Чумак гаряче вітав перше пробудження— «весь світ у пролісках»— і з головою поринув у вир подій, що нестримно розвивалися.

Мітинги, демонстрації, вечори, виступи не обходилися без нього. Коли в квітні було засновано в Ічні «Просвіту» (певний час це було однією з основних форм роботи української ліберальної інтелігенції на селі), Чумак з-поміж її ентузіастів. Він друкує відозви та прокламації, організовує бібліотеку для селян, читає доповіді («Слово іченської «Просвіти», «Україна чи Малоросія», «1913 рік», про Кирило-Мефодіївське братство, про Шевченка, Куліша), виступає зі своїми віршами, з ічнянською молоддю видає рукописний журнал «Ранок».

Влітку 1917 року Василь зі своїм товаришем Л. Милоченком уперше прочитав «Комуністичний маніфест», вивчав революційні брошури, програму більшовиків. Тоді ж близько познайомився з членом РСДРП з 1905 року Ганною Омельченко, що позитивно вплинуло на формування його світогляду.

Чумак, як і тисячі його ровесників— селянських дітей,— стихійно вітав Лютневу революцію. Щоб зрозуміти складність ситуації, психологічний стан його покоління, звернімося до «Автобіографії» Олександра Довженка, який про той період писав: «І радість революції,

радість звільнення від царизму, і Україна, про яку забороняли читати, і рівність, і братство, і свобода, і самовизначення, і незакінчена війна, і земля, і воля та інша велика кількість зовсім нових недуманих і негаданих ідей і питань, і невміння відрізнити довгождану правду від довгопідготовлюваного обману — засліпило нас, як людей, що вийшли з погребів»¹.

Юнак проводить революційну роботу на селі, бере участь у «Селянській спілці», але політика Центральної ради, її поступки поміщикам, ігнорування вимог бідного селянства розвіюють його віру в нову українську владу.

Жовтнева революція відкрила перед Чумаком нові обрії. У 20-і роки його батько став одним із організаторів першої ічнянської комуні «Наймит», а синові судилося прокладати перші борозни на ниві української радянської поезії.

«Революція була новою, вона збила кайдани не тільки з політичних каторжників,— писав про масове духовне розкріпачення М. Асеев,— вона звільнила від кайданів фантазію, душевний порив, заповітну думку, сподівання молодості»².

На жаль, нам мало відомо про життя поета в той тривожний час. Кілька разів його арештовували за революційні виступи і розповсюдження листівок.

Восени 1918 року Чумак активно виступає з публіцистичними статтями на сторінках «Черниговской земской газеты». Ще раніше почав друкувати вірші в газетах «Земля і воля» і «Нова громада». Він закликає «вивчати соціалізм як науку» і «тернові шляхи української культури».

У вересні 1918 року Чумак їздив до Харкова, де в напівлегальному українському видавництві «Рух» мав намір випустити збірку своїх віршів.

¹ Довженко О. Твори: У 3 т.— К., 1958.— Т. 1.— С. 15.

² Асеев Н. Собр. соч.: В 5 т.— М., 1964.— Т. 5.— С. 387.

Ічня, Городня з їхнім тихим провінційним життям уже були затісними для поета, який поривався до справжньої боротьби. Тому восени 1918 року він вирушає до Києва, в політичний і культурний центр України.

«Мене вже давно запрошували товариші,— сказав він на прощання матері.— Я буду боротися за бідних, буду стояти за них, вони мені рідні».

Л. Милоченко, який мав розмову з Василем незадовго до від'їзду в Київ, свідчить про те, що він дуже змужнів, назавжди розпрощався з дитячими ілюзіями, розглядав науку й мистецтво як засоби боротьби за долю трудящих, радів, що серед селянства й містечкової бідноти шириться рух.

У пошуках живого, справжнього діла, що, врешті, і привело Чумака до вируючого Києва, доля звела його з Василем Елланом (Блакитним), який, прочитавши вірші юнака (з ними ознайомив його Чумаків земляк Іван Омельченко), заявив товаришам, що революційна Україна народила талановитого поета. Він залучив його до активної роботи, ввів у коло літераторів, підбадьорював і всіляко підтримував.

Революція дала змогу Чумакові на повну силу працювати на ниві культури. З травня 1919 року він — відповідальний секретар журналу «Мистецтво» і одночасно співробітник бюро пропаганди Всеукраїнському при Наркомосвіті. Як повідомлялося в київській газеті «Більшовик», до участі в створюваних журналах «Барвінок» і «Весняні хвилі» в числі інших запрошені Павло Тичина і Василь Чумак.

Громадська діяльність Чумака київського періоду надзвичайно плідна й різноманітна: то він виступає перед молоддю залізничних майстерень і заводів, закликаючи до вступу в збройні загони, то бере участь у роботі Всеукраїнського з'їзду волосних виконкомів, то, як гість, присутній на першому з'їзді комсомолу України,

то читає вірші перед комсомольськими ешелонами, що від'їздили на боротьбу з Денікіним (сам же через сухоти, на які хворів з осені 1918 року, не міг захищати революцію з багнетом у руках), то бере участь у літературних «Веснянках» — його «Червоні зорі», «Гартована поезія» звучали у виконанні артистів «Молодого театру» Леся Курбаса.

Поселився Василь з товаришами в побутовій комуні, всі заробітки складали до купи й витрачали спільно. Там часто відбувалися літературні вечори, розпалювалися творчі дискусії. Як поет, він працював постійно і напружено. Неабияке значення для формування його творчої індивідуальності мало спілкування з Павлом Тичиною і Лесем Курбасом.

Тичина з його мажорним світовідчуттям, з непримирністю до лицарів безумного «лицарства», яким він об'явив «трояндний молодий бій», був духовно близький Чумакові.

Про зустрічі зі своїм молодшим земляком згадується в нотатках Павла Тичини: «Вас. Чумак. Він приходив до мене на Кузнечну вул. (бо у мене його рукописна збірка саме на читанні була, дав її мені Вас. Еллан)»¹. В серпні 1919 року поет записав з голосу Чумака народну пісню «Варн, мати, вечеряти» (цей запис зберігся).

Творчий неспокій, новаторські пошуки Леся Курбаса, з яким Чумак зустрічався в редакції «Мистецтва», в театрі «Березіль», на літературних вечорах, не могли йому не імпонувати.

Чумак наполегливо займається самоосвітою, використовуючи для цього величезні можливості Києва. Друкує вірші, статті, рецензії...

На сторінках «Мистецтва» побачили світ твори, що ввійшли до золотої скарбниці української радянської поезії, зокрема вірші П. Тичини («На могилі Шевченка»),

¹ З особистого архіву П. Тичини.

В. Блакитного («Повстання», «Ударом зрушив комунар»). Там же опубліковано й вірші В. Чумака «З ранкових настроїв», «Гартована поезія», «Офіра». А в збірнику «Червоний вінок», що вийшов у червні 1919 року в Одесі, надруковано його цикл «Червоний заспів», поезії «Вже доволі», «Геть сумніви», «Я порву ті вінки».

Не без впливу В. Блакитного і Г. Михайличенка, які готували до друку збірник «Культура пролетаріату», В. Чумак узявся до впорядкування антології української революційної поезії, яку мало видати Бюро пропаганди Всеукрліткому.

Чумак працював і над збіркою поезій «Заспів», та захоплення Києва денікінцями наприкінці серпня 1919 року порушило ці плани. Добровольча армія несла розруху, смерть. Усе українське нещадно переслідувалось: Академію наук і пресу було ліквідовано, «Кобзар» Т. Шевченка було заборонено вивчати в школах як більшовицьку книжку. Тисячі українських книг було подикунському спалено.

Чумак іде в підпілля разом з товаришами-боротьбистами. Так склалося, що його не поминув цей етап розвитку громадянської війни на Україні. По-перше, один з чільних діячів партії боротьбистів В. Блакитний опікувався молодим поетом, залучив його до співробітництва в центральному органі партії — газеті «Боротьба». По-друге, юнака захоплювала романтика революційної діяльності, а програма партії боротьбистів, яка з 6 серпня 1919 року після злиття з Українською соціал-демократичною робітничою партією (незалежних лівих) прибрала назву Української комуністичної партії (боротьбистів) з девізом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», не могла йому не імпонувати. Це злиття трактувалося в документах партії «великим завершальним моментом в розвитку українського комуністичного руху, що чутливо відбиває веління місцевої соціальної дійсності, і новим вихідним пунктом подальшого процесу організаційно-

ідеологічної консолідації сил міста і села України»¹. Чумака приваблювала ідея національного відродження, плекана боротьбистами, засудження ними «інерції русифікаторства у всьому апараті влади на Україні» та «висмоктування сил централізованою державною машиною». Ця ідея передбачала «необхідність конструювання України в окрему Радянську Республіку як самостійного члена виростаючої всесвітньої федерації радянських республік»².

Як відомо, 1920 року боротьбисти влилися в Комуністичну партію України.

В суворих умовах підпілля Чумака виконував відповідальні завдання. Він завідував майстернею, в якій підробляли паспорти та інші документи, необхідні для підпільників. Сам мав виготовлений таким трибом паспорт на ім'я Черненка Василя Юрійовича.

Та після доносу провокатора Василя на конспіративній квартирі заарештувала денікінська контррозвідка. Під час трусу в його матраці знайшли нелегальну літературу. Його припровадили спочатку в приміщення контррозвідки, а через два дні запроторили до Лук'янівської в'язниці.

Василь опинився в одній камері з Михайлом Семенком та єврейським поетом Іциком Фефером. Він регулярно вів щоденник, який зберігся завдяки щасливому випадкові. На початку 1920 року студент Київського медінституту І. В. Дев'ятка, займаючи квартиру на Львівській вулиці, знайшов два зошити з однаковими написами: «Василь Юрович Черненко. За ґратами. Щоденник. Київ, Лук'янівка, 1919». Як виявилось, це були щоденники Василя Чумака.

Тюремний щоденник поета — хвилюючий, трагічний

¹ Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України.— Ф. 43, оп. 1, спр. 49, с. 29—30.

² Там же, с. 36.

документ, який ще раз підкреслює характерні риси його вдачі: рішучість, наполегливість, непокірність, оптимізм.

Будучи у лабетах озвірілої денікінської офіцерні, для якої він був подвійний ворог (революціонер, та ще й українець), Чумак міг бути щомиті розстріляний. Та навіть і тоді, коли над ним нависла, здавалося, невідворотна загроза смерті, він не впав у розпач, у щоденнику не знаходимо ниток безнадії та приреченості. Навпаки, він не тільки не втрачав самовладання, а й підбадьорював товаришів. То він загоряється ідеєю випустити разом з ув'язненими поетами рукописний літературний журнал, то збирається написати велику революційну поему, то засновує «в'язничий університет», в якому Семенко прочитав лекцію про футуризм, а сам Чумак готував лекцію «Нова українська поезія».

Як справжній революціонер, Чумак навіть під грім канонад готував себе до подальшої серйозної роботи, усвідомлюючи, що без глибоких знань не створити нової культури.

30 серпня він занотовує, що прочитав французькою мовою том Горация, згодом «Очерк истории искусств» Байє. 24 вересня перелічує джерела з історії мистецтва, які збирався неодмінно простудіювати — близько сотні назв французькою, німецькою та англійською мовами. Крім загальних праць, були вписані в цей реєстр і дослідження про Рафаеля, Мікеланджело, Леонардо да Вінчі, Рембрандта, Тіціана та ін. Збирався взятись і за вивчення іноземних мов.

Особливий інтерес виявив Чумак до мистецтва часів Великої французької революції. Насамперед його цікавила боротьба між новим і старим мистецтвом, Маратові проекти оформлення революційних свят, питання охорони пам'яток культури.

Не можна не захоплюватися, з якою жадібністю ув'язнений поет накидається на книжки. «Василь і Федько отримали 22 (!) книжки,— записує він 26 вересня до

щоденника.— Буду читати, доки не прочитаю всі». І тут же конспективний виклад статті І. Еренбурга «Солнце на западе» про три табори духовного світу Франції, помітки про прочитання роману М. Крашенинникова «Барышни», збірки С. Городецького «Цветущий посох», антології І. Азовського «Ясна зброя», томика Г. Гейне, оповідання Л. Андреева, повісті М. Горького «Лето», ХХІ тому Джека Лондона (з останнього він випишує назви сузір'їв та імена індіанських богів).

30 вересня почався наступ червоних частин на Київ. Чотири доби точилися вуличні бої. За допомогою київських робітників-металістів захопили Лук'янівську в'язницю і всіх звільнили. Разом з товаришами, співаючи «Інтернаціонал», радісно збуджений Василь збігав сходами осоружної темниці на волю.

Та денікінців остаточно не вдалося вибити з міста, і Чумак знову в підпіллі. Підпільне паспортне бюро з його арештом провалилось, а без документа про виїзд із Києва годі було й думати — залізниці і всі шляхи пильнували білогвардійці.

Спочатку Василь переховувався в сторожці на Байковому кладовищі, та невдовзі перебрався на конспіративну квартиру на Звіринці — на дачу «Круча». Там зберігалася зброя, туди приходили зв'язківці підпільних груп, в тому числі й більшовицьких — готувалося повстання проти денікінців, яке мало розпочатися з наступом Червоної Армії на Київ.

Контррозвідка не без допомоги провокаторів вистежила цю квартиру. На світанку 21 листопада (ст. ст.) денікінці вдерлися на «Кручу», схопили Василя Чумака, Гната Михайличенка і Клаву Ковальову (дівоче прізвище Яковлева). Всі троє були страчені в першу ж ніч після арешту. На вечір 21 листопада було призначено засідання підпільної групи на одній з конспіративних квартир, та мужні борці не виказали ворогові цієї таємниці.

Через два тижні після смерті революціонерів білогвардійський листок у статейці «Предупрежденное восстание» повідомляв, що вони хотіли «поднять внутреннее восстание в Киеве одновременно с внешней атакой», при конвоюванні в тюрму кинулися тікати і «были убиты выстрелами конвоя».

Розмірковуючи про трагічну долю юнака, Степан Васильченко писав: «...В особі молодого Чумака ми втратили справжнього і не малого поета, і не такого поета, якого треба було підбадьорювати-підштовхувати, роздувати, а його читача запевняти й умовляти. Без цього, своїми власними шляхами луною одгукнувся б його голос на Україні, і без усяких вагань і сумнівів кожний би ясно одчув: так, це — поет»¹.

У відповіді на анкету товариства «Час» В. Чумак зазначив, що першого «вірша у прозі» написав 1910 року. Ясна річ, то були суто учнівські спроби. Він майже копіював вірші Кольцова, яким тоді зачитувався і який став одним із найулюбленіших його поетів. У перших своїх віршах Чумак романтизує кохання і дружбу, пише про блакить, весняні квіти.

Якісно новими є поезії, написані в 1913—1914 роках українською мовою. Тоді вже він ознайомився з «Кобзарем» Т. Шевченка, історичними працями М. Костомарова, творами О. Олеса, Я. Щоголева, Б. Грінченка. Все те справило на нього надзвичайне враження і мало подвійний вплив. По-перше, збудило в ньому буйну фантазію, на крилах мрій перенесло в часи козацтва — йому враз закортіло взятися за перо і тут уже рідною мовою оспівати славне минуле. Писати про щось інше, окрім запорожців, він не мислив. Це було характерним для його покоління. Подібні захоплення, скажімо, переживав

¹ Васильченко С. Твори: В 4 т.— К., 1960.— Т. 4.— С. 86.

і Володимир Сосюра, який у спогадах писав, що, начитавшись Гоголя та Кащенка, змалку марив грозовими образами козаччини.

По-друге, уважне читання «Кобзаря» не змогло не протверезити запального хлопця від того романтичного хмелю. Картини людської недолі і наруги над рідним народом, з гнівом показані Шевченком, викликали у Чу-мака цілу низку асоціацій, і він, дитячим розумом не збагнувши до глибин того спопеляючого гніву, сприймає його чутливою душею. Це було для нього пробудженням від солодкого сну, прозрінням, а отже, і початком критичного осмислення дійсності.

Ці два моменти чітко відбилися у його віршах.

Спочатку вчуваються тільки жалібні нотки оплакування неповоротної минувшини (козак «убитий лежить, над ним степ шепотить і ковиль його тихо цілує»), передзвони тяжких кайданів, шум кривавих дніпровських хвиль. Та вже другий вірш з цих чотирьох «Пісень минулих часів» має зовсім інше звучання. В ньому йдеться не про примарну «славу великих дідів», а про похмуру дійсність:

Роки минають, за ними другі,
Правда за ґратами спить,
Тільки недоля гуля навкруги,
Україна мовчала й мовчить...

І коли в третьому вірші поет знову звертається до козаків, то це вже не втеча від сучасності, не ідилічний малюнок,— автор благає їх встати з могил, «розбудити навкруги себе степові стихії», «завернути колишню славу України-неньки». Наступна строфа цілком реалістична і далеко не наївна:

Бо ні за що підкарнали
Нашу славу круки,
Залишивши нам на спомин
Муки... муки... муки...

У вірші «На новий рік», висловлюючи сподівання на кращу долю, Чумак уже займає не пасивну позицію, для нього «вогонь на початкові року для того угорі заярів, щоб до праці для рідного краю скликать всіх за Україну борців». Він звертається не до якихось абстрактних, невидимих витязів, говорить не «ставайте», а вперше вживає властиву для нього імперативну форму «ставаймо», бо віднині і себе зараховує до загону оборонців знедолених:

До великої праці ставаймо,
Хай лютує кривавий деспот.
І допоможе нам той, хто все баче,
Хто пригноблений баче народ.

Якщо згадати, з якою настирливістю школяреві Чумаку намагалися прищепити любов і відданість престолові, то наведені рядки ще переконливіше засвідчують нам його бунтарську вдачу.

Звичайно, в цьому стихійному протесті годі шукати чітку й викінчену програму (та й звідки вона у дванадцятирічного хлопця?), проте вже в цих, ще дитячих спалахах гніву і перших кроках правдошукача вгадувався майбутній поет революційних заграєв.

У травні 1916 року Чумак перекладає відому поему російського поета Івана Нікітіна «Бурлака» і виступає з нею на літературних вечірках. У творах цього поета звучить соціальний протест проти безправ'я народних мас. (Твори Нікітіна, що привертали до себе увагу своїм гуманним спрямуванням, уболіванням за долю народу, перекладали П. Грабовський, П. Куліш, Панас Мирний, В. Самійленко).

Зразу ж після Лютневої революції Чумак, підхоплений течією національно-визвольного руху, цілком щиро й захоплено закликає «до борні за край коханий»; йому, як і переважній частині української сільської інтелігенції, важко було вибратися зі складних суперечностей, обумовлених соціальним і національним гнітом україн-

ського народу. Він радо вітає те повесіння, яке настало після скинення монарха, і заохочує своїх ровесників узятися до роботи. В його поетичних рядках вчуваються нотки болю і розпуки (не бачив «сподіваної волі»), але у свідомості постійно йшла наполеглива внутрішня боротьба: хто переможе — палкий революціонер чи мрійник, спостерігач? Цю роздвоєність відбито у вірші «Дві душі», в якому, за визначенням Степана Крижанівського, Чумак «з геніальною проникливістю в таких точних словах, що нагадують собою поетичні формули, виразив стан душі тогочасного інтелігента, що жив в епоху величезних соціальних потрясінь і зрушень, які сколихнули до дна всю його істоту, і що весь час вагався між станом бурі і станом спокою»¹.

У цьому невеличкому (всього на 12 рядків) одкровенні автор зумів розкрити настрій цілого соціального прошарку. Одна душа «шукає бурі, струн шалених на бандурі, срібнодзвону, блискавок, поезій, братніх марсельєзів», друга ж — марить блакитним спокоєм, сховавшись у «шати білосніжні»:

Мов шляхи-плющі переплелися,
дві душі моїх зійшлися,
і чого я прагну: чи спокою,
чи гучного бою?

Ті вагання, зважаючи на бурхливу вдачу Чумака, були особливі: він не сидів склавши руки, очікуючи, що ця дилема розв'яжеться сама собою,— він прийшов до правильного її вирішення в настійних пошуках. Життя кликало його до гучного бою, і він прийшов туди своїм, вистражданим шляхом.

Василь Блакитний назвав цей період у творчості Чумака періодом сумнівів і покірності долі, що відбилося у віршах нотками безнадійності.

¹ Крижанівський С. Василь Чумак // Чумак В. Червоний заспів.— К., 1956.— С. 16.

І справді, поряд з поривами ентузіазму («Дзвін на сполох», «До праці», «Руху...») у віршах тієї переломної доби знаходимо й гіркі розчарування, що мали під собою конкретну соціальну основу (як, наприклад, написані на початку вересня 1917 року рядки «У забитих, у найменших знов болото, знов болото...»).

І все-таки Чумак з тими скороминущими нотками безнадійності далеко оптимістичніший, ніж деякі його сучасники. Те, що він виявився не таким безпорадним, як цілий загін старших за віком представників різних мистецьких шкіл, обумовлюється своїми причинами, на які вказав ще перший його критик Яків Савченко: «Чумак прийшов до нас без попелу і без тліну спалених, спустошених душ, без почувань і розпачливого гнітючо-рефлекторного ліризму попередньої духовної культури, увільнений цілком від отруйно-розкладницьких еманцій всієї духовно-мистецької спадщини рабських поколінь. Прийшов у всій привороженій красі одноцільності, в гарячому колориті передоднево-наближеного майбутнього, у заграві революції, катастрофи старого світу»¹.

У статті «Ответ Милоченку», вміщеній 5 грудня 1918 року в журналі «Молодые всходы», який видавався гуртком «Любителей изящной словесности» при городнянських гімназіях, Чумак писав, що справжній поезії притаманна «звонкокованность и правильность» вірша. Ця стаття характерна й тим, що висвітлює погляди її автора на роль літератури. В дискусії гуртківців про «громадянську» і «чисту» поезію він займав проміжну позицію, не впадаючи в крайнощі: «Но когда дело идет о современной поэзии, я не могу согласиться с г. Милоченком. Правда, в ней почти отсутствуют политические и гражданские мотивы... Но... неужели она должна «бу-

¹ Савченко Я. Василь Чумак // Мистецтво.— 1920.— Ч. 1.— С. 46.

дять сердца людей» тільки гражданськими и т. п. мотивами? Кто согласится с этим?»

Чутливий до соціальних змін, поет був упевнений, що «невільники праці» скоро здобудуть свою долю у борні:

Більше віри, що повстане
Люд яремний, люд німий,
Що настане час, настане,
Бризнуть промені в п'їтьмі.

7 листопада 1917 року (ст. ст.) надруковано вірш «Не вам!» — вирок «брудним, підпилим крамарям», яким уже ніколи не погасити «священних вогнів». У ті ж дні написано і вірш «Далі!». Поет жагуче прагне нового життя, де «повітря дзвенить», «сіяє блакить», «жевріють-палають коралі». Саме ці прагнення згодом і привели юнака із затхлої провінції на передові рубежі революції:

Далі, о далі звідсіль!
Махом останніх зусиль
Рвати кайдани гнилої моралі,
І далі!.. І далі!.. І далі!..

Романтичний порив вельми характерний для Чумака. «Безбережні поля», «блакитні простори», «струмкове проміння» — ці образи підпорядковані основній ідеї — окрилити людину, підбадьорити, допомогти їй глянути «сонцю у вічі».

Це тонке соціальне чуття характерне для всієї збірки «Заспів», скомпонованої поетом 1919 року. До неї ввійшли твори, написані за останні три роки життя. Сам автор згрупував вірші в чотири цикли: «З ранкових настроїв», «Мрійновтома», «Осінне», «Цикл соціального». Кожен з них має свій лейтмотив, свій настрій і своє мистецьке вирішення.

Перший цикл, сповнений невгамовної радості і жадоби до життя, відкривається віршем «Березневий каламут». Безперечно, що образ «березневого каламуту» —

пробудження весни і бурхливе її «перебіжне шумовиння» (а в переосмисленні явні і очікувані соціальні зрушення) — навіяний поетові Лютневою революцією.

Всі образи цього невеличкого вірша підпорядковані невпинній динаміці. Трави у Чумака — не традиційні «шовкові килими», а стріли, які цілять в сонце, а воно не просто зігріває землю, а цілить у «буйний ґрунт». Кожен епітет, кожна метафора тут вагомі і далекі від шаблону. Буйний ґрунт! Скільки тут ненаситної життєвої жаги і яка точність вислову! Не випадково у перші повоєнні роки гурток аматорів інсценізував «Березневий каламут» і ставив його на кону.

Оптимізмом перейнятий вірш «З ранкових настроїв». Поет зачарований тими просторами, які відкрилися перед ним і його ровесниками («Молоді палкої пориви бурхливі, думи, ідеали, мрії золоті»).

Вірш «Принесла з собою хвилювання піль» — це оспівування весни не тільки в природі, а й у людській душі. Ліричний герой ніби вивіряє себе: а чи готовий він збагнути красу прийдешнього дня? Чи шугне соколом у «хвиляво-розлогі ширі степові», чи, може, скнітиме в павутинні? Ні, він почув клич весни і вийшов у степ, де «тирса плюскотить за обрій» — тобто психологічно підготував себе до сприйняття тих соціальних змін, які несла у своєму розвитку революція. В осуді ж «скніння-животіння» вчувається також рішучий протест проти песимістичних настроїв у літературі й мистецтві.

Поет прагне «говорити переконано, барвисто і когось переконати» («Травень»), і знову йому хочеться знятися птахом, «задзвеніть, заворожить» і ще раз кинути докір всім відсталим і недолугим: «Ви ще й досі задоволені півопругом та хатиною? Можна ж краще і вільніше жити!»

Дослухаючись, як «говорить захмелілий гай», поет сам хмеліє од почуття. Неперевершеним взірцем інтимної лірики є хоча б оця мініатюра:

В гудінні бджіл тремтіння сонця
і злото кучерів твоїх.
Чого ж сумуєш край віконця?
В гудінні бджіл тремтіння сонця,
і спів, і сміх.

Ми стиснем руки жартівливо.
Хвилює сонячний розмай,
а легіт шепче казку нивам.
Ми стиснем руки жартівливо,
не скаже гай.

Такі ж милозвучні, без заялжених і підсолджених образів, ліричні вірші з інших циклів («Скільки щастя, що боюся», «Люблю. Лелію. Обів'ю...», «Ти — жаль. Навіщо жаль?», «Заквіт осінній сум...»).

Такі вірші, за визнанням самого Чумака, світяться «прозорою ласкою». Мав рацію Михайло Доленго, зазначаючи, що в українській поезії на той час ніхто ще не досяг висловлення такої ніжної, такої витонченої лірики особистих почувань, як цей юнак.

Два наступні цикли «Мрійновтома» і «Осінь» вже своїми назвами засвідчують, що в душі поета стався якийсь злам, на зміну бадьорому настрою прийшли мотиви туги. Адже він творив у досить складних умовах, зазнаючи переслідувань, розчарувань.

Цикл «Мрійновтома» відкривається віршем «Сьогодні ходив на могилу матусі». Тут у смутку поета, кажучи словами В. Белінського, кожен пізнає свій смуток. Високу оцінку цій поезії дав П. Тичина. Літературознавець Д. Молдавський засвідчує:

«...Павло Григорович приносить вірші — оберемок книг; читає Василя Чумака — тихо, замріяно, задушевно: «Сьогодні ходив на могилу матусі». Читає й прислухається, повторює звучання, майже співає.

— Це ж чотирнадцятий етюд Скрябіна. Ні, як це можна перекласти?»¹

¹ Молдавський Д. Життя в поезії // Співець нового світу. Спогади про Павла Тичину.— К., 1971.— С. 401.

В мініатюрі на чотири рядки «Обніжок» з тринадцяти називних речень (ніби пунктиром окреслено настрої) на перший погляд занотовані зовнішні враження:

Вранці — роси. Марити. Мовчати.
Колос. Шум. Волошки. Знов волошки.
Материнка. Конюшина. Смутку трошки.
Вранці — роси. Марити. Мовчати.

Та все ж тут не тільки «мрійновтома», бажання марити серед запашних трав, а й звільнення від якогось внутрішнього гніту, почування себе таким же вільним, як і природа. Та мовчання під шум колосся не виключало невпинної внутрішньої боротьби, настирливих роздумів і пошуків. Про них — у рядках:

Вимережить пісню — голубині крила,
Щоб у ній блакитно далечинь замріла,
Щоб у ній заграло шумовиння трав,
Я слова таємні у степу збирав.

Отже, поет прагнув знайти найзаповітніші слова, позичити у природи найчарівніших барв і звуків. Він володів витонченим умінням розкривати внутрішній світ людини:

Ой там у полі...— на обніжку
Тліє блакитний жар...
Нащо так рано, метелику-сніжку,
Нащо так рано з-за хмар?

Ой там погасли...— ті жарини —
Змерзли волошки в межі...
Білий метелик лине та лине,
Білий метелик сніжин.

На перший погляд, це тільки різьблений малюнок природи, але виразно вчувається і мотив невідвортної туги. Вірш напрочуд мелодійний і нагадує народну пісню, хоча образи його і не традиційні, імпресіоністичні.

Вірші «Хто так тихо прийшов — невідомий» та «За ґратами» автобіографічні, відбивають окремі моменти підпільної роботи поета.

Перший з них відчутно позначений печаттю запільності й певної таємничості, особливо у першому варіанті («Зшитки боротьби», 1920 рік):

Хто так тихо прийшов під тополі?
Чи повідати власні болі?
Чи таємно мовчати?
Мов таємності чати?

Вірш «За ґратами» має таку ж назву, як і щоденник, писаний у Лук'янівській в'язниці. Поет виразно називає себе братом блакиті, тобто волі, і порівнює себе з вогнистим рубіном, що символізує червоний колір революції.

Чумак свідомо стає сурмачем пролетаріату, а свою творчість нероздільно пов'язує з соціальною боротьбою. Це він засвідчує у найцільнішому і найдовершенішому циклі — «Циклі соціального». Тут уже немає ні вагань, ні роздвоєності — він знайшов себе і вбачає своє покликання в служінні революції, у боротьбі за зміцнення Радянської влади на Україні.

Для розуміння психології тогочасного митця, мотивів вибору шляху багато цінного дає написана в той період поема Павла Тичини «Розкол поетів». Вона розкриває ті складні умови, в яких народжувалась пролетарська поезія, труднощі, які довелося перебороти її представникам (різні супротивні течії, оманливі гасла). До речі, як видно з нотаток Павла Тичини, прообразом одного з персонажів поеми був поет-робітник Омелько Качайло, творчості якого присвятив статтю Василь Чумак.

Починається «Цикл соціального» декларацією «Я по-рву ті вінки, що сплітались в добу лихоліття...», в якій виражено не тільки особисте ставлення до пролетарського мистецтва, а й чітко окреслено його завдання.

Віджиті ілюзії, старі засоби поет розмітає на порох, натомість розсипає «пісень злotosонячні хвилі». Свої «думи-пісні» гартує «могутністю криці», дає їм крила вітрів, надихає вогнем блискавиці:

композиторів. Євген Кротевич, зокрема, передає, як ставився до цих віршів Кирило Стеценко.

Цикл «Револуція», що об'єднує п'ять віршів (написані в різний час і видруковані поокремо навесні — влітку 1919 року), з властивою Чумакові енергійністю передає наступ повсталих мас. «Зважно-молодий» промінь виводить з льохів темних, під'яремних — і ось уже «плине повінь-легіон»:

На креміль — крицю: буде світ!
Ми непохитні, мов граніт.
Ми йдем і йдем, несем вогні,
і творим блиск, і творим дні.

Нестримний рух вперед, наростаюча динаміка боротьби передаються не тільки стрімкими ритмами, а й своєрідною словесною експресією, незвичайним синтаксисом.

У цитованій вище строфі на два останні рядки припадає п'ять дієслів, двоє з них двічі повторюються. Окремі дієслова поет повторює навіть тричі — таке нагнітання употужнює дію:

Вони спинить хотіли рух,
але ми лине́м, лине́м, лине́м.

Другий рядок, завдяки такій структурі і мелодійності («поеднання звуків «л», «м», «н»), ніби змиває першого, а отже, створюється бажаний ефект — торжествує поступ, серце сповнюється урочистістю.

Завершальний вірш циклу, розвиваючи цей настрій, змальовує всенародне торжество, хвилюючи зустріч всевітньої «бурі-гри» — революції.

Чумак згрупував п'ять віршів циклу у певній послідовності (від закликів повстати — до всевітнього свята).

У полум'яних рядках Василя Чумака — буяння сил, непорушна віра в остаточну перемогу пролетаріату. За короткий період він незрівнянно змужнів — емоційний і наївний в недалекому минулому сільський хлопчик у де-

в'ятнадцять літ стає виразником передових ідей своєї доби.

Високого злету сягнула поетична думка Чумака в «Гартованій поезії», яка засвідчує глибоке розуміння ним важливих завдань сучасності, зокрема необхідності союзу робітничого класу й селянства. Ця ідея знаходить у поета блискуче мистецьке втілення. В молоті і плузі він вбачає «міцний колектив», який і здобуде вершини людського щастя:

Єднанням
братніх заліз
викуєм зброю останню:
соціалізм.

Вірш написаний у властивій для поета манері — коротко й експресивно. Майстерно підібрані алітерації: на «р» і «г» — «вдарте», «міліарди гін», «щирому гарті», «гамарений гімн», «арка» — на означення індустріальних образів; на «п», «в», «ль» — «піль злопіняві гриви» — де йдеться про образ села. Завдяки такому звукопису громові перекази зливаються з м'якими, лагідними тонами.

Як довідуємося з тогочасної хроніки, Всеукраїнський літературний комітет оголосив конкурс віршованих текстів революційного гімну (останній строк подання — 15 липня 1919 року). До складу журі в числі інших входили Павло Тичина і Михайло Семенко. Чумак взяв участь у тому конкурсі, подавши на розгляд «Гартовану поезію».

Тодішні газети часто публікували уривки з віршів «Гартована поезія» і «На кордоні останнім», бо то був яскравий і мобільний агітматеріал.

У поезії «Офіра» чи не вперше так чітко й конкретно подано образ революціонера, який офірує пролетаріату «кожну краплю крові». В ньому бачимо й самого Чумака — дев'ятнадцятилітнього хлопця, приреченого хворобою («Що? Сухоти? Ще хвилина. Дотліває день»), який

думає не про цю страшну неминучість, а про красу завтрашнього дня.

Як писав О. Святогор в образку «Поет» про такого ж, очевидно, як і Чумак, юного прибульця до міста,— «запорошені площі не могли осліпити його блакитноокої душі»¹.

Динамізм, образи криці, бурі-гри, кутих гімнів могли народитися тільки тут, серед «незграйного людського гомону». Натхнення ж поет черпав з життя, з творчого досвіду мас.

Мажорним акордом звучать заключні слова «Циклу соціального»:

...в шаленому бігу
мої чуття, а на шляху
крешу рубіновий тропар:
одвічний рух і боротьба.

Це виразна самохарактеристика Чумака як революційного поета, його кредо.

Для кристалізації творчої індивідуальності необхідний тривалий час. Було б поспішно твердити, що Чумак — це викінчений поет. Талант його тільки спалахнув, але потенціальні його можливості були колосальні. Вже сам факт, що дев'ятнадцятилітній юнак став одним із заспівувачів української радянської поезії, з голосом свіжим, дзвінким і неповторним, засвідчує це. «Дитяча безпосередність ще не встигла була покинути його, а вже філософське повноліття світило в ньому»²,— зауважує Д. Павличко.

За поезіями Чумака можна вивчати психологію революціонерів і відчутти їх незламність. Усвідомлення себе як борця окрило поета, без оспіваного ним «вогню

¹ *Шлях*.— 1918.— Ч. 1.— С. 31.

² *Павличко Д. Василь Чумак // Чумак В. Червоний заспів*.— К., 1982.— С. 11—12.

мети» не було б тієї цільності і стрункої краси, яка так причаровує в його творах. Енергія повсталих мас ніби акумулювалась у слові. У той час, коли деякі поети розгублено квилили: «Хто скаже, де ми, хто скаже, хто ми?» — і поринали в «сон-море», він упевнено заявляв: «Ми ті, що зруйнуємо трони».

«Разом з революційним змушненням В. Чумака,— писав Ю. Барабаш,— в його поезію приходять мотиви бадьорості, прагнення до боротьби, відчуття ясності знайденої мети, причетності до великої справи»¹.

«Мої співи прості і робочому серцеві рідні»,— заявляв поет. Звичайно, цю простоту слід розуміти не як спрощеність, а як граничну чіткість і дохідливість, бо його формальні досягнення очевидні, словесна майстерність сягає ювелірної точності.

Образний світ Чумака надзвичайно багатий і різноманітний. Тонкий знавець поезії М. Йогансен назвав його одним з найсильніших художників образу. Адже поет за стрімко короткий час зумів подолати чужі впливи і виробити свій стиль.

У вірші «Кобзареві», видрукуваному в березні 1919 року, він ділиться з Шевченком своїми роздумами, як із живим сучасником, а в «святі волі на землі» бачить його заслугу, бо саме Шевченко «промінь цей на Україні... перший сміло запалив». Не випадково тут наголошується саме на прометеїзмі Кобзаря. Цей вогонь підхопили новітні Прометеї, серед яких був і Чумак.

Як стверджував поет, сама революційна дія постачає «новизну образів, тонометальовість, ярь фарб, динаміку ритму». І справді, тропи у нього вражають свіжістю, барвистістю, органічним влиттям у загальну канву вірша. Він часто звертається до метафори, бо саме вона конденсує воедино різні асоціації й допомагає емоційніше і повніше передати враження. «Тліє блакитний жар...»,

¹ *Барабаш Ю.* Я есть народ...— К., 1967.— С. 186.

«заквіт осінній сум», «листопад пішов шукати марев», «засотаються сміхи», «на віях я несуча гаптований привіт», «ходять суми тиходзвонні», «пийте, груди, прозору блакить, пийте, очі, проміння струмкове» — все це оригінальні образи, без штучності і пишномовності.

Поет володів особливим естетичним чуттям, у його зрілих творах не знаходимо художніх надмірностей. Ліричний діапазон його вельми широкий — від найтрепетніших задушевних тонів («В гудінні бджіл тремтіння сонця і злото кучерів твоїх») до грізного, бойового кличу, для якого вже потрібні були гартовані слова («Сталю-гнівом моє слово, Музо-Правдо, окрили!»). Він гармонійно поєднував у собі ті дві риси, які пізніше визначить поетичною формулою «сталі і ніжності» Павло Тичина.

Чумак економний на слово. Цілу повільну почуттів він умів передати в одному рядку. Так, наприклад, психологічний злам, складний процес прозріння, звільнення від ілюзій передається одним-єдиним реченням: «Облетіли пелюстки моїх казок».

Своєрідного емоційного забарвлення набуває в нього прикладка, яка виступає епітетом, порівнянням, метафорою («краща-мавка», «ясочок-волошок», «метелику-сніжку», «зорі-смарагд», «буря-гра», «колектив-цебро», «стріли-гніви», «гомін-жгут», «гімн-перемога»).

У його пружних рядках усе підпорядковано основній ідеї. Якщо йдеться про невинний рух, про непогамовність, то вже й степова тирса не просто шумить, а «плюскотить за обрій», трави не тільки зелені, а «вибуялі». Якщо ж радість сповнює груди, то і все навкруги переймається цим настроєм — і «сонячний розмай», і «злотосонячні хвилі», і «келихи вітру». Коли ж мова про переможний хід революції, про її планетарний резонанс, то й образи відповідні — «блисками-пожежами небо обмережимо, сполохами-ралами обрії зорем».

Природа для поета завжди зрозуміла й рідна, суго-

лосна з душевним станом ліричного героя. Весна, сонце, гай, трава, вітер, ранок, вечір — усе це одухотворене: світанок — «легінь», вечір — «стомлений козак», ніч — «черничка», квіти «тягнуться устами», зелень на ниві в «шепотах-жаданнях», вербу «в'ялить журба», «дзвоники сині в траві до конвалії горнуться близько», берізка «бачить і шепче», «говорить захмелілий гай».

Вірші Чумакові надзвичайно милозвучні: «Люблю. Лелію. Обів'ю», «заквіт осінній сум», «хвилювання піль», «цокнулись вінця конвалій», «плине плавко» — тут алітерації використано для лагідних інтонацій.

«Коли говорити про звукопис,— відзначав Максим Рильський,— то треба зауважити, що у великих поетів, а не у формалістів типу Бальмонта, виникає він іноді свідомо, а часом стихійно, уже по написанню дістаючи санкцію від творчого генія»¹.

Очевидно, й Чумакові ненав'язливі й невимушені алітерації народилися стихійно, в горнилі поетичного творення, бо він мав дуже розвинуте чуття мови: його слова плинуть музичною рікою.

Ця музикальність підсилюється туго припасованими римами, які дослідники порівнювали з ніжними звуками органу. Особливо любляв Чумак асонанс, який має значно більше звукових відтінків, ніж власне класична рима: кров — цебро, кров — смеркове, віями — огневіе, несу — сум, живе — веж, мармур — браму, стрічатиму — хрещатим, заліз — соціалізм, мітинг — мигтінь, смарагд — брат. Точні рими у нього також свіжі й несподівані: мармурову — вирову, обніжку — сніжку, заквіт — привіт, море — тероре.

Часте вживання поетом прикладкових сполук (їх у нього близько п'яти десятків, серед них чимало сміливих поєднань, які вилилися в промовисті образи), а також низка його власних новотворів («мрійновтома», «зелено-

¹ Рильський М. Ясна зброя.— К., 1971.— С. 184.

земні», «блакитноквіт», «тиховійні») — все це потверджує глибоке знання і розуміння ним мови, її живого організму.

Як постеріг Леонід Булаховський, час від часу постає потреба звичне, традиційне в мові оживити яскравим спалахом індивідуального, виключно свого, дивовижного. Образна палітра Чумака — цьому найкраща ілюстрація.

Самобутність поета поклала печать і на його ритміку. Ритми його чіткі, нестомлені, завжди передають загальний настрій твору. Вони то наступальні («Ріємо, ріємо, ріємо»), то енергійні («Доволі! Кільцями ланцюг»), то урочисті («викуем зорю останню: соціалізм»), то закличні («Годі спати! — всі із хати», «Щиро гартуйте мечі, друзі — коханці звитяг!»).

Змінюючи ритм у межах одного вірша, автор підсилює внутрішнє звучання, напругу мислі. Так, вірш «Кобзареві» починається з мінорних нот («Пісні — що хмари — без кінця, В них слів нема — ридає туга»). Та коли вже «пісні-вогні пожаром стали», поетові хочеться, щоб про це почув весь світ. Тому й ритм ніби звільняється від пут, стає мажорним:

Гей! Дзвони свята,
Гучні метали!
Гукніть завзято,
Що ми повстали!..

Бадьорі рядки В. Чумака покладені на музику композиторами В. Верховинцем («Більше надії, брати!»), П. Қозицьким («Червоний заспів»), М. Вериківським («Заклик»); до «Пісні помсти» музику створив сам народ.

Якими б визнаними не були формальні здобутки поета, навряд чи став би він новатором без творчого відкриття істинно нового, революційного в житті і без втілення його в слові, без естетичного осягнення дійсності.

Сам Чумак дуже скромно оцінював свій доробок,

навіть не вважав себе представником пролетарського мистецтва. На його думку, воно ще тільки народжувалось, а поки що існувало «мистецтво певних історичних меж, мистецтво переходової доби». Однак кращі з його творів належать саме до революційного мистецтва. Соціальний пафос, оптимізм, романтична піднесеність, гармонійна єдність форми та змісту, пристрасність, свіжість художнього мислення,— всі ці риси його поезії розвинули в майбутньому інші творці, на яких він мав відчутний вплив.

Значна частина спадщини Чумака, на жаль, втрачена. Відомо, що в останні дні перед арештом він чимало писав. Усе те було вилучено денікінською контррозвідкою і пропало.

Лишилися тільки згадки і про низку ранніх, ще гімназійних його творів («Антифеміністи», п'єса «На квартирі») та написаних пізніше (драматичний етюд «Весна» і незакінчена повість «Поет»).

З прозових творів відомі п'ять. Вони не тільки яскраво доповнюють життєпис поета (чотири з них мають виразний автобіографічний характер), а й відкривають такі грані його обдаровання, як спостережливість, заглиблення в психологію героїв, вміння будувати діалог.

Оповідання «Товарищи» датоване червнем 1916 року. Тут ідеться про Ічнянське училище, про шкільні будні, про мрії стати студентом, «т. е. спочатку гімназистом, потім студентом».

З цього твору довідуємось, що під час канікул Василь був репетитором («то «передерги», то готовили к поступленію в местное училище»), багато читав, писав вірші. В його «кабінеті», як іронічно називає він погрібник, була полиця з книжками, паперами, чернетками віршів і учнівських творів.

Оповідання «Пожовклі сторінки» також переносить нас у дореволюційну школу з її рутинними порядками і збиткуванням з учнів. Про гнітючу шкільну атмосферу,

про переслідування українського слова й пісні йдеться і в оповіданні «Що було». Воно вже досконаліше за формою і має зачатки так званої «штрихової стилістики» з короткими, але чіткими реченнями.

У схованці за дровами, подалі від інспекторського ока, причаїлися учні і стиха співають пісню. «Жаль, що за мури йти, а з того жалю виростає з білими крилами тиха, сумна мелодія, і розказує комусь, як біля одної хати зібралися хлопці-молодці та й зажурилися, питаючи: «А чиї ми діти?». Як «молоді птахи з приборканими крилами», розходилися юнаки після окрику інспектора й думали: «За що ж така кривда?» Та не було відповіді. Але вони її вже шукали. І коли інспектор писклявим голосом вигукував: «Не было, нет и не будет!», повторюючи сатрапський вирок українському слову, то свідомість юнаків ставала цьому на перепоні: «Було, е й буде! Не вірте, хлопці, золотим гудзикам».

Навчаючись у гімназії, Василь сміливо виступав проти свавілля інспекторів, проти наруги над людською честю. Характерну згадку про це лишив його товариш по гімназії Я. Шиманський, вона ніби доповнює картину з оповідання «Що було».

Проза Чумака читається легко. Подекуди своїм пластичним манюнком вона нагадує народну казку: «А за вікном сонечко. Довго блукало по світу. Все бачило, все чуло: дійшла черга й сюди».

Вищого щабля майстерність прозаїка сягає в шкіцах «Братові — руку» та «Бризки пролісок». У першому з них знайшла втілення ідея єднання пролетарів і селян, проголошена в «Гартованій поезії».

Навівши на початку фрядки російського поета І. Логінова («Только в городе возможны и движение и борьба, а равнины безнадежны — такова равнин судьба»), Чумак полемізує з їх автором, для якого селяни — назавжди «прикуті до рідних піль Сини Площин», нездатні до боротьби.

Для Чумака ж «одвічна тиша Площин» — це болючий контраст на фоні червоних змагань і вогнистих слів революції. Бо розумів, що сільські злидарі «жадали хоч краплю того, що діється в світі»; і хоча в них ще й досі «одвічнорабські, пригнічені рухи, погляди», не слід втікати од їхнього смутку, лишати їх у темряві, без підтримки.

«Хай скніють в одвічному скнінні?» — запитує він і дає заперечну відповідь. Годі їм ритися на своєму злиденному півопрузі, коли чітко горять «червоні титульні літери» у книзі нового життя. І Син Міста повинен творити цю книгу неодмінно в спілці з «площинним братом», з Сином Села. «Ось він,— простягає руку.— Жебрак? — Брат твій! Братові руку!..»

Найбільший прозовий твір Чумака «Бризки пролісок» примикає до автобіографічного циклу. В головному його персонажі «Андрійкові, гімназисту восьмого класу, в скорому часі студенту» вгадується сам автор, який розчиняє перед нами браму провінційної гімназії і показує, що ж діялось там, коли долинула вістка про Лютневу революцію.

«Таємне слово несе з собою непереможність, величність» — ось перше враження від несподіваної новини, яка зразу все змінила. І вже перший вчинок Андрійка — демонстративне звертання до товариша українською мовою при інспекторі — це здійснення давнього бажання: «Тепер можна». «Душа переповнена», але недосвідченому гімназистові ще важко збагнути всю суть складного і магічного слова революція — «він почуває, але не уявляє конкретно».

Вмить атмосфера гімназійного життя посвіжішала. Традиції зруйновані — і «над руїнами тріпоче визволений гамір». А ненависний наглядач Жук «сидить в учительській на грудях цегли зі свого постаменту». Гімназисти обрали своїх депутатів до педагогічної ради, вперше відчули себе повноправними.

Навіть дзвінок дзвонить уже не «по шаблону бюрократичному зразку», а «з одчиненої квартирки має марсельеза», приємно і незвично чується «товариші й товаришки».

Цю безбережну радість визволення з кайданів царату Чумак порівнює з «бризками пролісок».

В останній рік навчання в гімназії Чумак активно виступав на сторінках «Черниговской земскої газети» зі статтями, рецензіями, інформаціями, підписуючи їх псевдонімами С. Віче, Ві-че, Гімназист.

З його публікації довідуємося про діяльність гуртка «Любителів изящної словесности», зокрема про ювілейний вечір І Тургенева, на якому з рефератом виступав і Чумак. Зі сторінок газети він закликав молодь створювати літературні гуртки, пошквалювати культурне життя.

У статтях «Українізація й настрої (З Городнянського повіту)» та «Чи не пора? (На увагу батькам городнянських гімназій)» Чумак звертає увагу на «безпорадне становище, в якому опинилась народна українська школа», ратує за впровадження в її стіни рідної мови.

Учителів-консерваторів, які мовчки виконували розпорядження шовіністичних гетьманських урядовців, що йменували народну культуру і мову «мужичими», він з докором запитував: «Коли вчительство справді народне, коли воно захищає інтереси селянства, то чом не розказало воно темному народові про його історично-національне «я», чом не з'ясувало воно цього важливого питання?»

У статті «З'їзд спілки хліборобів-власників Городнянського повіту» Чумак показує, як місцеві поміщики та куркулі виголошували «красномовні панегірики» гетьманській владі. Вони, «чепурненько й гарненько зодягнуті», «контрастиво одріжнялися од сіреньких купок «дядюшок», які стоять майже весь час з'їзду на ногах, бо їм ні на чому сісти», і голосували за спілку з контрреволюційними дружинами «Вільного козацтва».

В тій же земській газеті надруковано дві театральні рецензії В. Чумака — на «Хмари» В. Суходольського та переробку «Полтави» Пушкіна.

Київський період у критико-публіцистичній діяльності Василя Чумака (публікації 1919—1920 років у журналі «Мистецтво») — це якісно новий етап, це вже не нотатки гімназиста, а роздуми активного будівника культури над шляхами її подальшого розвитку.

Перу Чумака належать два портрети пролетарських поетів — робітника Омелька Качайла і селянина Івана Роговенка. Як бачимо, юний поет підтримував тісні стосунки з початківцями, опікав їх.

Навертаючи Омелька Качайла і його товаришів, які взялися за перо, до серйозної творчості, Чумак підкреслював, що пролетарське мистецтво — це «мистецтво працюючих «в поті чола».

На таких же засадах розглядається і творчість «поета від плуга» Івана Роговенка. Сам виходець із селянської сім'ї, який здобув освіту і став бійцем революційно-мистецького фронту, Чумак уважно стежив за становленням поетів із народу.

Аналізуючи альманах «Музагет», що вийшов у Києві на початку 1919 року, Чумак високо поцінував поезії П. Тичини, зокрема «Плуг»: «Перше місце по справедливості належить П. Тичині, зі своєрідною формою, з сміливими образами». Іншими ж поетами рецензент розчарований: присмеркові настрої переважають у В. Ярошенка («Однаково, байдуже і безжурно»), надумані ефекти у К. Поліщука («солодкодарний»), «Рабиня» О. Слісаренка за своїм змістом — «цілковитий анахронізм».

Чумак полемізує з автором статті «Творчість індивідуума і колектив» Ю. Івановим-Меженком щодо можливостей пролетарської творчості, зв'язку митця з колективом.

Гострий осуд представників занепадницької, будуар-

но-вульгарної літератури звучить у замітці «Ятка мистецтва» про так званий «Льох мистецтва», де збиралася київська літературна богема.

Із зародженням української радянської літератури жваво дискутувалися питання про її характер, метод та шляхи розвитку. У періодиці з'явилися статті «До проблеми пролетарського мистецтва», «День пролетарської культури», «Мистецтво живе» В. Блакитного, «Нове мистецтво» В. Коряка, «Завдання пролетарського мистецтва» В. Кобилянського, «Мистецтво переходової доби» М. Семенка, «Про нове мистецтво» Г. Гитаєва. Програмну статтю на цю тему «Революція як джерело» підготував і В. Чумак. Вона побачила світ уже після його смерті, в першому числі журналу «Мистецтво» за 1920 рік.

Революція для нього — джерело і об'єкт творчості. На його переконання, мистецтво, будучи «безперечною молекулою соціально-економічного організму», відбиває всі ті процеси, які в цьому організмі відбуваються. «Радість, біль, жага й т. под. емоціальні виявлення, як наслідок відчуття, втілюються в тремтіння струн незримого поєднанням,— пише він,— і згуки окремих зливаються в єдинім акорді, то в сонячно-злотистім — радості, то в вечорово-задуманім — смутку».

В яких же формах має відбитись революційний процес у мистецтві? Чумак відповідає, що ці форми ще тільки відшуковуються, і відкидає плутані теорії пролетарської творчості «за їх необгрунтованістю, незаснованістю на фактах, за браком в них загальновихідних джерел».

Ці ж джерела — це сама революція, яка «заховує в собі, у величі свого процесу, невичерпні художні вартості». Згнула остання ніч реакції, прорвана вікова духовна блокада, над зойками і безсилями протестами старого світу заблиснули, мов списи блискавиць, леза нової революційної думки — «і молекула-мистецтво горить,

ятрється, бризкає кров'ю, і погасає, і знов горить — силе іскрами слів, фарб, згуку, черпаючи творчий матеріал з джерел революційної дії».

У цих піднесено-емоційних рядках не тільки жагучий темперамент автора, а й його зрілі роздуми про долю мистецтва — роздуми не байдужого раціоналіста, а речника нового і передового. Відкидаючи примітивну схему пролеткультівців про колективний лабораторний характер творення, яка зводила нанівець роль індивідуума, Чумак акцентує на розвитку саме особистості. Окремі ж особистості складають «мозаїку масових сполучень», поєднану спільною ниткою колективізму.

З хаотичних шукань витикаються перші паростки революційного мистецтва — Чумак бачив їх «на сірих, кострубатих шпальтах газет, на сторінках журналів». Одначе ні себе, ні В. Блакитного, ні П. Тичину не зараховує до аргонавтів цього мистецтва, взагалі не називає імен. Тут впадає у вічі скромність і вимогливий підхід до свого доробку. «Ще не оперились крила, але — до слухного часу», — пояснює він, і тоді мистецтво «раптом шугне на поверхню бурхливого життя».

Мистецтво «певних історичних меж, переходової доби» стане «початкуючим ментом» у складному поступовому процесі народження мистецтва Прийдешнього, а вже «імпульсуючі дані» Прийдешнього обумовлять його внутрішній зміст. Так Чумак розумів культуру майбутнього.

Стаття «Революція і джерело» свідчить, що в особі Чумака українська література мала не тільки поета-новатора, а й пристрасного критика, оборонця революційних позицій мистецтва. Ідейна переконаність, полемічний запал, глибоке розуміння психології творчості, непримиренність до будь-яких виявів відступництва, духовного зубожіння, словесної схоластики й індивідуалізму — такими рисами позначена його критична спадщина.

Іван ІЛЬЄНКО

ПОЕЗІЇ

ПОЗА ЗБІРКАМИ

Поезії 1913—1917 рр.

ПІСНІ МИНУЛИХ ЧАСІВ

Присвячую І. П.

I

Великая дяка тобі, милий брате,
Що ти научив мою музу співати
На рідній мові. Чого ще бажати?

Я буду співать про козаків лихих,
Що тільки у січах зазнали утіх,
Що смерть у шаблюках носили своїх.

Я буду співати про тії могили,
Що в полі чорніють у житі, в ковилі,
Про тії дніпрові кривавії хвилі,

Що бачили славу великих дідів,
Що слухали вільний козацький заспів
І дзвін невеселий тяжких кайданів.

1913

II

Роки минають, за ними другі,
Правда за ґратами спить,
Тільки недоля гуля навкруги,
Вкраїна мовчала й мовчить...

Де її доля?.. В кайданах німих?
Де?.. Озовись, озовись!..
В льохах кривавих, брудних і вогких?..
Хто її в льохи одніс?

Променю сонця на хвилю, на мить!
Не розгорівся, потух.
Вкраїна мовчала, мовчала й мовчить.
Час божевільних розрух...

1913

III

Пробудіться, орли сизі,
Козаки лихії.
Розбудіть навкруги себе
Степові стихії.

Пробудіться, орли сизі,
Славні козаченьки,
Заверніть колишню славу
України-неньки.

Бо ні за що підкарнали
Нашу славу круки,
Залишивши нам на спомин
Муки... муки... муки...

1913

IV

Іще місяць пройшов,
А провітку нема,
І лежить навкруги
Віковічна пільма.

Чи загра коли світ
На Україні ясний,
Чи розвіє туман
Злотним сонцем весни?

Чи засяє?.. Чи ні?..
Відповіту нема,—
І лежить навкруги
Віковічна пільма.

1913

НА НОВИЙ РІК

У високе блакитне небо
На яскраві зірки подивись:
Яким світом невидано-дивним
У блакиті вони зайнялись.

Новим світом невидано-дивним
Зайнялися вони і горять:
Чи то шепчуть казки між собою,
Чи зібралися пісню співать?

Ні, вогонь на початкові року
Для того угорі заярив,
Щоб до праці для рідного краю
Скликать всіх за Україну борців.

До великої праці ставаймо,
Хай лютує кривавий деспот.
І pomoже нам той, хто все баче,
Хто пригноблений баче народ.

1914

НА ЗАРЕ

В небо голубое к солнцу-светозару
Тянутся устами струны-стебельки;
Их околдовали молодости чары,
Песнею вскрыли ветры-мотыльки.
Юности счастливой чистые порывы,
Думы, идеалы, грезы и мечты,
Шепот буйноструйный зеленей

на ниве:

Это смелый вызов царству темноты!

1916

ЗВУКИ

Памяти И. А. Дмитриевского

Рыдает скрипка. Душа поэта
Вложила в звуки живую мысль:
В них стоны сердца с осенним ветром
В больном аккорде переплелись.

Трепещет сердце. Трепещут струны —
И звукам тесно в глухих стенах.
Их тянет к небу порыв безумный,
В них чувство мощи, в них сил размах.

Все шире, шире — и разлились,
Как в час урочный морской прибой,
И разлетелись, как в поле листья,
И разгулялись, как бури вой.

Но чу!.. Уж тише... Аккорды тают —
То тихий шепот увядших роз,
То умирает душа больная,
И к ней слетает небесный гость.

Застыли струны. Скрипач усталый
Оставил скрипку. Она молчит...
А он... он плачет. Слезой кристальной
Омылись очи... Лицо горит.

И шепчут губы в моленье страстном:
«За что? За что же?..» Ответа нет.
Тоскует сердце. Надежды гаснут.
А звуки... Звуки — минутный бред

Души, разбитой земным томленьем.
За что? За что же укору, смех,

А не любовь, не сожаленье
И не участие? Он — человек!

И нет ответа. Толпа людская
Ему не внимлет. И он один...
А пламень жизни едва мигает
В его усталой, больной груди...

И вдруг со звоном струна порвалась,
И было слышно, как пела сталь,
Но безответно. Уж опускались
Покровы ночи. Темнела даль.

16/XII 16

ЛЕСНАЯ МОЛВЬ

Шепчет трепетно осина,
Что ей хочется молиться,
Что ее душа томится
Вековечною кручиной.
Шепчет дуб, вздохнув мятежно,
Внукам радостную сказку
И бросает полный ласки
Взгляд березке белоснежной.
Шепчет лес порой весенней,
Полон жизни, полон звуков,
Нежной ласки, тайной муки,
Вздохов, сладостных молений.

1917

ДО ПРАЦІ

І співи, і зелень, і сонячний промінь,
І хвилі вольготні, і травневий гомін
 В квітчастих дібровах,
 В глушинах борових —
 Все так кольорово
 Злилося чудово
 В гучний унісон.
 Вставай, милий брате,
 Бо сором нам спати:
Ми спали століття — доволі вже сон!
 Вставай, подивися—
 Зелена травиця
В рясному намисті сміється — жие...
 Це дійсність, не мрія!..
 А ми молодії —
Даремно потратим юнацтво своє!..
 Ні, друже, ні, брате!
 Доволі нам спати,
 В нас сили багато —
 Ми йдем працювати
Під прапором праці!.. В нас сила ще е!

5/V 1917

КОБЗАРЕВІ

Г. Милоченку

Пісні... пісні... Без краю... Без кінця...
Пісні без слів... без звуків. Але туга,
Як хмара, лине по чолю співця:
Навколо мла, навколо мла, наруга,
І день, як ніч, без місяця і зір,
І в стумі чуто: хто там плаче?
Озвись!.. Озвись, хрещений мир!..
Тиша! Ні, ось... І хижий ворон кряче,
Бо чує смерть... А люд мовчить, мовчить...
Де сонце, світ?.. Його немає,
Покрита хмарами блакить,
А люд мовчить — і ні кінця, ні краю,
І муки... муки...

Перед 8]VI 17

* * *

Чи дивлюсь на вас, тополі,
Чи блукаю в голім полі,
 Чи в тумані,
 Сповиванні
Дальній-дальній бачу ліс.
 Чи блакитні
 Шмаття-миті,
Шмаття-миті сонних риз —
Тихо линуть жалі-туги,
Наче пасма павутиння,
В них конають думки, рухи,
Без надії, без проміння...
 І конають...
 І не знають,
 І питають,
 Пригортають.
Серце в траурнім убранні...
«Так... зарані?»

23/VII 1917

ПІСНЯ ХВИЛІ

Каламутна водиченька
Рие-рие береженьки,
Котить полем,
Суходолом
Покотьолом
Дзвони хвиль.
Котить полем та ланами,
Заквітчалася вогнем
Пінногрива,
Говорлива,
Жартовлива,
Іскряна.
Пісня хвилі — пісня волі
На безмежному роздоллі.
В серці — мрії
Та надії,
По обрію
Ясновид!

1917

* * *

Плачте, конвалії, плачте:
Сонце вмирає на башті.
Морок і смерть...
Ви приобщились конання,
Келих життя ви зарані
Випили вщерть...

Завтра в алмазах намиста
Вирине ранок вогнистий,
Гляне на вас.
Але... ви мертві, холодні...
...Лине у темну безодню
Скінчений сказ.

3/VIII 1917

ТРОЯНДА

Се тільки пуп'янок... Троянда не розквітне:

Її спалило сонце непривітне...

За що ж?.. За що?.. Їй хтілося так жити...

Але... се сонце... сонце... і граніти...

Коли б хоч краплю рос приніс їй ранок

щасний...

Так ні: забув — і морок передчасний

Розлив блакитні сни і рожеві чекання...

Лишився труп... Яке брудне убрання...

І він жие?.. Навіщо ж трупу жити?..

Але... се сонце... сонце... і граніти...

1917

ДЗВІН НА СПОЛОХ

Дзвін на сполох! Серед ночі...
Хтось підвівсь... Продерши очі,
Подививсь... Дививсь, дивився
Й знову спати завалився:
«Десь далеко. Не достане.
Завтра встану раннім-рано,
Де і що — людей спитаю.
Спати... Спати... Ніч минає...»
Ранок — в полум'ї кривавім...
Подивився... Сів на лаві...
Все село, як мак, червоне.
Вітер віхті рве та гоне.
А в сусіда вже хатина
Зайнялася... «Гинем, гинем!..
Якби разом, та не різно...»
Пізно... пізно... пізно... пізно.

16/VIII 1917

СОНЦЕ-ЗЛОТО

Сонце-злото, сміх і жемчуг
Я знижу в разки намиста,
Для забутих, для «найменших»
Понесу в велике місто.

Там брудні, сухотні житла,
Грати-мури, мури-грати,
Де без сонця, де без світла
Мусить кожен помирати...

Я розсиплю сонце-злото,
Жмені променя ясного.

— Раптом висохне болото,
І замість ганчірок — тоги
Зодягне невільник праці...

— З сонцем лине сміх веселий,
Сміх сріблястий фей і грацій,
Сміх завітчаного хмелю...

— Сміх і свято, свято, свято
У невільника німого!..

· · · · ·
Нащо ж?.. серце знов підтято...

— Мрія... Мрія серця мого...

Жемчуг... Ще лишився жемчуг!..

Темно... Сміх і сонце-злото?..

У забитих, у найменших

Знов болото, знов болото...

4/IX 1917

* * *

Краплі червоної крові,
Червоної крові з осик...
Тужно гукали діброви,
А вітер не слухав і сік...
Дзвони ридали осінні,
Ридали осінні пісні...
Очі заплакали сині.
Це справді було?.. Чи у сні?..

19/IX 1917

* * *

Листя осінніх кленів —
 Душі вогнів,
Золоті, пурпурові, червоні.

Гаснуть в осінній пільмі
 Душі німі,
Як квітки запізнілих горгоній...

В'яне, і тоне, і схне
 Злото брудне,
Завмирають блакитнії думи.

Темно... Гуляють вітри...
 Сльози утри...
Та нащо?.. Нас окутали стуми.

20/IX 1917

ДО ПРАЦІ

Руху!.. Праці!.. Сонця!.. Сяйва!..
Більше руху, більше сил!
Більше віри, що не зайва
Наша праця між могил!

Більше віри, що повстане
Люд яремний, люд німий,
Що настане час, настане,
Бризнуть промені в п'їтьмі.

І тоді... тоді... Де слово,
Щоб сказати про це «тоді»?
Все завітло так чудово,
Всі, як щастя, молоді...

Руху!.. Праці!.. Сонця!.. Сяйва!..
Більше руху, більше сил!
Більше віри, що не зайва
Наша праця між могил!

4/XI 1917

НЕ ВАМ!

Не вам, плазуючим в багні,
Брудним, підпилим крамарям,
Гасить священнії вогні
І підтинати літ орлам,
 Не вам, не вам!
Ви хижий птах, що будить жах,
І не за вами певний шлях!

Нехай лунає сміх шулік
І туркіт крил неситих зграй,
Але не вік, не вік, не вік
Мовчати буде рідний край!
 Нехай! Нехай!

Ми звікували у борні,
Ми ще міцні, ми ще міцні!

7/XI 1917

ДАЛІ!

Далі, о, далі звідсіль!
Махом останніх зусиль
Рвати кайдани гнилої моралі
І далі!.. І далі!.. І далі!..

В край, де повітря дзвенить,
В край, де сіяє блакить,
В край, де жевріють-палають коралі,
І далі!.. І далі!.. І далі!..

7/XI 1917

Поезії 1918—1919 рр.

ПІСНЯ ПОМСТИ

Ми родилися вночі,
Віщували нам сичі
Морок, холод, нужу, тугу...
— Пугу-пугу!..

Тільки трохи підросли,
Батька нашого взяли
У неволю, у наругу...
— Пугу-пугу!..

Ой і стали парубки:
— Заробіточки гіркі
По чужому лану-лугу...
— Пугу-пугу!..

Поедналися-зійшлись,
Наші пісні зайнялись
Пожаром на всю округу...
— Пугу-пугу!..

Гей, прокиньтесь, раби,
Гей, підводьтесь, горби,
З Дніпра, Дону, Сану, Бугу...
— Пугу-пугу!..

Прокидайтеся, підем,
Дяку пану понесем
За неволю, за наругу...
— Пугу-пугу!..

8/VI 1918

КОБЗАРЕВИ

Пісні — що хмари — без кінця.
В них слів нема — ридає туга.
Чоло твоє в тернах вінця,
 В краю твоїм наруга,
В краю твоїм тумани. Мла
Шляхи-дороги замела.
Кайдани, дзвін — єдині звуки.
Та ворон кряче. Всюди смерть,
Бо чарку, сповнену ущерть
Гіркою поту, крові-муки

 Вже випив люд.

 Пора!.. Пора!..

Останній промінь догора...
І сталось чудо... Чудо чуд!

· · · · ·
Пісні-вогні пожаром стали,
До хмар, до неба зайнялись —

 І засіяли —

 Гей! Дзвони свята!

 Це свято волі.

 Тяжка утрата,

 Ще тяжчі болі,

 Але не плачем,

 Бо оновлені

 Дороги бачим —

 Луги зелені...

 Гей! Дзвони свята,

 Гучні метали!

 Гукніть завзято,

 Що ми повстали!..

· · · · ·
Співаче-брате! Чи він знає,
Що свято волі на землі;
Що промінь грає, грає, грає

На оксамитовому тлі;
Що промінь цей на Україні
Він перший сміло запалив?
Чи зна?.. Він спить. Але не згине
Велика правда його слів!

ЗАКЛИК!

Годі спати! —
Всі із хати:
пишне свято навкруги.
В мрійно-синіх
далечінях
хвилі-співи,
переспіви,
хвилі і луги.

Годі спати!
Всі із хати —
гей, у поле, плугатар!
Ой у полі
на роздоллі
буйні квіти,
оксамити
розстилає ярь.

Годі спати!
Всі із хати —
праця всюди — жде лиш нас.
Гей, устанем
раннім-рано,
час робити,
а спочити
буде, буде час!

ГЕТЬ СУМНІВИ!..

I

Плазують чорнії сумніви,
Розбийся ж, хмаро навісна!
 Нехай цвіте весна,
 нехай гуркочуть зливи,
нехай напружені тятиви
влучають в морок стріли-гніви!

Сумніви геть — сумніви ночі!
Блукайте в нетрях лісових,
 ви створені для них —
 вони до вас охочі.
А тут вогні жбурляють очі,
і грім розбуркано гуркоче.

II

Більше надії, брати!
Місця сумніву нема —
сміло і прямо іти,
ширше ступать до мети
з міццю, що скелі лама.

Щиро гартуйте мечі,
друзі-коханці звитяг!
Геть же з дороги, сичі:
дзвінко кайдани рвучи,
ми підняли уже стяг!

* * *

Горі вгорі,
Мій прапоре крилатий,
Бо стогнуть хати
І гаснуть ліхтарі.

Останній крок!
Останній бій рішучий!
Злітайтеся, тучі,
До крові й кісток,

Злітайтеся пить...
Але ж... неситі зграї —
Дух не вмирає,
І прапор наш горить.

ЗА КОРДОНИ!

Віддаюсь безбережним полям,
Віддаюся блакитним просторам
І лечу молоденьким орлям
За кордони, заказані зорам.
Пийте, груди, прозору блакить,
Пийте, очі, проміння струмкове,
За свободу, що вмiли любить,
За ту силу, що рвала окуви.
За ту силу, яка від землі
Понесла у краї недосяжні!
Розпущу на широкому тлі
Свої крила, широкі, відважні.
І на землю з гори подивлюсь!
Там конають зневірені люди,
Там байдужність, моральність і гнус,
Там сухотами з'їдені груди...
Ех ви, діти наземних країв,
Ех ви, люди, не люди — комахи!
Хто ж приборкав ваш вільний заспів,
Вільний літ ваш, приборкані птахи?
Мовчите? То й мовчіть же, мовчіть,
Рийте землю від рана до рана,
Тільки жаль мені вас, мов сиріт,
Бо моя ви роз'ятрена рана.
У неволі зросли під ярмом,
Затулили на сяєво очі,
А які ж то красоти кругом,
Чи й поглянуть ніхто вже не хоче?
І поглянуть не хочуть?.. Сліпі!..
Чи такі в вас закони моралі?
Чи то звелено вам у журбі
Хоронить свої форми зів'ялі?
Надаремне! Коли б ви змогли
Подивитися сонцю у вічі,

О, яку б ви відраду знайшли
Там, де птаха-журба не кигиче.
Там, де пахощі квітнуть рясні,
Де простори незміряні — луки,
Справжнє щастя, не щастя вві сні,
І розв'язані в кожного руки.
Подивіться ж у вічі меті,
Золотим і блакитним просторам —
І хоч раз полетіть у житті
За кордони, заказані зорам!

* * *

Дві душі: одна шукає бурі,
струн шалених на бандурі,
срібнодзвону, блискавок, поезій,
братніх марсельєзів.

А друга... друга — блакитний спокій
вдалині, де степ широкий,
танки мрій тремтючих, ніжних-ніжних,
в шатах білосніжних.

Мов шляхи-плющі переплелися,
дві душі моїх зійшлися,
і чого я прагну: чи спокою,
чи гучного бою?

Сталлю-гнівом
мое слово, Музо-Правдо, окрили!
Я співаю сонним нивам
 про незримі,
 невловимі
тіні-хмари, чари мли.
 Тіні-мари
нерозв'язні, нерозривні ланцюги.
Закривавлені пожари,
 темно-димні
 і нестримні,
затопляють береги.
 Ниви ж сонні...
Годі спати! В руки стріли, сагайдак!
Ходять суми тиходзвонні...
 Щось-то чує,
 бо віщує
чорна згряя, чорний грак.
 Годі спати!
Сталлю-гнівом, Музо, спів мій окрили:
Ставлю чати. Всюди чати!
 Бо незримі,
 невловимі
тіні-хмари, чари мли.

ПОГРОМ

(Фрагмент)

На блакитну акварелю вечорову
червількові тони кинув жах.

— Адонаї! — грає злою грою
зір ножа:

Наші радощі зі стебел постинає...

Крок хапливий смертних снів.

— Адонаї!

— Адонаї!

— Адонаї! —

захисти своїх синів.

Глянув холодно, незграбно глянув мавзер,
кинув репліку на полотно облич:

— О, навіщо ж ця утомна павза —
ніч?

КНИГА ПОЕЗІЙ «ЗАСПІВ»
(1919)

З ранкових настроїв

БЕРЕЗНЕВИЙ КАЛАМУТ

Розірвала краля-мавка
льняно шитий гомін-жгут:
плине зграйно, плине плавко
березневий каламут.

В перебіжнім шумовинні
ланки-бризки марсельез:
хай загине, хай загине
мрійновтома сонних плес.

В сонце цілять стріли-трави,
сонце — в трави й буйний ґрунт.
Зручно, просто керму править
березневий каламут.

З РАНКОВИХ НАСТРОІВ

Гей, які простори! Всюди розляглося
поле в переливах ранкової гри.
Широко... надійно. Виллється колосся!
Хмари, може, страшно? Чи страшні вітри?

Щось цікаве мовить сонцю-світозару
тягнуться устами квітоньки стрункі;
через край налито п'нявого чару,
співи легкокрилі... усміхи... вінки!

Молоді палкої пориви бурхливі,
думи, ідеали, мрії золоті,
шепоти-жадання зелені на ниві,
це — сміливо гордий виклик темноті,

це — сріблом налиті дзвони великодні!
Ластівка, що сонце з вирію несе!
Час би й до могили, розуми холодні.
Молоді ж — дорогу! Молоді — усе!

ГОМІН ВЕСІННІЙ

Цокнулись вінця конвалій.
Шепче берізка їм:
— Знов мені ті солов'ї
спать не давали.

А в темнім яру верба —
стрункій та брунастій вільсі:
— Як мені вилізти звідси?
В'ялить мене, сестро, журба.

Дуб похитнувся — суворий:
— Казку онукам кажи,
коли серце твоє дрижить
до красуні, що... ой білокора!

А дзвоники сині в траві
до конвалії горнуться близько.
Бачить і шепче берізка:
— Знов мені ті солов'ї!..

Принесла з собою хвилювання піль,
засіває сміхом — жменями пшениці:
— В тебе у кімнаті зеленіє цвіль?..
А в самого хмурі, заспані очиці?..

Розчинила навстіж двері і віконця,
накликкала в хату молоді-гостей.
— Ти давно не бачив синяви і сонця!
Подивися: вишня молоком цвіте!

Далі ми блукали по росі-траві,
у степу, де тирса плюскала за обрій.
Хвиляво-розлогі ширі степові.
Он чатує сокіл — жвавий і хоробрий...

Гей... І зажадалось випростати крила.
Тирса про безмежність казку шепотить,
в небі білоткані хмароньки-вітрила,
хвилі оксамитні вистеле блакить.

Любо!.. Далі!.. Руку!.. Хай загине цвіль!
Продзвеню востаннє дзвоном-ланцюгами —
і розправлю крила — хвилювання піль...
...Он чорніє стежка тирсою-степами.

Онде моя хижа. В хижі павутиння.
В павутинні мухи. У кутку павук...
О, яке незграбне скніння-животіння!
Вгору!.. Щоб мигтіли зіроньки між рук!

ТРАВЕНЬ

Йти. Мовчати. Нащо стежка? На узліссі.
Яругами.
Стати— слухати: горить захмелілий гай.
І самому захмеліти — й не словами, а рухами
говорити про зелене,
безкордонне-безкордонне...
А розмай?!
Пісня тоне,
тоне в шелесті, між листом...
Говорити переконано, барвисто
і когось переконати. Цебто: знятись пташиною,
пташиною літаючи — задзвеніть, заворожить:
ви ще й досі задоволені півопругом
та хатиною?
Можна ж краще і вільніше
жить!
Потім: тихше — тихше — тихше...
І замовкнути: нема!
Тільки шелест. Тільки листя. І розмай.

Хочу я — ранок у полі стрічатиму —
жемчуг молитви
хрещатим
барвінком повити.

Хочу я — з першою смугою променя —
в келихи з вітром
гомону
хвилями влити.

Хочу змішати — на заході полум'я —
жемчуг і вітер —
і росяним полем
блукати і пити. І пити.

* * *

В гудінні бджіл тремтіння сонця
і злото кучерів твоїх.
Чого ж сумуєш край віконця?
В гудінні бджіл тремтіння сонця,
і спів, і сміх.

Ми стиснем руки жартівливо.
Хвилює сонячний розмай,
а легіт шепче казку нивам.
Ми стиснем руки жартівливо:
не скаже гай.

Мрійновтома

* *
*

Сьогодні ходив на могилу матусі:
ще мріє барвінок під снігом,
ще лози, схилившись,— лози у тузі,
ще тихо,

а з бані блакитної промене-шовком
всі плями, всі тіні зітерті.
— Матусю! Чекати лишилось недовго:
весною — умерти,

прийти до коханої, любої, нені
надовго, назавжди, довіку,
принести їй пролісок. Пролісок жмені —
без ліку.

СВІЧЕЧКА

Моя свічечка — жертва вечірня —
несміливо зажмурює очі.
Фіміам. Таємниця надгірня.
Хтось молитву нечутно шепоче.

Хтось про горе розказує спасу
і гучні одкладає поклони...
— Вонми, господи, грішному гласу.—
Свічечки. Молитовні дзвони.

* *
*

Цвітом яблунь засніжена стежка.
...Білі-білі душі нарцисів...
На межі тиховійних узліссів
перетнеться мережка.

Гомін буде. Розійдеться тихий.
...Білі-білі душі нарцисів...
На межі тиховійних узліссів
засотаються сміхи.

* *
*

Стільки щастя, що боюся. Залоскоче,
як русалка.
Шовковинками проміння перев'яже, обів'є.
Заполонить. Зацілує ніжно-ніжно,
палко-палко.
Всю жагу — зоровий трунок, п'яний трунок —
ізоп'є.
Тільки мент. Обламок менту —
блискавично-перебіжний.
І не буде, — і шукати мов заказано мені.
Хочу знову. Хай полонить. Хай цілує
палко-ніжно.
...Усміхається проміння срібним жалем
на вікні.

* *
*

Люблю. Лелію. Обів'ю
її — прозоро-мармурову,
свою весну, таку вирову,
в жагучі вінця переллю —
весну свою;

і дзвінко з вінців будем пить
отруту спрагло — пелюстками,
і будем п'яні, а за мить
впадем осінніми листками —
за мить — любить.

КОНВАЛІЇ

Плачете? — плачте:
свічка розтане на вшпиленнях башти —
свічка розтане —
смерть.
Келих востанне
пінявий вщертъ.

Завтра: світанок
вирине — легінь — вітати коханок,
легінь — вітати
смерть?..
Келих востанне
пінявий вщертъ.

В ЗЕЛЕНУ СУБОТУ

Назриваю в гаю запашного зілля,
запашного зілля, вибуялих трав;
з ясена та кленів нарубаю гілля;
лепехи нарвати побіжу на став;

кличанням обставлю, прибору кімнату.
— Подивіться, мамо! Хороше ж то як! —
Усміхнуться очі. Поміж тим у хату
вечір завітає — стомлений козак.

Сядемо рядочком. Заведем розмову —
тиху, сумовиту — і про все, про все,
доки до віконця хусточку шовкову
ніченька-черничка з поля донесе...

* *
*

Ти — жаль. Навіщо жаль?
Він тінню на мій мармур.
Різьбяр же я. Різьблю нову скрижаль,
щоб одімкнути браму.

За тою брамою, за обрисами веж
і далі — далі — далі —
там казка заворожена живе
в разках коралів.

Тобі віддам ту вишукану казку,—
тоді ти — владар таємниць.
Тепер же: засвіти в очах прозору ласку,
тепер же усміхнись.

ОБНІЖОК

Вранці— роси. Марити. Мовчати.
Колос. Шум. Волошки. Знов волошки.
Материнка. Конюшина. Смутку трошки.
Вранці — роси. Марити. Мовчати.

* * *

*

Вимережить пісню — голубині крила,
щоб у ній блакитно далечінь замріла,
щоб у ній заграло шумовиння трав,
я слова таємні у степу збирав.

Плюски — шелестіння — викінчені гами,—
я їх, наче лялю, тішив пелюстками
ясочок-волошок. Жайворонів спів
і перлини-роси у вінки заплів.

І знялася пісня — голубині крила:
радісно-блакитно далечінь замріла,
заблищали скалки — шумовиння трав...
Нащо ж мою нитку промінь розірвав?

* *
*

Ой там у полі...— на обніжку
тліє блакитний жар...
Нащо так рано, метелику-сніжку,
нащо так рано з-за хмар?

Ой та й погасли...— ті жарини —
змерзли волошки в межі...
...Білий метелик лине та лине,
білий метелик сніжин.

Білим жалем вечір кинув тіні,
білим жалем білий шум пороші,
бо так рано одцвіталися черемхи і жечміни,
бо так рано в'яли білі рожі,

і коли червчатими стежками
листопад пішов шукати марев,—
жемчуг вітів квітне-травневих
замаяв пелюстками,
жемчуг туги, жемчуг білих чарів.

Тому вечір кинув білі тіні,
білим жалем — білий шум пороші:
бо так рано одцвіталися черемхи
і жечміни,
бо так рано в'яли білі рожі.

О с і н н є

ВОЛОШКИ

Цілий день учора
проблукав у полі,
з вітром навздогінки
бігав навмання.

Срібно і прозоро.
В злотному — тополі.
Обрій — у хмаринках.
Навколо стерня,

а в стерні — волошки,
сині, синьозорі
і такі дрібненькі —
слізки росяні.

Назривав їх трошки.
Це волошки? Зорі!
Ниточки тоненькі —
мрії весняні;

правда — любо жити?
Дуже! Дуже! Дуже!
Щастя— наче море,
широко шляхи.

О блакитноквіте!
О мое подружжя,—
Це душа говорить,
сповнена снаги.

* *
*

Хто так тихо прийшов — невідомий,
оповитий серпанком утоми,—
коли місто мовчало
ночами?

Зашептали розлогі вітання,
і шептала — пливла до світання
зачарована хвиля
гілля.

А як бризнули промені сонця —
чи не бачили шиби віконця
за хвилину любові
крові?

Хто так тихо прийшов — невідомий,
оповитий серпанком утоми,—
коли місто мовчало
ночами?

ЗА ГРАТАМИ

Я чи блакить — за ґратами?
Я чи блакить?
Знаю, що став твоїм братом,—
де ж до сестри стежки?

Бачу: тремтять під віями
зорі-смараґд.
Чуй же: твій брат огневіє;
чуй же: рубін — твій брат.

ШКІЦ

— Дідусю, що ви робите? —
Не слухає, мете,
і хмуρο топчуть чоботи
червоно-золоте
коралове намистечко --
останнє листячко.

— Дідусю, а чи знаєте,
які оце листки
ви з пилом замітаєте?
Не знаєте? Це — слізоньки,
це — з богової ризоньки
одірвані зірки.

Я казочку малюсіньку
про зіроньки знизав...
Не вірите, дідусеньку?
Це — правду розказав.—
Не йме старенький віроньки
казкам про зіроньки,

а зіроньками вислались
ген-ген усі стежки.
— Не бачите.— Замислилось
дідусеві на цвинтарі...
Він плаче. Плаче... Він?.. Старий...
— Дідусю, це ж казки!

* *
*

Заквіт осінній сум,
осінній сум заквіт.
На віях я несу
гаптований привіт —

і любій принесу,
прохатиму: візьми;
заквіт осінній сум —
заквітнемо і ми.

* *
*

Облетіли пелюстки моїх казок.
Усміхнулись, потухаючи, опали,
але смутки росами упали.
...Облетіли пелюстки моїх казок.

Сподіватися — що листу восени
сподіватися цілунків буровія:
зацілує? Занесе. Розвіє.
...Сподіватися — що листу восени...

* *
*

Крапля за краплею — кров.
Бурштини й рубіни — гаї.
Берізок моління смеркове —
вітре, послухай їх.

Мрія сухих верховіть:
кучеряві світанки весни.
Сльози-очиці — в блакиті,—
справді? Чи, може... вві сні?..

АЙСТРИ

Які зів'ялі
червоні айстри —
останні квіти
палких пожеж.
В блакитній залі
туманний настрій.
— Ми хочем жити!
— Куди ідеш?..

— Ми хочем жити!..
— Ми хочем сміху!..
— Ми хочем шалу
і марсельез!..
Останні квіти...
Їм на утіху
квилить помалу
гілля берез...

* *
*

Гірлянди тьмяного намиста
на гіллях яблуні вились,
і ти цвіла — чарівно-чиста...
Давно-давно-давно. Колись...

Тепер же гай — осіннє свято,
і шепче шум: молись, молись,
бо серце билося завзято...
Давно-давно-давно. Колись...

* *
*

Несли твою труну. Тремтіли грона-бризки
на віях яворів,
а вечір похилився так низько, низько-низько —
ще мрів — про ранок? — мрів.

І плакали — чого? — старі-старі мотиви,
старі слова —
сочили тугу вижатої ниви,
погаслих сподівань.

А я мовчав. Як ти. Як ти мовчиш і досі.
І боляче, так боляче мені:
навколо скрізь молилась осінь,
а ти була в труні.

Цикл соціального

Ігнатію Михайличу

* * *

*

Я порву ті вінки, що сплітались в добу
лихоліття,
розтопчу, розмету їх у попіл, у порошок, у сміття.
Замість них я розсиплю пісень злотосонячні
хвилі,
як ті птахи меткі, як ті птахи меткі-легкокрилі;
оточу їх сріблом; загартую могутністю криці;
дам їм крила вітрів, і натхну їх вогнем
блискавиці,
і пущу. Хай летять мої думи-пісні —
метеори —
не в палаци гучні, не в безмежні блакитні
простори,
а в хатину людську, де в кутках оселилися
злідні.
Мої співи прості і робочому серцеві рідні.
І засяють вони, як ті зорі у небі глибокім, —
і не буде тоді робітник-селянин самотнім.

* · *
*

Ряд хаток: пошарпані, подерті,
мов старесенькі бабусі похилились;
кіллям стіни затрухнявілі підперті,
щоб од вітру не звалились.

— О народе! Чи ти бачив сонце:
хоч один тонюсінький промінчик долі?
— Де ж? Ганчіркою забите в нас віконце.
Голі й босі. Босі й голі.

ЧЕРВОНИЙ ЗАСПІВ

I

Риємо — риємо — риємо
землю, неначе кроти;
з кутів плазуємо зміями,
сіємо — сіємо — сіємо
буйні червоні цвіти...

Бурями сійтеся, бурями,
маки — червоні вогні:
там поза ґратами-мурами
тінями сірими-хмурими
ранки конають ясні.

Вдаримо гучно ми дзвонами,—
всесвіт обійде луна,—
кинемо вільно червоними:
— Владарі світу з коронами,
вже не потрібні ви нам.

II

На зелені килими
папірцями білими
полетіли вершники з низом розмовлять:
— Гей, не спи, робітнику:
на панському смітнику
вороги не сплять!

Гордою, сміливою
бурею бурхливою
встань, народе зраджений, як один устань:
з гімном-перемогами
новими дорогами
підемо на брань.

Блисками-пожежами
небо обмережимо,
сплохами-ралами обрії зорем:
годі нагинатися,
годі підставлятися
під вагу ярем!

III

Ми — тіні... Ми — тіні меткі.
Ми — влучні рушення руки.
Ми носимо в грудях ненависті море,—
і в ночі осінні, в обіймах імли
ми гімни тобі заплели,
червоний тероре!

Ми — жах. Ми— караючий гнів.
Ми молимся культу вогнів.
І хто є відважний, і хто нас поборе?..
Ми — тіні. Ми — криця. В обіймах імли
ми гімни тобі заплели,
червоний тероре!

РЕВОЛЮЦІЯ

I

Вранці — променю весінній,
вранці — зважно-молодий —
на шпилі, на височіні
з льоху темних приведи.

Ось: повстали під'яремні,
плине повінь — легіон.
Килими зеленоземні
у гірляндах житніх грон.

II

Він угадав свою мету:
стремить до неї навпростець,
і кожний бій його сердець
несе — весну в цвіту.

Прямуй же, страднику святий:
твої шляхи — широко розляглись,
Твої пісні далеко розлились,
в твоїх словах — вогонь мети!

III

Не спочивайте: ще не час!
Нехай останній промінь згас —
самі запалимо вогні —
і в стумі витворимо дні!

На креміль — крицю: буде світ!
Ми непохитні, мов граніт.
Ми йдем і йдем, несем вогні,
і творим блиск, і творим дні!

IV

Доволі! Кільцями ланцюг:
тріпоче прапор соколинний!
Вони спинить хотіли рух,
але ми лине́м, лине́м, лине́м,

і наш завзято кутий гімн
ширяє срібні блискавиці.
Туди— в червоні береги —
з низин. Туди. Ми — крила! Птиці!

V

На площі — в юрми — на мітинг
вінки несуть — вінки й гірлянди
з тремтінь-мигтінь
революційних прядив.

На площі — на мітинг — на брук!
І завтра — вірте — швидко — завтра
святкує всесвіт бурю-гру,
пала з півоній ватра.

ГАРТОВАНА ПОЕЗІЯ

Вдарте
на мільярди гін —
в племінно-щирому гарті
гамарений гімн:
дими — верстати — шківи —
арка — в повітрі — чорнозем — ґрунти —
піль злотопіняві гриви:
міцний колектив —
молот і плуг. Єднанням
братніх заліз
викуем зорю останню:
соціалізм.

НА КОРДОНІ ОСТАННІМ

А мы, мудрецы и поэты,
хранители тайны и веры —
унесем зажженные светы
в катакомбы, в пустыни,
в пещеры.
В. Брюсов

Це джерела горінь? —
І на зоряному тлі революції —
тільки тінь,
тільки тінь.
Це джерела горінь?

На кордоні досягнень,
на кордоні останнім, —
кожний шати зодягне
і поборником стане.

І з пустель, і з печер
принесуть дифірамб революції:
буде вщерть,
буде вщерть —
і з пустель, і з печер.

На кордоні досягнень,
на кордоні останнім, —
кожний шати зодягне
і поборником стане.

ОФІРА

I

Краплю крові. Кожну хвилю — краплю крові
місту;
скло вітрин і тротуари сповнить ярим змістом.
На плакатах не атрамент. І не фарби. Кров.
Пензлі-пучки умочайте в колектив-цебро.

II

Смуги втоми під очима. Воскові обличчя.
Але фарбами плакатів кличем, кличем, кличем.
Шостий поверх. Цементові підраховувать
щаблі.
О, нарешті. Відчинили. Захапався. Ліг.

III

Безнадійно. Є надія. Ось, на цьому бруку.
Переможці. Піонери. Тисну вашу руку.
Що? Сухоти? Ще хвилина. Дотліває день.
Переможці. Піонери. Казка. Близько. Йде...

* * *

*

Вгорі — похмурі брови хмар,—
туди стремить моя керма,
туди в шаленому бігу
мої чуття, а на шляху
крешу рубіновий тропар:
одвічний рух і боротьба.

ОПОВІДАННЯ І НАРИСИ

ТОВАРИЩИ

— А, ось де він примостився. А як гарно у тебе!

Ко мне в «кабинет», как я шутя называл свою летнюю резиденцию в каморке, где обыкновенно лежали хозяйственные принадлежности «хлібороба» средней руки, входил мой товарищ по училищу, из которого мы вышли два года тому назад, — Толя Ш.

Он остановился на пороге. Его глаза перебегали из угла в угол. Пенсне, которое придавало ему какую-то комическую важность, сползло с носа.

— Йй-богу, гарно, — повторил он, пожимая мою руку. — А що ти робиш? «Анна Каренина»? Скоро окончишь? Я уже окончил. Гарний твій Рубакін!..

Он положил на стол томик рассказов «Перед рассветом».

— Только знаешь... Тут... — И он начал излагать впечатления прочитанного. — Ні, йй-богу, гарно, — снова добавил он.

Ему, видимо, понравился тот поэтический беспорядок, который царил в моем «кабинете». Полка с книгами, с бумагами, черновиками стихов и ученических сочинений, ружье, висящее на стенке, полуувядшие красные розы на письменном столике, борона в самом дальнем углу — придавали моей комнатке [какую-то] такую неизъяснимую прелесть.

Мы сразу разговорились.

— Как твои ученики?

На каникулах мы превращались в репетиторов: то «передерги», то готовили к поступлению в местное училище.

Это училище было любимой темой для наших разговоров.

Сколько с ним связано было воспоминаний. Оно воспитало нас. Вышли мы оттуда людьми окрепшими, с установленными взглядами, с идеалами... Может быть, это нам так казалось. Может быть, теперь так кажется. Не знаю. Во всяком случае, мы так думали.

Теперь мы разошлись.

— А помнишь, товарищ?..

Мы отдались воспоминаниям. Особенно памятен последний день, день выпуска. С какой-то серьезностью срывали мы с фуражек свои значки. Покидали наш класс... Навсегда... Изрезанные парты с нашими инициалами... Диспуты с учителями... Песни, которые так надоедали инспектору. И теперь, закроешь глаза, как наяву:

Стоїть гора високая,
Попід горою гай,
Зелений гай...

Входит инспектор. Тишина... Только вышел —

...Зелений гай, густесенький,
Неначе справді рай...

Потом мы расстались, разошлись в разные стороны. Я — гимназист...

— Для чего ему гимназия? — говорил наш

инспектор.— Сделался бы учителем, а то... непременно... гимназия!..

И действительно, казалось смешным, для чего я пошел в гимназию. Я думал быть учителем, сельским учителем. Я рисовал себе картину, как буду заниматься с детьми где-нибудь в малорусском селе. Буду любить этих милых малышей. Буду развивать их.

Но... мне попался на глаза Андреев, «Дни нашей жизни», «Gaudeamus».

И я переменял решение. Меня сразу потянуло к студентам, к их жизни, песням. Как это интересно звучит:

Gaudeamus igitur
juvenes dum sumus;
post molestim senectutem...¹

И я решил сделаться студентом, т. е. сначала гимназистом, потом студентом.

Теперь каникулы. Мы сидим с Толей Ш. и разговариваем.

— Эх, невесело, товарищ!..

¹ Початок студентської пісні, що виникла із латинських застільних пісень вагантів (XV ст.):

Gaudeamus igitur juvenes dum sumus;
Post jucundam juventutem,
Post molestim senectutem,
Nos habebit humus.

Viva Academia,
Vivat professores!.. (Латин.)

Будемо веселитись, поки ми молоді;
Після радісної юності,
Після важкої старості
Нас поглине земля.

Хай живе академія,
Хай живе професура!..

Я не отвечаю. Мне невесело. Сказать же товарищу — беречь его рану.

— Ты получаешь письма?

— Да, я и забыл, сегодня, только что...

Я от него ничего не скрываю. Показываю ему письмо. Цветной конверт (я видел это) неприятно подействовал на товарища. Но он ничего не сказал. Пробежал немногие строчки письма.

Писала знакомая гимназистка:

«Приезжайте. Будем петь гаудеамус. У нас весело. Все «свои» собираемся по вечерам...»

— А у меня и этого нет!..— Он швырнул, не то со злобой, не то с отчаянием, потухшую папиросу. Голос его дрогнул.

Мы умолкли...

Каждый думал о своем...

11/VI 1916

ПОЖОВКЛІ СТОРІНКИ

Ниточка до ниточки. Звісились брудні пасма павутиння під стелею, біля димаря, по всіх кутках і закутках. Як справжні нетрі. А при-торкнись до них — пилом обсіплють тебе, позалазять у вуха, в ніс.

Душно на горищі. Сиджу й копаюсь. Якись книжечки, ще із церковної школи, заялозені тетрадки «по чистописанію». Розгортаю. На першій же сторінці пожовклий, шершавий частокол, збитий із «палочок». Здорова краплина чорнила зачепилась за нього, мабуть, перела-

зивши. Так і лишилась назавше. А в сусідстві — широка пляма олії.

Згадую...

Наче так недавно було, і вмісті з тим... Хто його знає — може, давно, а може...

Згадую...

Мені ще не було шести років, і мати повела мене... Я ще не знав куди, але так не хотілося йти. Передчувалось, що промайнуло щось гарне, промайнуло навіки. Передчувалось...

Передосінні дні. З чистим, трохи сріблястим небом. З айстрами. З жоржинами. Бабиним літом. Мене одривали од них.

І в те утро цвіли жоржини й зорили айстри. Я плакав, благав...

Повели...

В брудній, заялозеній «роздівальні» висіло декілька шапок. По кутках зеленіла вогкість.

— Пф-ф!..

Одчинились двері. Дмухнуло чимсь чужим. Пар з десять дитячих очей... Зробилось ніяково.

— Мамо!..

— Ц-с-с...

— Я не хо-чу...

— Цить...

Посередині ходив якийсь чоловік з книжкою в руках. Завваживши раптом, звернувся до нас і кинув, мабуть, матері:

— Тібе что?

— До вашої милості,— низько вклонилася мати.

Я ніколи не бачив, щоб мати так низько вклонялась. Зробилось ще більше ніяково.

— До вашої милості...

З'явилось, що мене привели учитися, що чо-

ловік з книжкою в руках був «господин учитель».

— Ну, сад-дись...— показав на парточку.

— Мамо...

Але матері вже не було.

Про щось балакали. Сидів і не розумів нічого сінько. Про якісь букви, чи що...

— Эй, ты... Как тебя! Панасенко!

Мене... Щось задрижало всередині.

— Нужно встать, когда тебя спрашивают!

Встав.

— Повтори, о чем я говорил!

Мовчав.

— Дурак!..

Навкруги легенький смішок.

За що?.. Стояв, і щось підступало до горла, від чого треба було плакати.

Пожовклі, шершаві сторінки споминів! Бережно переглядаю я вас. Се було тоді. І се «тоді» було дитинство. І все тоді було рожевим, безхмарним. І коли траплялась хмаринка, то надовго сповивала малюсіньке серце, борозною проходила по чистій душі хлопчика.

Се було тоді...

Се було тоді, як повітря, упившись променем сонця і сріблом пісень, дзвеніло і грало, тягнуло кудись в далечінь. Куди?— я не знав. Але тягнуло: плакати, молитися, мовчати. Мовчати і мовчати. Бо співала природа. Співала весна.

Ми блукали понуро по шкільному дворішчу. Збирались під вербою. І... зітхали тоді, як усе усміхалось. Мовчали. Ні про що не хотілось балакати. Але у кожного була своя таємна мрія: тягнуло в поле.

Дзвоник гукав нас до класу.

Сходились. Потім приходив учитель. Андрій Сергійович, молодий, короткий, як гарбуз, з лицем у краснувато-синюватих прищиках. Приходив. Читали «Царю небесний» і починали «заніматься».

В той день Андрій Сергійович ходив якось особливо, нервово, з притиском. Од кутка до кутка по діагоналі. Він був сердитий. Ми знали чого: приїздив якийсь пан і щось йому казав, а він краснів і мовчав. Се розказував Клібко. Він дивився в учительську через замок і все бачив.

— Отак стоїть той пан і все каже: «Понімаєте, понімаєте, так же ніззя»,— а він стоїть ані-ні...

Поїхав пан.

Насунулась хмара.

Сидимо на парточках: нічирк. А в одчине не вікно усміхається старенька верба. А горобці стрибають.

— Жив, жив, жив...— купаються у сонячному світі.

Чую — серце:

— Тьох, тьох, тьох...

Ще темніше стало в класі. Чекаємо грому.

— Жив, жив, жив...

— Тьох, тьох, тьох...

Раптом, здалося, мов грім, коротко, різко:

— Бон...

Серце:

— Тьох...— та й перестало. Обірвалось...

Тиша... Чутно — муха:

— Ж-ж-ж...

— ...дарчук.

Ні, проминуло, слава богу. В душі перехре-

стились. Тільки Бондарчук схопився і якимось бочком пішов до доски.

— Немає мелу. /

— Дежурний, почему нет мелу?

— Та-ам був, ма... мабуть, хтось з-забрав...

— А ты куда смотришь? На колени! В угол мордой!.. Без обеда до вечера!..

Достали крейди. Був урок арифметики.

— Ну-с, повтори.— Андрій Сергійович закінчив якесь довженне «условие» і злорадно глянув на хлопця: — Ну-с!

Бондарчук мовчав.

— Что ж ты молчишь? — ехидно, мовби здивовано.

— Я забув... Як по... починається,— тихо промовив хлопець.—Я... я забув... я рішу.

Хвилинка мовчанка опанувала класом. Хмара насувалась ближче. Здавалось, зловісні тіні зашелестіли по кутках. Ущухла старенька верба і з цікавістю заглядала в вікно. Молоденький чоловічок з синювато-краснуватими прищиками на лиці був, видимо, центром уваги.

— Се цікаво,— дивувалась старенька.

Маленький чоловічок як чавун з окропом. Кипить, кипить. От бризне гарячими скалками.

А горобці сміялись:

— Жив, жив, жив,— мовби підморгували: — Так, так... правильно...

— Повтори условие.

Розгоралася дія маленької буденної трагедії, про котру ніхто не цікавився, котра жила в чотирьох стінах школи, а за нею робилась дрібницею...

— Повтори условие!

В голосі пана вчителя чулась погроза і ще щось: перемога.

— Я...— почав Бондарчук і не скінчив...

Се сталося так несподівано.

Різкий рух руки:

— Раз... два...

— О!..

Хлопець поточився на підлогу. Показалась кров.

Верба здригнулась і зашелестіла дрібненько-дрібненько, як осінній дощ. Але горобці заспокоїли:

— Жив, жив, жив...

Пан учитель мовчки одвернувся і кинув:

— Вон из класса!..

Се було тоді, як повітря, упившись промінням сонця і сріблом пісень, дзвеніло і грало, тягнуло кудись в далечінь.

.....
Пилом припалі папери...

Весни і зими... Пісні і сльози... Пісні весінніх ночей...

Сльози осіннього неба... Багато затихло пісень з того часу. Багато вмерло з весною. Кропили їх ночі осінні дрібними сльозами. Тужило за ними гілля на деревах. А вітер, як струнами, грав на дротах телеграфу...

Пройшло... Одцвіло... Облетіло...

Минали літа. Тихо один по одному падали в пельку безповоротного.

Мури церковної школи zostалися ззаду...

Ми розійшлися... Назавше...

Де ви тепер, мої друзі? Копаєтесь, риетесь в землі. Шукаєте скарбів. А чи пам'ятаєте ви школу? А ту вербу, що шелестіла так дрібненько, як осінній дощик? Зрубали ту вербу. Зрубали та й попалили. Тепер на її місці стирчить лиш трухлявий пеньок... Чи, може, й із

вас кого-небудь вже підкарнала фортуна?
Мовчите. Що ж, мовчіть.

А я все копаюсь...

Книжечки... тетрадки... спомини...¹

19/IX 1917 року

ЩО БУЛО

I

Грається листячко з променем, бавиться шелестом і тремтить-миготить червінцями.

У куточку за дровами так затишно.

Ось зібралися юнаки. Розмови ведуть про своє, молоде, інтимне. Сиділи б тут, розмовляючи, цілий день, потягаючи «бичка» з рукава, щоб малеча не побачила, не заявила. Так ні— не усидиш!

Задзвенить, задзеленчить дзвінок:

— Гей, не спіть, хлоп'ята! Гайда за мури, за книги. Годі лодаря бити!..

А так би ото не хтілось іти! І що воно за життя?.. Фізика... Геометрія...

— Ех, біс його батька знає!..

— Ну, посидьте ще, хлопці, до дзвінка хвилин з десять.

Такі раді, що й не вимовиш.

— Так ти прочитав?

— Прочитав.

¹ Опускаємо заключний епізод (зі слів «Ще одна маленька сторінка...»), оскільки його повніше розгорнуто в наступному оповіданні «Що було».

— Ну?..

— Гарно!

— Я ж тобі казав!

— А більше немає такого?

— Є, брат. Приходь після обіду, історію візьмеш, тільки... дай потягнуть разок.

Вискочив сизий димок і знову заховався в рукав.

— П'ять хвилин, хлоп'ята.

— Та ну?

— Йй-богу.

— І чого воно так швидко час біжить?

Жаль, що за мури йти, а з того жалю виростає з білими крилами тиха, сумна мелодія. І розказує комусь, як біля одної хати зібралися хлопці-молодці та й журилися, питаючи: «А чиї ж ми діти?»

Зібралися всі бурлаки
До їдної хати...

Високий тенор сталевий, мов струночка.

Сум обгортає ніжний, ласкавий, аж плакати хочеться...

Вже й сонечко сідає... поринуло в хмари...
На церковнім хресті загорілась свічечка...
А там зійшла вечорова... І на довгих-довгих вітах, на вербі гойдаються русалоньки.

...Десь далеко задзвеніло. Мабуть, у полі.

Хай собі дзвенить... хай...

II

— Что?.. Снова начали? — потріскує, мов солома у печі, борідкою козлиною трясє, золотими гудзиками сяє.

Увірвалась білокрила мрійна мелодія. Кри-

лечками стрепенулась, полинула в далеке блакитне небо й зникла, мов чаечка, під сонцем.

А він одчитує, одчитує.

Принишкли юнаки, мов перепілоньки в житі.

— Так мы же ничего...

— Как ничего? Это еще что за разговоры? Во-первых, вы здесь курили... А покажи-ка свои пальцы. Ну, вот!.. Видели?

— Я ничего...— винувато обзиваються руки й лізуть у кишеню, бо страшно їм зустрічатися з золотими гудзиками, то такі ці руки засмальцьовані, подерті... мужицькі.

— Видели?

Ніхто ні слова.

— Потом далее: кто вам разрешает петь эти хохлацкие песни?

— «Хохлацькі»?

— Да, да, хохлацкие.

Шелестіло листячко на груші, червінцями грало. І чудно їм здавалось. Де вони чули це слово? Кажись, багато чули слів, а такого — ні.

— Кумедно!

Билося серце, а думка питала: «Хохлацькі»?

І чого воно таке болюче, це слово? І це було дуже тяжко.

— Ну, мы еще поговорим,— сказав, борідкою потряс, пошкандибав.

Як молоді птахи з приборканими крилами, потихеньку пішли юнаки. Питали.

І не було відповіді.

III

Дзвінок.

По всіх кутках-закутках полазив, по коридору пробіг і десь надворі заспокоївся. Посідали хлопці на парточках. Смирно сидять.

— Що то буде?

Прийшов.

Встали. Сіли.

Почав. Говорив, говорив. Довго говорив. Кожне слово приб'є, пришиє, вузла зав'яже й рубця зарубить.

— Так вот...

— Не треба.

Та чи прочитають золоті гудзики думку юнацьку, чисту, кришталеву? Куди їм думку юнацьку прочитати!

А слова такі різкі, такі чудні:

— Не было, нет и не будет!

«Було, є й буде! Не вірте, хлопці, золотим гудзикам»,— підказує думка юнацька.

І знову, як нарочито:

— Було, є й буде.

От що хоч.

— Ну, хорошо. Скажем так: что такое эта «мова»? По-руски будет — «ладонь», а по-малорусски — «долонь». Ну вот! Просто перевернуть слова, переставить — и по-малорусски выйdet.

Не стерпів юнак.

— Помните, что по-церковнославянски «длань», а отсюда — «долоня».

— Что?.. Кто сказал?.. Отвечать!..

Вийшов хлопець.

— Так, так... Отвечать!.. Ничего ведь не знаешь.

«Двойка».

І в «штрафной» записав.

Говорив, говорив, говорив.

Слухали хлопці. Слухали книжки, тетрадки, стінки. Й мовчали.

А за вікном сонечко. Довго блукало по світу. Все бачило, все чуло: дійшла черга й сюди.

А він усе говорив:

— Не было, нет и не будет!

— Ой, не втерплю, умру!..

Як засміється, як заплига ясне сонечко по стелі:

— Ха-ха-ха... Ха-ха-ха!..

— Что такое? — аж зблідли золоті гудзики.

— Ха-ха-ха!.. Ой, не втерплю, умру!..

І відчули гудзики, що біда прийшла. Всю силу зібрали. Крикнули-гаркнули:

— Без обєда!

Грюкнули двері. Забились.

А сонечко:

— Ха-ха-ха!..

IV

Сидять у куточку.

Темно. Волохаті тіні простягають довгі руки. Хочуть обнять, задушити у нетрях-обіймах.

— Ні, не дамось!

Щось затужило, заплакало в залі. Вмерла година.

— Чи довго ще сидіти?

— Ой, мабуть, довго.

— Ну, що ж...

М'яко крізь вікна дивиться ніч. Зорями сипле, мов каменями-самоцвітами.

Ось і місяць вплив. І спустився срібним променем за мури, за ґрати.

І диво дивнее.

Білокрила, мрійна, як царівна у казці, з'явилася постать:

— Не пізнали? Це ж я, ваша пісня!

Чи чули, чи бачили золоті гудзики, на пухових подушках спочиваючи, що творилося за мурами, за ґратами, де сиділи юнаки-невільники?

Ні, ніколи не бачить, не чути їм!

Плакали очі юнацькі перлистими сльозами. Радість хвилясто лилась в тих сльозах.

І бажалося. І вірилось.

А в залі умирали години.

БРАТОВІ — РУКУ

Шкіц

Дальше, дальше от равнин,
От убогих деревушек,
Пошатнувшихся избушек,
От кручин
Путь один:
Только в город-исполин.
Только в городе возможны
И движенье, и борьба,
А равнины безнадежны —
Такова равнин судьба.
Дальше, дальше от равнин;
В царство фабрик и машин,
В город шумный и суровый,
Где зачатки жизни новой¹.

Тоненький зошит.

Чітко червоні титульні літери.

Бризки поезії, кутюї крицею — молотом,
в полум'ї, в дзвоні металу.

Впали на берег Площин—супіщаників, де
з ранку до ночі риються людські засмажені
постаті, відшуковуючи в землі казани скарбів.

Перша ластівка —

Завітала до площинного брата.

Лиши злиденних півопруга.

Розгорни.

Пий.

Чітко червоні титульні літери...

Ген-ген...

За габою туманів ледве мріють струнки ди-
марі велетня Міста.

Зникли.

¹ *Иван Логинов. У станка. Петроград. 1917.*

— Так-так... Так-так... Так-так...
— Льодом розсікай повітря!
— Рухайсь невпинно!
— Планово-розміряно.

Ось він:

Син Міста. Син фабрик. Машин. Гарт. Пролетар.

За вікном вагона краєвиди.

— Давно... давно...

Уривки спогадів, спостережень...

Витвори суцільне:

Стаи птиц. Дороги лента.
Повалившийся плетень.
С отуманенного неба
Грустно смотрит тусклый день.
Ряд берез и вид унылый
Придорожного столба.
Как под гнетом тяжелой скорби,
Покачнулась изба.

(Бальмонт)

Так.

Він — «вдома». Серед Площин.

Згадує:

Дитинство... хмарно-задимлене...

— А батько?.. Матір?.. Вони не впізнали?

— Син?..

.....
Пасма павутиння. Сміття.
Пауза. Ніяковість.
Треба... говорити. Мусить говорити.
Але про що він може говорити з ними? Загальне?

Він:

Одірваний од рідних піль. Син Міста. Син фабрик. Машин.

Вони:

Прикуті до рідних піль, відшукуючи в землі казани скарбів. Сини Площин.

Контрасти:

Революція. Палкі слова. Червоні змагання.

Тиша. Тиша. Тиша Площин. Одвічна. Безнадійна.

Про що він може говорити з ними?

Дивились довго.

В незмірній далині Площин розсотались останні клубки диму.

А сльози капали. Сльози капали.

Він жодного слова не промовив до них.

Він:

Син Міста. Син фабрик. Машин.

Вони:

Прикуті до рідних піль, відшукуючи в землі казани скарбів.

Ждали хоч краплю того, що діється в світі, де, кажуть:

Перебудовують життя.

Але він погордливо глянув на чорні, засмажені обличчя, загрубілі руки, задубілі пучки.

Погордливо глянув на одвічно рабські, пригнічені рухи, погляди.

Вбачив безнадійність.

Пішов —

де боротьба.

Безнадійність — фортуна Площин, і тому:

— Далі од них — од смутку!..

— А вони?..

— Хай скніють в одвічному скнінні?

— Сини Площин, що риють землю, відшукуючи казани скарбів?..

Сльози капали. А сльози капали.

Повстала незабутня тінь.

Поете! Скажи.

Натхни тим вогнем, яким палав:

Хотів би не знати, хотів би забути,

Так сили забути нема:

То рідні села, то рідні люди...

(Грінченко)

— Натхни!

Скажи сину Міста:

— Ось він — простягає руку.

— Жебрак?

— Брат твій! Братові — руку!..

1919

БРИЗКИ ПРОЛІСОК

I

Обронили чутку.

Групи уніформних сірих шинелей поволі сходяться до традиційної суботньої одправи й по дорозі збирають неодшліфовані шматочки.

— Чув?..

— Що?..

Шепчуться.

Хмурий будинок, перекраєний коридорами та залами, оселений шептами. Доки не дали електрики.

Як шепти, ворущаться в присмерку постаті чорних блуз з металевими гудзиками.

Уривки фраз. Щось обговорюють. Палко. Стисло. По-юнацькому.

Поза спинами просовується в розмову сумнів:
«Правда?»

Не віряться.

Несподіванка. Впурхнула в запліснявілі стіни будинку й чисто все перекинула шкереберть. В узькі обрії не міститься.

Тільки слово. Одне, коротеньке.

Дуська Самойлович, смакуючи, кидає в стелю коротеньке слово вмісті з калосею й задоволено регоче. Смішний такий з своєю борзенською вимовою.

Тільки слово.

— Правда?

Несформоване, неясне. Хвилює. Як шепти, ворущаються постаті.

II

Жук.

Хапливо пробіг по коридору. Щільно зачинив за собою двері.

— Жук!

— Жук!

Навіть не озирнувся.

— А-а-га!..

Сумнів полохливо зникає в кутку й відтілює кида останнє: «Правда?»

Електрика розпалила шепти. Зробилось страшенно гарно.

Біля грубки в клозеті пихтять цигарки. Коли рипають двері, синяво-сизий димок вже не ховається в рукав. Малеча тягне бичка.

Ідилія.

Лише стіни вірні Жуку. Не приймають жодної участі в загальних омріяних радощах. Навіть похмаріли, висловлюючи протест проти

надзвичайного з'явища — сміху, що руйнує традиції будинку.

Але на стіни — плювають!

Дзвінок покликав на перекличку. Нехотя посунули у верхню залу.

Жук перекликає. Зараз дійде до Андрійка. Андрійко демонстративно звертається до Дуськи по-українському. Щоб Жук почув.

Страшенно хочеться злити Жука.

— Тепер можна.

О. Сергій, низенький, з рудими рідкими косицями, викинув з рота декілька деренчливих слів.

— Благословенно царство...

На заході рожевіє зблідла смужка.

Ще стільки непевного, нез'ясованого.

III

Після одправи гуртом проводили додому Володимира Лукича. Він розшифрував таємне слово, що літало під стелею вмісті з Дусьчиною калосею.

Виявилось.

Занадто багато бракує йому, Андрійкові, гімназисту восьмого класу, в скорому часі студенту, — занадто бракує звичайнісіньких знань. Зараз він такий безпорадний...

Почуває.

Таємне слово несе з собою непереможність, величність. Щось таке... широке-широке. Обняти не можна. Бо в цьому слові дзвонять дзвони повені... І ще чогось багато.

Він чуває, але не уявляє конкретно.

В думках.

Кришталево-золотистий передвечір напере-

додні осені, оторочений бабиним літом, візерунками одбуявшого листу, курликанням журавлів.

Це — голова Андрійкова, оторочена думками.

Жмурять зірки. Гаптують укоханому шовкоткану хустину. Хруст. Приморозок.

— Гарно!

Мимоволі повернув до знайомого тротуарчика.

Ще бринить світло.

Крізь мережанку занавіски вирізьблюється Зінина постать. Читає. І, певне, нотує олівцем на бережках сторінок.

— Гукнути... Розказати. Про все...

Вона, безперечно, зрозуміє його.

Перегорнула сторінку. Встала. Походила. Підійшла до вікна.

— Зіно!

Одкинула занавіску й пірнула в присмерк. Впізнала.

Зорі гаптують укоханому шовкоткану хустину. Незадоволено позіхнув ясокір. Стурбували його мрію.

Душа переповнена.

IV

З одчиненої кватирки має марсельеза.

Велика рекреація.

У восьмій класі почорніли вапнені стіни. Жалобою перев'язались. Традиції зруйновані.

Над руїнами тріпоче визволений гамір. Нічого не можна розібрати.

Абсолютно.

— Геть лекції!

— Геть книги!

Жбурляють заяжоженими законами й тригонометріями. Листки безпорадно виснуть в повітрі. Потім, облюбубавши місце, де безпечніше, перелякано забиваються під ноги парт.

— Туди їм і дорога.

Жук сидить в учительській на грудях цегли зі свого постаменту. Похнюпився.

Винесено постанову:

— Депутатів до педагогічної ради.

Обрано Андрійка й Дуську, хоча Дуська у відповідь на висловлене довір'я тільки рота роззявив. Але потім завважив цілком серйозно, що буде захищати інтереси тільки двоєчників.

Гучні оплески.

Одряджено делегатів у порядку інформації повідомити Жука про винесену постанову.

— Цікаво, як він подивиться.

— Товариші! Негайно треба витворити червоний колір. Бо як же без червоного кольору?

— Правильно!

Лавою вирушили на вулицю.

Завжди ходили парами, чемно, під доглядом Жука, а тепер...

Каштани, що стоять на варті тротуарів, нервово здригаються й плачуть сухим гіллям на сухотний сніг.

— Гадаю, ви не будете робити неорганізованих виступів?

«А-а-га!.. Як до людей!.. До них нарешті звернулись як до людей. А-а, чорт би вас!..»

Представник тимчасової влади ввічливо чекає на відповідь.

— О, безперечно, безперечно!

Тон поважний, серйозний. А в горлянці щось лоскоче-лоскоче.

Сміх.

Червоні маки завітли на тлі уніформних шинелей.

Урочисто міряють вулицю.

Дзвінок розпачливо б'ється об стіни жалобою повітого будинку. Стіни похилились-похилились.

V

Блакитно хлюпає провесинь.

Кришталіки міжзоряного склепіння, упившись росиною проміння, п'яно падають в позаторішний лист. Ронять слізки-бурульки на ліщиновім гіллі.

Проліски.

— Товариші! Проліски!.. Розумієте: проліски вже цвітуть.

В неділю утречком вирушили: Андрійко з Зіною, Дуська — чорні блузи й білі хвартушки.

Ой гаю, мій гаю,

Та густий — не прогляну!

А гай чепуриться вітати гостей. Шумує розлогим гомоном. Тріпоче паростками.

— Агов!

— О-о-о-о!..

Дуська ненароком попав у канаву. Ледве вибрався.

— А хто його зна, що воно таке. Не видно. Трохи штани обмазав.

А Зіна зачепилась об сучок — порвала сукню.

— Трошечки.

— Єрунда! Головне — проліски.

Зарано прийшли. Поспішились. Відгуки блакиті ще не розплющили очей. Голівки навіть поховали під ковдрою. Передранковий сон. Скоро прокинуться.

Безугавні чорні блузи незадоволені таким станом.

— Що за єрунда: спать так допізна.

Стягують з ніг ковдру:

— Пора!

Бурбашки, загорнені в зеленаві стрілки, ледве просвічують блакитними свічками. Жмурять очі.

Андрійко винайшов спосіб штучно розквічувати їх. Розгорнути пелюстки й одкрити тремтяче золоте серце.

— Гарно!

Старий гай ритмічно хитає лисою головою:

— Ох, молодість, молодість!

Молодість стомилась. Сидить. Одпочиває.

Старий дідусь налагодив бандуру. Заграв — на шелесті верхівіття. Сочиться стара-стара казка про молоде.

VI

Організаційна справа провадиться невпинно.

На сьогодні призначено об'єднане засідання юнацьких спілок обох гімназій в справі злиття їх в єдину середньошкільницьку спілку такого-то повітового міста.

О пів на п'яту коридори й зали повні сміху, енергії, фантазії.

Дзвінок кличе до порядку. Той самий дзвінок, який так обридливо гукав на лекції. Але

тепер, безперечно, він дзвонить не по шаблону бюрократичному зразку.

— Товариші й товаришки...

Марсельеза м'яко згорнула крила. Тиша.

— Слово належить товаришеві Андрієві.

Товариш Андрій одкашлюється й починає:

— Товариші й товаришки! Я не промовець, але стан справи ясний...

В одчинене вікно пливуть зелені дзвони розпукуючих бруньок. Гойдають. Заколисують.

— І хочеться, безмірно хочеться зняти з неба сонце голими руками, принести на землю і сказати... Можна навіть не казати... нічого.

Чорна блуза Андрійкова забризкана бризками пролісок.

Та що чорна блуза? Весь світ у пролісках.

СТАТТИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

ЧИ НЕ ПОРА?

На увагу батькам
городнянських гімназій

Маємо власну державу. Мусимо мати й власну школу, в якій би провадилось навчання рідній мові, вивчення рідної літератури.

Це безперечний факт. Проти цього, здається, нема чого суперечити. А раз нема чого суперечити, треба зробити.

Не так думають батьки городнянських гімназій.

В теорії вони погодились з українізацією. На практиці звели її на ноль.

По інших гімназіях предмети українознавства введені ще в минулому шкільному році. Йде жвава робота.

В городнянських гімназіях нема нічого.

В старших класах хлоп'ячої викладають історію України — «по Єлпатьєвському», «по Платонову». Змішують «малорос» і «українець».

В жіночій — і цього нема.

Що ж до викладання мови, то... то колись, може, буде.

І чудно.

Живемо в Українській державі. Навчаємося російської мови, російського письменства, історії, географії — все російської.

Чому не німецької, французької, іспанської? Адже все одно?

Ні, не все одно: «столітні» зв'язки, столітні впливи, мовляв, і т. д. і т. д.

Нічого не маємо проти культури, чия б вона

не була: німецька, французька, іспанська, російська, арабська.

Але... де ж наша?

— Буде... Чекайте, «постепенно... поступенно...».

Пройшло два місяці. Пройде чотири, півріччя.

І нам скажуть:

— Чекайте: поступенно.

Аргументи:

Попечительна рада жіночої гімназії все шукає «своїх» (певне, «малоросів»). Боїться, що міністерство надішле якого-небудь «галицького провокатора» (власні слова одного з високоставлених членів попечительної ради).

Рада хлоп'ячої гімназії теж шукала «своїх» — не знайшла. Знеслася з міністерством. Міністерство колись надішле відповідь. Відповідь розглянуть. І знову будуть «шукать».

А час іде.

На обрію встає єдина неподільна. «Тоді не треба буде ні мови, ні історії». Будуть мова, історія — «обще-попятные», «обще-полезные».

Сумно!

І всі мовчать: рада педагогічна, рада попечительна, комітет батьків.

Ганебно мовчать.

УКРАЇНІЗАЦІЯ Й НАСТРОЇ

З Городнянського повіту

Українізація шкіл є одно з болючих питань нашого часу. Воно хвилює не тільки українські кола населення, а й помосковленців, до яких в значній своїй частині пристає вчитель-

ство нашого повіту. Отже, хочу в цих рядках поділитися з читачами власними спостереженнями в цій справі.

В початку вересня відбувся вчительський з'їзд. Серед питань, переважно про скрутне економічне становище вчительства, здіймалося й питання про українізацію шкіл. Виявилось те безпорадне становище, в якому опинилась народна українська школа.

Серед сподіваних вигуків про «наси́льство» з іронічним підкреслюванням «эта мова» чулися голоси про цілковиту нездатність до провадження українізації, про незадоволення курсами, які впорядила губернія, дехто з промовців навіть указував на те, що й селянство зовсім відмовно ставиться до українізації, бо то, мовляв, знову хочуть піддурити мужиків, а для панів буде мова панська. Стара казка! Але, врешті, постановлено: провадити українізацію народних шкіл «по змозі... поступенно...» і фразою одмахнутись од чекаючих поглядів громадянства. Нас цікавить не резолюція, нас цікавить інше — ті настрої, які панували на з'їзді, бо тільки вони виявляють дійсну фізіономію вчительства, бо тільки вони виявляють дійсний стан речей. Уважно ж розглянемо справу.

Перш за все, як я уже згадував, на з'їзді чулись вигуки проти українізації, як проти наси́льства. Що ж це значить? Що значать ці вигуки?

Ясно, що в рядах учительства стоять переконані вороги українізації, які служать Україні з необхідності, бо вона їм платить, а це — єдине джерело їхнього існування. Ясно, що коли дійде до роботи, то ці «переконані» так

повернуть справу, що не буде нічого дивного, коли селянство скаже:

«Ми не хочемо, щоб наші діти вчилися на мужичій мові». Також ясно стає нам після цього, чого вже й почулись ці тривожні голоси селянства.

Я не думаю обвинувачувати частину «переконаного» вчительства в агітації за єдину «панську» мову, але сумно стає: хто це надумив темного селянина, що є мова «панська» і є мова «мужича»? Сам він, власним розумом дійшов до цієї думки? Ні! Ми добре знаємо настрої селянства Городнянського повіту. Ще недавно на сторінках городнянських «Известий» ми читали, що села визнають себе українцями, що вони цілком згодні на провадження національного принципу в школі, а тепер... тепер ми чуємо, що погляди селянства змінились. Ні, не сам він дійшов до цієї думки. Значить, хтось надумив, хтось знову вдарив на болючі струни селянина, хтось знову кинув йому голі фрази старого темного часу про «панське» й «мужиче», хтось — не вчительство. Але ж де воно було? Коли вчительство справді народне, коли воно захищає інтереси селянства, то чом не розказало воно темному народові про його історично-національне «я», чом не з'ясувало воно цього важливого питання? Воно мовчало, це «переконане» вчительство, і тільки підливало масла в вогонь.

Тепер звернемось до тієї частини, яка визнає себе нездатною творити національну школу. Де її оправдання? Кажуть: «Ми незадоволені губерніальними курсами». Добре! Припустимо, що й справді курси були незадовольняючі, але ж невже ж вони не дали для вчительства

нічого? Невже ж вони не витворили ґрунту, на якому вже самому вчительству можна б було продовжувати будівлю величного будинку національної школи? Безперечно цей ґрунт курси витворили. Вчительство (це — не діти!) може й само продовжувати освіту з національного боку. Але воно не хоче. Всі дані свідчать про це. Воно сподівається на якийсь політичний здвиг, який змінить «тимчасові» по-їхньому умови існування й роботи. І тоді вже буде добре. Тоді можна буде провадити навчання на єдиній «панській» мові.

Сумно! З такими настроями, з такими думками вчительство «з примусу» починає будувати українську народну школу. Що ж воно дасть тій дівчорі, яка довірливо прийде до школи? В перспективі вирисовується сумна картина недорозвиненості, недовивчення цілого покоління. Ціле покоління вийде у світ недомками! Чи думало про це вчительство, те ідейне вчительство, яким нам малює його історія визвольного руху. І не віриться, що воно, учительство, робить такий крок забивання народу в невилазні нетрі недоученості. Ми не говоримо зараз про середні школи, де ще теж не зроблено ніяких кроків до українізації,— це буде, може, темою для другого нариса, але зараз ми звертаємо особливу увагу на народну школу, яка повинна відограти величезну роль в нашій молодій Державі,— і робимо сумні висновки.

Дійсне, сумно!

Одзовись же, вчителю, одзовись на наші сумні міркування, учителю— народний інтелігенте!

З'ЇЗД СПІЛКИ ХЛІБОРОБІВ-ВЛАСНИКІВ ГОРОДНЯНСЬКОГО ПОВІТУ

4—17 листопада в м. Городні, при участі запрошених представників міста і влади, відбувся повітовий з'їзд спілки хліборобів-власників. На порядку денному стояли слідуючі питання:

1. Доклад про всеукраїнський з'їзд спілки хліборобів-власників.

2. Представництво Городнянської спілки хліборобів-власників у повітовій землеустрійній комісії.

3. Організація самоохорони.

4. Біжучі справи.

Наше громадянство мало нагоду ще раз придивитись до «хліборобської» сили, яка відіграла в житті України таку рішучу роль. Але громадянства було на з'їзді дуже мало. Чи слабкий інтерес до настроїв панів становища, чи непоінформованість про з'їзд (бо, справді, про нього сповіщалось дрібнесенькими оповісточками, які серед других оповісток та афіш були зовсім непомітними клаптиками паперу), чи які інші причини були цьому, але громадянство на з'їзд не завітало. Місця для публіки майже пустували.

Біля президії декілька стільців, зайнятих людьми чепурненько й гарненько зодягнутими, виголеними. Вони контрастово одріжняються од сіреньких купок «дядюшок», які стоять майже весь час з'їзду на ногах, бо їм ні на чому сісти. На обличчі «дядюшок» написано, що вони не знають, навіщо їх скликали сюди, чого їм або од них треба. Всього прибуло на з'їзд чоловік приблизно 70.

Засідання одкрив голова спілки хліборобів-

власників Городнянського повіту д-ій Симоновський. Секретарює д-ій Жданович (Камка).

По першому пункту порядку денного робить доклад голова з'їзду д-ій Симоновський. Доклад його є читання низки резолюцій по питаннях: кооперативному, аграрному, самоохорони й т. п., винесених на всеукраїнському з'їзді спілки хліборобів-власників. З пропозиції докладчика з'їзд приєднується до цих резолюцій.

По пункту другому: представниками од спілки хліборобів-власників у повітову земле-строїтельну комісію обирають: од великих землевласників — полковника Тарасевича, од дрібних — д-ія Шевця (Смичин).

Далі йде третій пункт — організація самоохорони, «найбільш бойове питання нашого з'їзду», як висловлюється голова. Хтось із «дя-дюшок» прохає дати час пораятись. Перерва.

Після перерви промовляє голова з'їзду мирових суддів д-ій Короткевич:

— Я хоча й не хлібороб, але хлібоїд, — заявляє він. — Коли добре хліборобам, тоді й хлібоїдам.

Далі його промова стосується більше сучасних політичних справ, ніж питання про самоохорону в обсягу Городнянського повіту. Власне, його промова — це красномовний панегірик «єдиній неподільній».

Лиш наприкінці промови промовець коротенько торкається справи про самоохорону. Не роблячи ніякої конкретної пропозиції, він указує, як на зразок, на недавно тільки розформовану «організацію».

Під іменем «організації», або ще «Вольного казачества», в Городнянському повіті відома

була дружина офіцерів при повітовій комендатурі.

От на цю «організацію» і вказує д-ій Короткевич, як на зразок тих, які повинні засновуватись на місцях. Його висновок такий: «Треба організуватись». Той же висновок роблять і послідуючі промовці. Але як організуватись? Виявляється сумне для «хліборобів» становище.

— Ми не можемо організуватись. Нас на селі тільки третина,— заявляє дехто з «дядюшок».

За ходом справи слідувати дуже трудно. Промовець змінюється за промовцем, перебивають один другого, не дають говорити.

Видно, що є дві течії, які ніяк не зійдуться в слідуючій справі: як повинні організуватись хліборобські охоронні дружини, чи в тісному зв'язку з добровольчими дружинами офіцерів, чи зокрема.

Нарешті Симоновський пропонує резолюцію: організувати хліборобські охоронні дружини в тісному зв'язку з добровольчими дружинами; організацію розпочати зараз же негайно.

Передаю зміст резолюції приблизно, бо не маю в руках офіційного зредагованого матеріалу, та й мати його було неможливо.

Резолюція «одноголосно» приймається.

Пан повітовий староста Тризна завважає після прийняття резолюції, що зараз же негайно не можна провадити організації дружини, бо він не може змішувати кредиту хліборобів з кредитом добровольчих дружин.

Симоновський: — Прошу занести до протоколу, що представник влади в поводженні зі мною кричав на мене.

Виникає інцидент.

Резолюція, запропоновано Симоновським, передається в редакційну комісію.

Обминаючи дрібниці, переходжу до останнього пункту порядку денного.

По біжучим справам говорить перший Симоновський. Одмітивши, що ряд убивств, грабіжництв, які мали місце в Городнянському повіті, лишились без слідства, що грабіжники й убивці всі на волі, і все через те, що судовий апарат кепсько налажений, — в запропонованій резолюції він вимагає аби негайно було утворено в Городнянському повіті «воєнно-полевой» суд.

Вербицький (Ріпки) теж пропонує цілий ряд резолюцій, в яких висловлюються побажання:

1) поставити на вид повітовій адміністрації, що хлібні бюро, ця «майже самозвана влада» (вираз його), незаконно реквізує хліб.

2) видати усіх «розбишак», які мають зброю.

3) перебрати на черговому земському зібранні склад земської повітової управи.

З НАСТРОІВ МОМЕНТУ

І хто б сподівався?..

Тільки один день — і все змінилось. Ще напередодні панував гетьманський настрій, думалось правити молебна за гетьмана, а довелось правити за його відречення. Мов у казці!

Зустрічаю знайомого:

— Так і так... Директорія і все таке інше...

Всі чорненські раптом переробились республіканцями.

Замайоріло перше оголошення, по-українськи друковане. Це після стількох місяців перерви. Пора бі!..

Але трохи неясно:

— Хто? Що? Як?

Ніяких відомостей. Газет нема.

Проте ж відчувається щось нове, бадьоре.

Чутка:

Відновлюють демократичну думу.

Хвилею запашного вітру повіяло в брудну, залущену хату.

І разом постають питання мимоволі:

А як же ті приспінники пережитого?.. Так? Розходьтєся під чотири вітри? А як розійдуться та знову тишком-нишком зачнуть будувати високу кам'яну вежу, підкопуючись під устої народного будівництва?

А як же всі ті вірні служителі гетьмана, що проводили свої ідеї найкультурнішим шляхом: нагаями по дядьківських спинах?

Мимоволі постають ці питання, коли згадаєш сумну історію нашого «Вольного казачества» й комендатури з їхніми «отрядами», коли прочитаєш цю криваву історію по красномовних рубцях на виснажених дядьківських спинах.

Адже ж ці всі новітні «республіканці», хоч і зодягли нашвидкоруч овечий кожух, всередині залишились тими ж вовками...

А може... ці питання невчасні? Може, ще?

Але надія говоре, що вчасні, бо хвилею запашного вітру повіяло.

Швидше ж летить, пташки-вісники давно сподіваного ранку. Летить на села, на міста. Розкажіть зневіреному люду про зорю нового життя!

А там і до праці! З надбаним досвідом, з новою енергією!..
Швидше!

ПОРТРЕТИ ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПОЕТІВ

1. ОМЕЛЬКО КАЧАЙЛО

Зустрівся з ним на репетиції вечірки пролетарських письменників.

Робітник-гальванопластик Омелько Качайло почав писати з 12 років. Писав дуже багато. І на українській, і на російській мові. Особливо «любовних» поезій, яких нараховує «мільйони».

Має нахил до «поем». Уривки одної з них я тримав у руках і проглядав.

В яких містах тільки не був, залишав «на спомин» зшитки творів. Не любив їх збирати і розкидав по світах. Частину там, частину там...

Ще за царату, пробуваючи в Криму, зійшовся з гуртком одеських письменників. Друкувався в «Украинском вестнике».

Тоді ж зустрівся з Чуковським, який пораяв йому писати на мові батьків. Та й рідніше це йому, бо він — український робітник, тільки не шовініст. І не дивує його, чого це мовчать Олесь і Вороний. Невже не пішли далі «Рідного краю»? А взагалі: нема поетів. У футуризмі не бачить жодної краси.

В Криму почав писати поему «Кати». Пси-

хологія селянина, який з бідності пішов красити,— і поруч картина попівства. Мав за цю поему багато «приємних» зустрічей з жандарями.

З других своїх великих творів вказує на «роман» «Падшие» (на російській мові), який складається з 5 «етюдів».

Останніми часами друкував деякі речі в «Раді» і «Робітничій газеті». У В. Винниченка, між іншим, лишилось багато його недрукованих творів.

А тепер, здається, буде виданий окремим виданням. (З свого боку ми б не раяли робити цього кроку, за який в майбутньому може бути шкода).

Такі коротенькі напівбіографічні дані я почерпнув з розмови з Омельком Качайлом.

Вони не з'ясовують цілком тих зовнішніх умовин, в яких розвивалась творчість робітника-поета. Але досить того, що він — робітник. Це вже дає змогу намалювати в уяві той терновий шлях, по якому пройшов він як людина й як поет. Залежно від цього й мусимо робити висновки при розгляді його творів.

Безперечно, при цьому треба уникати способів відомої гоголівської дами, яка «разахалась» при виді «мужичков», способів оджившого «народолюбства», які до певних наслідків не приведуть. Цілком серйозне критичне відношення до поета й його творів, знов кажу, залежно від тих зовнішніх умов, в яких розвивалась його творчість,— принесе більше користі як для самого поета зокрема, так і взагалі для пролетарського мистецтва.

Отже, з такими міркуваннями й приступим до розгляду поезії Качайла.

На жаль, мені не довелось дістати всі його поезії або значну частину їх. На руках у мене тільки дві речі: «Наш шлях» з поеми «Павуки» й «Танок Комуни». Але гадаю, основуючись на розмові з їх автором, що вони до певної міри характеризують його творчість.

При читанні спершу звертаємо увагу на форму, на зовнішній бік. Нічого нового, безперечно, не знаходимо.

Хорей. Анапест. Не завжди витриманий ритм.

Перший рядок римується з третім, другий — з четвертим.

Почувається безсилля в змаганні витворити стрункість і чистоту вірша й рими.

Взагалі, схема найпростісінька.

Образи й прийоми зужитковані, «шевченківські»:

Гей, нумо, хлопці!..
...Прапор червоний волі святої...
...Волі лицарі-борці...

Інколи безпосередньо брутальні:
(Пани) «...товстопузі й пузаті...» (?).

Шукання звукових ефектів:

Ми бажаємо сказати,
Що вам годі панувати.
Трах-то-то-то-та-тах!..
(«Танок Комуни»)

Або п'ятьма рядками нижче:

Гей, до діла, браття, сміло!
Бух-бу-бу-бу-бух!

Серйозної праці ще треба прикласти поетові, щоб трохи удосконалив зовнішній вигляд вірша й його форму.

Про внутрішній зміст поезій Качайла виразно говорять самі заголовки.

Громадські мотиви. Власне, революційні. Заклик «до зброї, до зброї», бо —

Годі нам скніти під гнітом панів!..
(«Наш шлях»)

Підкреслюю: нам — ми. Почуття колективізму домінує:

...Списи ми тримаєм міцною рукою.

Йде боротьба мирів — до загибелі. Затремтиш — смерть. Бо:

...Вони тоді нас, як Христа, розіпнуть.

І тому — вороття нема.

Не бійтесь, що виростуть трупів загати.

Це єдиний шлях. «Наш шлях». Єдиний.

...Шляхом цим нам треба іти.

Світогляд робітника, дійсного революціонера, якого не спинить жах «загатів трупів», який добре розуміє, що —

За життя розплата тільки кров'ю,
Тільки смертю переможем смерть.
(Вас. Еллан)

Він добре це розуміє, коли говорить:

Ми творим велике діло.

Й тільки єдиний висновок з цього:

Гей, до діла, браття, сміло!

Так! «До діла, браття, сміло!»

З цими словами бажав би звернутись як до Качайла особисто, так і до його товаришів,

пролетарських поетів, творців пролетарського мистецтва.

Великої і серйозної праці ще треба прикласти, щоб удосконалити форми пролетарського мистецтва, мистецтва працюючих «в поті чола». Справжнього мистецтва пролетаріату, а не тих сурогатів, якими дарують нас поети-«фахівці» зі стану тих, що жахаються червоного кольору й, пристосовуючись до життя, пишуть після «Стихов о Прекрасной Даме» поему «Двенадцать», розуміючи пролетарську поезію як вульгаризацію образів, про що досить яскраво свідчать вірші М. Жука.

Зади свинячі
Блищать на сонці, як щити.

В цій роботі мусять взяти найактивнішу участь ті інтелігентно-пролетарські, коли так можна висловитись, поети, які поставили собі завданням творити культуру пролетаріату. З цього боку роботи досить, бо:

Качайло — робітник-поет, розуміння колективне.

«Ім'я йому легіон».

2. ІВАН РОГОВЕНКО

В данім разі маємо справу не з кваліфікованим робітником, яким до певної міри є О. Качайло, а з сільським самоучкою, що (завдяки, безперечно, зовнішнім обставинам) жодних зв'язків з пролетаріатом міста, з його рухом і відчуженням не має. Але вважаємо справедливим говорити про нього як про поета-

пролетаря, бо він має ознаки тої економічної категорії, що зветься пролетаріатом села:

Малу нивку я зраю,
А наймуть — орю другу.

Життєпис репрезентантів цієї категорії звичайний:

«Батько мій був неграмотний, проживав у біді, із замолоду ходив на панські роботи. За день заробить 25 к. та тим годує себе і дітей коло себе».

На тлі такого матеріального стану малюється дитинство Івана Роговенка:

Так і я зріс — у біді.

Перші враження дитинства:

«Змалку любив ходити на поле. Мав звичай такий: піду собі панським ровом, яким обкопано кругом лан, дивлюся, як люди роботу роблять — аж сорочки мокрі. І бідна скотина теж чорно робить, ледве везе. В неї, бідної, аж ребра світяться, а мусить везти, бо над нею з гарабурою дядько і б'є бідну скотину, щоб краще везла».

Потім і самому довелось стати до праці, звичайної праці сільського хлоп'ятка з неможливої родини:

«Почав пасти у полі чужі корови».

Далі:

«Ходив часто по роботах».

Нарешті — війна. Відмова йти на військову службу, бо —

«Убивать не хотів брата свого. Знав, що це царська війна».

Засуджено на 8 літ в'язниці. Відбув 6 місяців.

Революція.

«Освободили з кайданів».

Зараз Роговенкові 22 роки. Живе на селі — і все та ж буденна робота.

Малу нивку я зораю,
А наймуть — орю другу.

Прослідкуємо тепер, як у тій обстанові, про яку згадувалось допіру, народився поет.

Як на українському, так і на російському ґрунті маємо зразки поетів з народу, що творили, «ходячи за плугом» (М. Коваленко, Дрожжин).

В данім разі зустрічаємося з аналогічним з'явищем. Вказівки на це маються в тих автобіографічних нотатках, якими допіру користувався я, складаючи життєпис Роговенка.

«Любив дуже поле й ліс: ними наче тільки й жив. Бувало, пожену худобу попасти до житів і там дивлюся на зелене жито, як воно хвилює, та жайворонок над житом співає».

«Коли мені старший брат показав азбуку, і я навчивсь, і став трохи читати і писати, то почав писати до прикладу, що — то й сам не знав. Коли-не-коли напишу та й оставлю. І так я писав свої вірші на полі або в лісі, бо дома за роботою не можна було».

Доля Коваленків, Бандуристів, Гуленків¹.

«Батько і вся сім'я кричали: що ти пишеш? чом до хазяйства не берешся?»

Але, не дивлячись на це,—

«Писати віршів не міг оставити».

¹ Робітничі і селянські поети, про яких писав К. Лавринович у статті «Занедбані й забуті» // Мистецтво — 1919.— № 2.— С. 31—33.

І трагедія в тому, що писав —

«Без ніякої літератури, дома, самотужки, нікуди не подавався, бо я наче боявся та стидався якому ученому показати свої вірші, стидався, що я самоучка — писати не вмію гарно».

Нарешті зважився.

Перед нами його поетична продукція.

Форма? Про неї не будемо говорити. Форма удосконалюється в процесі протяжної технічної праці. На таку працю поет-батрак не мав часу.

Зміст.

Даремне шукали б ми в поезії Роговенка мотивів, властивих Качайлові. Це з'ясовується різницею життєвих факторів.

Качайло — місто, Роговенко — село.

Тоді як першого виховувало місто, значно впливаючи на його ідеологічний розвиток, другий лишався поза межами такого впливу. Світогляд останнього формувався під впливом вузького сільського оточення. Додати до цього ще нахил до споглядального, своерідно філософського восприяття природи — і тоді стане ясным, чому, тоді як у Качайла домінують мотиви боротьби, акції, колективізму, — у Роговенка, людини одної соціальної верстви, ці мотиви відсутні, а натомість поставлені переважно індивідуалістичні переживання й відчуття, пройняті мрійною задумою:

Блукав у полі, скрізь дививсь,
На миг прилігши під валком.

Але виключно власним «я» не обмежується Роговенко.

Село — другий об'єкт його співу. Село. Темнота. Забобони. Цілу «поему» присвятив він

релігійним шуканням села. Деякі місця «поеми» перенизані гумором, загальний тон спокійний, епічний.

Своєрідно відбилась у його співі революція:

Засвітила зірка
Прямо людям в вічі:
Розбирайтесь, люди,
За що ви в темоті.

За цим слідує ціла філософська «система», інколи з досить оригінальними висновками:

А якби ви, люди,
Гроші потопили,
То тоді б, як в раї,
Умісті робили.

В кожному рядкові помітне силкування ви-
найти «правду», але низький ступінь розвине-
ності став на перешкоді, й автор «системи»
місцями заплутується в нетрях власних мірку-
вань.

Зрештою, кінчаючи статтю, мушу констату-
вати факт, що в скарбницю пролетарської
поезії Роговенко як поет ще не вніс своєї
вкладки. Є тільки стремління, тільки порив.

З другого боку, Роговенко цікавий як пред-
ставник сільського пролетаріату й своєю по-
статтю яскраво свідчить про відірваність цієї
категорії від загальнопролетарського руху.
І ще раз нагадує, що час звернути пильну ува-
гу на закутки.

Створити сприятливі умови для розвитку
закутків — і тоді Роговенки будуть їхніми спів-
цями-провідниками.

1919

«ЯТКА МИСТЕЦТВА»

Літературна нотатка

Інакшим іменням не можу назвати відомий в літератських колах Києва «Льох мистецтва».

Таке принаймні вражіння справляв він на «вечорі пародій», про який гучно оповіщалося на всіх перехрестках міста.

Чудовий малюнок для характеристики доби громадського присмерку:

Паяцування conférencier¹. Пошли, вимучені слова біжать урозтіч, незважаючи на змагання псевдонімів зв'язати їх штучними римами чи асонансом.

І над усім самозадоволений регіт проводирів боротьби за «власне» ідилічно-баговинне щастя в омріяних абстракціях.

Цілковита протилежність тому, що зустрічаєм в гуртку пролетарських поетів, де стремління, рух людей, які тільки що одірвались од станка,— живих людей, замість машин для виробництва штучних слів і нікому не зрозумілих, крім хіба самих авторів, алегоричних заримованих рядків.

Гадаю:

Які далекі вони, добродійство «Льоху мистецтва», від того, що твориться на вулиці.

Рух трамваїв, автомобілів, мотоциклів.

Кіоски червоних газет.

Хлопчина продає старі гудзики й цвяшки для підборів.

Продаж цибулі й нарцисів.

Будні.

¹ Конферансьє.

О, звичайно, це бруд. Повітря вулиць загрожує сухотами білокрилому натхненню.

Викидьки Революції, дезертири, вони гадають, що творять.

В сучасному житті на кожному кроці стільки ганебного, реакційного.

Болюче, що майже першими на шлях реакції ступають літератори, які б могли високо тримати палаючі смолоскипи в добу громадського присмерку.

Болюче!

1919

ЄВАНГЕЛІЄ НОВІТНЬОГО ЗАПОВІТУ¹

Критико-шкіц

Слава в вишніх Сонцю,
а на землі — Ми!

Троянди. Гірлянди червоних, білих, блакитних дурманів.

Фіали.

Фіміями.

Бедра і перса виплеканого тіла в зденервованому тремті. Вулкан насінного плиню.

...Раби. Раби. Раби.

Доба розкладу. В чаду оргій захилитались мармурові колюмни староримського храму. Смерть богів.

¹ Василь Князев. Красное Евангелие. Свиток первый. А-А-Ч. Тексти, що цитуються в даній статті,— виключно фрагменти «Красного Евангелия» в прозовому перекладі автора статті.

На світанку прийшов пророк з лагідним мерехтінням зорів. Посіяв нові слова — синтез несвідомого прагнення ілюзорного краю щастя.

Релігія.

Ї формула: Євангеля.

Так родилась Євангеля Христа Першого.

Революція. Соціалістична.

Криза розумінь. Криза норм. Криза релігії. Розбиваємо старі скрижалі. Євангелю Першого несе́м на аутодафе.

Одразу ж мусимо творити:

Нові розуміння. Нові норми. Нову релігію. Євангелю — формулу революційного світогляду Пролетаріату в добу боротьби за гасла Соціалізму.

— Євангелю Христа Другого;

— Революції;

— Євангелю Новітнього заповіту.

Революційно-соціалістичний світогляд Пролетаріату — антитеза світогляду зруйнованого.

Релігія Революції синтезує:

— Рух,

— Крицю,

— Червоність,

— Колектив,

— Чавунний топіт прийдешніх гуннів,

— Брязкіт багнетів з відблиском заграв все-світніх пожеж.

Вона — витвір всемогутнього Колективу. Витвір, який лишається вкласти в певні рямця. Систематизувати.

Таку систему маємо. Прийшов: поет-революціонер, поет-пролетар...

Геть зі шляху недоречність, макулатуру, що до послуг революції пропонують обранці «мистецтва для мистецтва»!

Мудрість Революції — ґрунт, до якого руки приклали фаланги кращих бунтівничих розумів, тема багатьох томів найдетальніших розвідок,— укладена в гармонійну систему поетичних кристалів:

- Євангелю Христа Другого,
- Євангелю Революції,
- Євангелю Новітнього заповіту.

Вона родилась в тій країні, де розквітла перша квітка Червоного Маку.

Її родив непомітний в блискучому колі обранців поет, який тільки з Революцією виринув на обрій. Тому в ній безпосередня міць, живий дух Революції, не стривіалений муками творчості інтелігента з беспорядним відшукуванням психології Пролетаріату.

Революційно-соціалістичний світогляд Пролетаріату — антитеза світогляду зруйнованого.

Кінцева мета релігії Минулого: ілюзорне, містичне

— Царство Неба.

Мета ж Новітнього заповіту:

— Земне Царство.

Тоді в сліпому релігійному екстазі заплітали гімни слави «богу в вишніх», лишаючи землі невиразний «мир».

Євангеля Новітнього заповіту пройнята ґрунтовним скептицизмом до примарного («журавель у небі») щастя Царства Неба й тому виголошує горде гасло:

— «Слава в вишніх Сонцю, а на землі — Ми!»

Ми!!!

«Ми» — початок і кінець, мета і засіб життя. Тому шляхи двох заповітів діаметрально протилежні:

Заповіт Христа Першого:
«Блаженні нищії духом...»

Заповіт Христа Другого:

«Горе тим, хто нищийї духом,— їх вимете
гураган з палаючих хиж» (А. Б.), і навпаки:

«Блаженні ті, в чиєму серцеві
пломінь,

хто, занемігши в лютій борні,
з останніх сил тримає прапора,
кидаючи виклик долі» (А. В.).

Отже:

Мета Новітнього заповіту:

— Земне Царство!

До нього, піонере! До нього, комунаре! Ти
приобщився Таїн Революції. Навпростець: до
Земного Царства!

Гірські масиви?

Провалля?

Водяні басейни?

— Динаміт. Тунелі.

— Бетон. Залізо.

— Не нам тремтіти перед чорним провал-
лям:

«воскресне кождий, хто був убитий,—
наш залізний крок

гримітиме в прийдешніх століттях» (А. С.).

І коли вгледити постать, яка безпорадно зу-
пинилась біля каменя, що лежить на пере-
хрестку трьох шляхів, коли вгледити постать,
яка силкується реставрувати зітерті вітрами
й дощами написи,— тоді скермуї на правий
шлях.

— «Чим жити? Боротьбою за світ Прийдеш-
нього,

за політ проміністих мрій» (В.).

Вагається? Одкрій засліплені очі:

— «...Неминуча
грімка злива:
мчать хмари,
грізно дихають небо і земля,
дерева гнуться...» (Г.)

Висновок:

«О, стане духово незрячий,
доки не пізно, йди до нашого стану!» (Г.)
Стан Революції.

Отже:

Коли в зодягу заграв надходе Ранок, полохливі тіні присмерків мусять ховатись від його кришталево-рубінових променів. Шукати при-тулку в щілинах мурів.

Кшталт людей — плазунів у царстві Рубінових Сяїв.

Проповідь знищення одвічних передсудів — і... власне обличчя, облямоване під очима симптоматичними темно-синіми смугами.

Нетрі дрібнобуржуазної моралі.

И одвертим сарказмом пломеніє Заповіт Христа Другого, сарказмом простих — «нечемних» з погляду дрібнобуржуазної етики слів:
— «Гей, ви!

сліпонароджені!

переконані цнотливці!

чи не час прозріти?!

Ваша цнотливість?

— Ха!

чортові ваша цнотливість:

Революція смертю дихнула на вашу цнотли-вість!» (Ю.)

Революція?.. (Здивування).

Так віч-на-віч зустрілись нарешті полохливі тіні присмерків з Ранком, з кришталево-рубіновим променем.

Револуція...

Вони її розуміли не так:

— Може... прийде... Наробить бешкету, звичайно, але... тимчасово сховатись в щілинах мурів... А потім — залатає дірку на протертій сорочці шановного черевця з плямкаючими губами... Й піде...

Примітивне розуміння Револуції як засобу лише до поліпшення економічного стану занедбаних манівцями паліативу і

— Знищення моральних норм?...

О! Sancta simplicitas! ¹

«О душе підкарнано-куца
з вилисїлими крилами!

Револуція є — револуція:
вітролом!» (Ш.)

Це — формула переходової доби. Руйнування. Її роль — другорядна:

В захваті рве раб кайдани, що таврували його руки, ятрили тіло. Міцно стає ногою на купу дотліваючих головешок.

Це — свято.

Потім — будні. Доба будівництва:

«аби досягнути душею спраглою
Країни Обітування».

Для цього:

«Пливи!

Борися з імлою туманів
за подих і здобич,

зачерствій в блуканнях пустельних...» (Е.)

Бо:

«Царства Землі досягне лиш той,
хто вміє ненавидіти» (М.).

А тому:

¹ Sancta simplicitas — свята простота (латин.).

«Немає змилювання над ворогом;
смерть — хто стоїть на тому березі;
брати в полон не варт —
кулю в лоб відроджуючим трон!» (С.)
З краплин — струмні. Струмні в річки.
П'ять тисяч Христа Першого перетворились
в мільйони Христа Другого.

Перший обіцяв досить непевне щастя:

«Прийдіте до мене всі труждаючіїся й обремененні, й аз упокою ви».

Другий — конкретно:

«Прийдіте до мене всі голодні, всі зв'ялені спрагою —

натхну вас зоревими мріями,
утолінням жадливих душ.

Прийдіте до мене всі, хто блукає
на бездоріжжях у смутку і млі,—

скажу вам справжні шляхи,
поведу до Світозорної Землі» (Я.).

Веде.

Нова релігія.

Червона Євангеля, формула її витворена в
процесі горіння, співання, витікання крові.

«...Сія єсть кров
з серця червоного поета,
життедавча цілина,
джерело Нового заповіту» (Б.).

Отже:

«З жадою припавши до запіненого вінця,
пий, комунаре!»

1919

ТЕАТРАЛЬНІ РЕЦЕНЗІЇ

* *
*

Неділь за дві назад до Городні завітала українська трупа «Перше Київське Українське товариство під орудою Юрка Семеновича Кирниченка» і дала цілий ряд вистав, починаючи з «Мазепи», і ще має, як видно, пробути деякий час у Городні.

«Мазепа», як відомо, стара п'єса українського репертуару, частково переробка відомого пушкінського сюжету «Полтавы», в деяких місцях звучить цілковитим анахронізмом, особливо в місцях, де Кочубей, до якого автор ставиться прихильно, вигукує: «За царя Петра, за Росію» т. і. Не варто було б починати цією п'єсою, бо для «темної» Городнянської публіки, «темної» щодо розуміння змальованого моменту в історії України,— це був негарний агітаційний матеріал.

Далі трупою поставлено було: «Ой не ходи, Грицю, та на вечорниці», «Маруся Богуславка», «За свій гріх», «Воскресіння», «Циганка Аза» та «Тарас Бульба».

Це все ті ж старі п'єси українського репертуару, з домінуючим історичним етнографізмом.

Бажано б було, щоб артисти-професіонали одкинулись од цього етнографізму і дали Городні декілька вистав сучасної української драми, як от драми і комедії Винниченка, Черкасенка; бажано було б, щоб вони показали Городні інтелігента в українській драмі, бо цього інтелігента ще не бачила Городня і на-

віть не вірить в його існування. А на це б у них сил вистачило.

Щодо гри, то, звичайно, вона далеко не краща од тієї, яку нам давали «любителі драматического искусства» з категорії «малоросів». Деякі з артистів грають досить порядно. Псує тільки враження добродійка Красовська, яка виконує ролі «перших любовниць». Правда, їй не завадило б попрацювати трохи з боку мови і не робити іноді просто ризикованих наголосів, не завадило б також друкувати афіші грамотніше. А то все добре.

* *
*

В понеділок і вівторок 14 і 15 жовтня (н. ст.) українськими аматорами драматичного мистецтва в допомогу незаможним учням і вченицям місцевих гімназій виставлено було «Хмару» А. Суходольського — «драму с пенієм, хорами и танцами». Виставу рекламовано, як перший осінній бал з танцями. Впорядники й артисти не справили сподівань. Стара, шаблонова п'еса з шаблоновим виконанням робила кепське вражіння. Особливо вражало виконання пісні «Через річеньку» з якимсь чудернацьким приспівом: «Камзолія, камзолія, чи-лім — бом-бом». Бажано б було, щоб «українські» аматори, які, між іншим, усі належать до категорії «малоросів», не з таким вільнодумством ставились до своїх завдань, особливо, коли вони працюють з такою поважною метою, як допомога незаможним учням. Чи для них — аби гроші?

МУЗАГЕТ

Рецензія

Місячник літератури і мистецтва. Січень — лютий — березень. 1—3. МСМХІХ. Київ. Стор. 168+4 (ненумер.) Вид-во «Сяйво». Ціна 60 гривень.

Новий часопис на літературному ринкові, орган поетів, літераторів та митців т. зв. «новішої генерації», що об'єднались в групу того ж назвиська. Імпонує зовнішнім — типу грубих альманахів — виглядом: число потрійне.

З уважністю ставимся до продукції «новішої генерації». Деякі ймення зустрічаємо вперше.

Отже — перша сторінка: передмова. Це до певної міри — шаблон, традиція, що, гадаємо, не зовсім допустимо для тих, хто «руйнує традиції». Але головне: чим відрізняється передмова «Музагета» від передмови «Літературно-наукового вісника» (1919, кн. 1, січень), обстріляного «Музагетом» (стор. 144—148) з таким войовничим завзяттям? Лише тим, що «Л.-Н. В.» апелює до громадянства в справі допомоги матеріальної, а «Музагет» — моральної? Безперечно, цілком поділяємо погляд «Музагета» на «Л.-Н. В.», але щодо самого «Музагета» — це справи не поліпшує. Далі (передмова) — характерний вираз:

«...Треба було рахуватися з вимогами реального, практичного і шкідливого для нашої творчої роботи життя».

«На жаль, як найвища творчість е щільно зв'язана з буденщиною (така е жорстока дійсність)».

Це програмова теза «Музагета»?

Переходимо до фактичного змісту (часопису), який поділяється на відділи:

Поезія.

Проза.

Статті.

Критика і бібліографія.

Хроніка.

Відділ поезії виконаний «кращими» репрезентантами української поезії. Перше місце по справедливості належить П. Тичині, зі своєю формою, з сміливими образами:

Вітер.

Не вітер — буря!

Трощить, ламає, з землі вириває...

З чорними хмарами

(з блиском! ударами!)

За чорними хмарами мільйон мільйонів
мускулястих рук.

(«Плуг»)

Сподівались від Д. Загула «квітів червоних», бо так гордо проголосив він:

...війну

Білим лілеям, бегоніям білим!

Хай розвиваються наші квітки

Втіхи безумно червоної!..—

(«Порозпліталися гірлянди»)

але на другій сторінці войовничий настрій змінюється «чорною тінню»:

Лежить земля хрестом —

Хрестом —

З опльованим Хрестом,—

і з болем констатує поет, що «це знов війна»:

Війна —

Сумна старовина! —

(«Вороногивий кінь»)

і... рішуче переходить в «чарівне царство тонів».

Те ж і з В. Ярошенком. Сміливий, оригінально формульований заклик:

Зірвім брудний брезент з неба,—

і присмеркове:

Однаково, байдужо і безжурно.

М. Жук занадто старий серед «новішої генерації»:

Є в мене пісня барвіста,
Пісня про те, що я знаю
Голос далекого раю,
Мрія кохана, іскриста.

Надумані ефекти у К. Поліщука («солодкодарний»). І котрий вже раз? —

Трощіть нудьги страшні окупи.

Микола Терещенко:

...печаль і ніжність... печаль і ніжність...
печаль і ніжність...

У П. Филиповича (Зорева) вірш:

І зве дарма своє ім'я —

не зовсім власний, бо дуже нагадує Олеся.

На музичність автора покладаєм такий рядок:

Десь хмарки од сонця
Поховались всі.

«Рабиня» Слісаренка є цілковитий анахронізм (по змісту).

В. Кобилянський — форма.

Відділ прози.

Свіжі по формі, але старі по змісту речі П. Вірина, крім першої («Степ»), яка має певну тенденцію, але, безперечно, не в бік революції.

Більш цікава «Казка про Змарагд» Галини Журби: психологія хлопчика, що начитався Жюль Верна, Купера та Майн Ріда.

Статті.

Ю. Іванова-Меженка «Творчість індивідуума і колектив» торкається питання сучасного дня—колективної творчості. Відношення до нього яскраво характеризується тоном: «Натовп (пролетаріат, в розумінні І.-М.), що руйнує старе і намагається утворити нові цінності...» Отже, відношення цілком негативне. Беручи шукання за викінченість, зафіксованість, автор статті робить правдивий висновок: колективна творчість?..— абсурд! Але висновок з неправдивої передпосилки свідчить лише про міщанську обмеженість людини, яка жахається глянути за рямці сьогоденного дня. «Таким чином, зрідши сь наперед всякої полеміки, я закінчую свої думки аксіомою...» (стор. 78). Самозадоволений обскурантизм.

Не будемо залишатись довго й на статті І. Майдана «Поезія як мистецтво».

«Старинні вважали поезію дарунком богів...»

«Довгий час поезію вважали здебільшого грою, забавкою, люксом...»

«Поезія має в житті людини свої якнайглибші коріння, доказом чого може послужити поезія народна...»

«Поезією наше практичне життя завжди користувалось...» (стор. 79).

Що це — автор статті напевне знає.

Статті третя і четверта — М. Бурачка «Мистецтво у Києві» (з обсягу пластичного мистецтва) й Леся Курбаса «Нова німецька драма» — цікаві як інформуючий матеріал, особливо остання. Попередній не можемо відмовити в щирому бажанні зворушити Київ — «складочное место» для картин усяких напрямків, шкіл, національностей».

Критика і бібліографія.

«...Таких поетів, як Тичина, не критикують» (Ю. Іванів-Меженко). Так критики не пишуть. Критика Ульріха Штутнера Д. Загулом не заслугована.

Бібліографія войовнича, правдива.

Хроніка безсистемна. Навіщо тільки в хроніці патріотизм? — «Загаров порішив... працювати тільки на рідній сцені». Іноді впадає в некультурність (стипендія).

В часопису портрети: Тичини, Загула і Меженка. Оригінальні перший і другий. Портрет Меженка невдалий.

Отже, загальне враження: зруйнувавши «старі традиції», «Музагет» утворив «нові традиції» й... безнадійно загруз.

1919

РЕВОЛЮЦІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО

Мистецтво, що є безперечною молекулою соціально-економічного організму, цим самим не може не відчувати всіх тих організаційних чи реорганізаційних процесів, які відбуваються в ньому чи в його частках.

Дотик до одної з молекул викликає незриму акцію, подібну до електричного току, яка, відповідним чином впливаючи на суміжні передавчі пункти, розпреділює відчуття дотику по всьому організмові. Радість, біль, жага й т. под. емоціальні виявлення як наслідок відчуття втілюються в тремтіння струн незримого поєднанням, і згуки окремих зливаються в єдинім акорді, то в сонячно-злотистім — радості, то в вечорово-задуманім — смутку.

Революція. Акт, що сумує в собі низку процесів реорганізаційного й організаційного характеру з проміжними положеннями.

В яких же формах мусить відбитись він у мистецтві?

Шукаєм їх.

Теорії пролетарської творчості, що майорять своїми прапорами на шпальтах газет і сторінках журналів, що експансивно дебатуються по студіях, на лекціях, у фойє театрів, у кав'ярнях, на вулиці, в колах рухливих інтелігентів від пролетаріату, в колах свідомого робітництва,— теорії пролетарської творчості мусимо відкинути за їх необґрунтованістю, незаснованістю на фактах, за браком в них загальновихідних джерел.

Йдемо до фактів. З них виходимо.

Революція захоче в собі, у величі свого процесу, невичерпні художні вартості.

Остання ніч реакції, застелена кошлатими хмарами скарг, зойків, безсилим протестів. І раптом списами блискавиць — руху, думки,— лезами їх крається на шмаття гнилого ґрунту. Революціонер зухвало топче це шмаття.

Це — перший етап. Прелюдія.

За нею — суто революційна дія, що в свою

чергу розпадається на безліч ментів, то гранчастих, сліпучо-яскравих, то кострубато-невизначених, то тьмяно-стомлених — ментів напруження, перемоги, занепаду й нового повстання — безліч ментів, сполучених провідною ниткою в суцільність революційної дії, де виконавець — глядач, глядач — виконавець.

Кожний мент дії, залежно від його характеру, в той чи інший спосіб впливає на своє оточення, цебто в данім разі — на організм, в якому дія відбувається. Тремтять незримі струни поєднання, і молекула-мистецтво горить, ятриться, бризкає кров'ю, і погасає, і знов горить — сипле іскрами слів, фарб, згуку, черпаючи творчий матеріал з джерел революційної дії.

«Револуція як джерело! Револуція як творчий об'єкт!» — це ті гасла, що мусить червоними літерами вигаптувати на шовках свого прапора сучасне мистецтво.

Зав'язки такого мистецтва, ще невиразні, розпливні, помічаємо вже в царині поезії революційної Франції доби першої революції.

Марсельеза Руже де Ліля — електрична іскра, в якій розрядився ентузіазм епохи, — перша іскра, що розкресалась по тому на кетяг подібних, на блискуче гроно, вінок на чоло революції. Опоетизування окремих захоплююче-блискавичних епізодів. Така в загальних рисах творчість революційної Франції доби першої революції. І вона є зав'язком, первісною формою мистецтва, про яке гадаємо, що мусить народитись з виру, з пінявих плюскотів революції.

Це мистецтво не визнаватиме рямців епізодичності. Це мистецтво не обмежиться створен-

ням гімну. Це мистецтво послідовно, систематично перетворить в своїх лабораторіях весь той матеріал — новизну образів, тонометальовість, ярь фарб, динаміку ритму,— що постає революційна дія, весь матеріал з найтонкішими відмінками, в найдетальніших рисах.

Поет, художник, різьбяр, музика — в залі засідань, на мітингу, на площі, в степу, куди уривок газети заніс хвилюючу чутку, що розриває зачароване коло патріархальності відносин, поважних рухів, релігійно-мрійних настроїв, у ведмежих кутках, де сови, сполохані сліпучим променем революції, лопочуть важкими пелехатими крилами. І з переповненого келиха вражень, відчужань поет, художник, різьбяр, музика черпатимуть елементи своєї творчості.

Поет систематизує клубки схоплених слів, складаючи з них зміст новітніх поем.

Художник кидає на полотно композиції фарбово-революційних вражень.

Різьбяр різкою крає масу непочатих цілин.

Музика ниже дисгармонію звуків, що вириваються з грудей міліїоново-напружених індивідів.

Так родиться мистецтво, що на шовках свого прапора червоними літерами гаптує:

Р е в о л ю ц і я я к д ж е р е л о .

Відбиваючи в собі мозаїку масових сполучень індивідів — бо окремих індивід затирається, захлинається в хвилюючій натовпі,— мистецтво проймається ниткою колективізму, що ниже виявлення його в суцільний разок перлин.

К о л е к т и в і з м — д р у г а п е р е д у м о в а р е в о л ю ц і й н о г о м и с т е ц т в а .

Воно йде. Чуємо подув його, що поступінно

набуває реальності завершення, вилучається рельєфом з хаотичності шукань.

Воно є.

Шукайте його на сірих, кострубатих шпальтах газет, на сторінках журналів під лахміттям принагідних версифікацій, під дрантям вимучених рядків зі штампом пролетарської творчості.

Ще не оперились крила, але — до слушного часу. Тоді воно раптом шугне на поверхню бурхливого життя.

Революція — певний переходовий процес, що відбувається в соціально-економічному організмі, що веде цей організм від форм віджилих — до нових, досконаліших, вищих форм. І доки бурлить революція, дотикаючись разом до суми молекул — складових цеглин організму, — доти відповідно тремтять струни незримого поєднання, доти мислиме існування революційного мистецтва.

Воно буде мистецтвом певних історичних меж, мистецтвом переходної доби.

Але в цих історичних межах тільки таке застерігає собі право на життя.

Решта мистецьких формацій, що імпульсуються тихими ідильно-індивідуалістичними емоціями, з одного боку, й абстрактною красою — з другого, засуджені на небуття. Мусять розтанути, зникнути з обрію.

Поволі, непомітно спадатиме хвиля революційного напруження. Живчик, що керує молекулою-мистецтвом, битиметься тихше, й мистецтво, на шовках прапора якого червоними літерами вигаптувано: «Революція як джерело», пройшовши чистилище — певну кризу

змісту,— стане початкуючим ментом в процесі народження нового мистецтва, мистецтва Прийдешнього, внутрішній зміст якого обумовлюватиметься імпульсуючими даними Прийдешнього.

В добу ж революційної дії єдине мислиме і застерігає собі право на існування — мистецтво: те, що — плоть від плоті, кров від крові — виникає з революційної дії, мистецтво, на шовках прапора якого червоними літерами вигаптувано гасла:

Р е в о л ю ц і я я к д ж е р е л о !

Р е в о л ю ц і я я к т в о р ч и й о б ' є к т !

Ц е м и с т е ц т в о н а р о д ж у є т ь с я ! В о н о є . Й д е .

В і т а є м о р а н о к й о г о !

ЗАСІДАННЯ ДИТЯЧОГО ГУРТКА „МУЗО, ГЕТЬ“

П'еса-шарж

ДІЙОВІ ОСОБИ:

- Благородний Папаша** — низенький, товстенький, благодушний дідок з рожевою лисиною. В окулярах.
- Павлик** — музикальний хлопчик; через плечі висить велика скрипка, в руках великий камертон, за вухом розмальована дудка.
- Дмитро** — тихе хлоп'я. Співає в архіерейському хорі, дуже богобоязний, ходить з великим псалтирем. Років 9.
- Володя 1-й** — задирилий хлопець. Вже потайки від батька курить тютюн і важно розказує, як він буцімто пив пиво.
- Михалко 1-й** — довгий хлопець, років 13. Голос у нього ламається, і то він кричить півнем, то хрипить басом.
- Володя 2-й** — зовсім мале, але задириле хлоп'я. Шепелявить, і тому всі йому заздять: може казати «ги» не тільки коли треба, а коли й не треба.
- Петрусь** — жвава дитина з нахилом до комерції (вмінює порожні коробки від сірників на іржаві цвяшки, а ті знов на щось інше).
- Клим** — хвастливий задирака. Любить одломити в іншого ріжок пряника.
- Юрко** — худе, бліде, золотушне дитя з червоними очима.
- Михалко 2-й** — низенька, товста дитина. Любить малювати. Завжди ходить обляпаний фарбою.
- Галина** — тоненька дівчина, замість коси мишиний хвостик, зав'язаний великим бантом. З хлопцями балакає по-материнському строго.
- Михалко 3-й** — розбишака, крикун, насмішкуватий¹.

¹ Пояснення псевдонімів дійових осіб: *Благородний Папаша* — мабуть, М. Зеров, *Павлик* — Павло Тичина, *Дмитро* — Дм. Загул, *Володя 1-й* — Волод. Кобилянський, *Володя 2-й* — Волод. Ярошенко, *Михалко 1-й* — Мих. Івченко, *Михалко 2-й* — Мих. Жук, *Михалко 3-й* — Мих. Семенко, *Петрусь* — Павло Комендант, *Клим* — Кл. Поліщук, *Юрко* — Юр. Меженко, *Галина* — Г. Журба.

ДІЯ ПЕРША Й ОСТАННЯ

Дитяча кімната. Посередині великий, невисокий стіл. По стінах малюнки, як у дитячому захистку: люди без носів, жовте море, ярко-червоні дерева.

Б л а г о р . П а п . (*стукає кулаком по столу*).
Не спать мені, коли я розказую.

Діти перелякано підскакують. Павлик, як дитина музикальна, дудить в дудку. Інші голосно ревуть. На крик входить **м а т и** — висока поважна пані зі стомленим обличчям.

М а т и . Що це за крик? Це ви так до іспитів готуетесь? Післязавтра іспити, повна зала людей сидітиме, а ви їм що? Отак ревти будете? (*До Благ. Пап.*). А вам як не соромно? Двадцять карбованців за годину берете і тільки дітей лякаєте. Зараз мені працювати сідайте за книжки.

(*Виходить*).

Серед дітей якийсь час засмучене мовчання.

В о л о д я 1 - й (*дуючи губи*). Насо мені книжки читать? Я й так про них недавно вілса написав.

Д м и т р о (*фиркаючи*). Знаю я твої вілсі. Всі вони не валті обголткі од Гайне.

Ю р к о (*важно*). Гайне взе одсталій. Я його цитав і ні цолта не злзумів. Знацит — одсталій.

В о л о д я 2 - й (*образливо*). Мало со ти не злзумів. Моїх вілшів ніхто не ложуміє, а в мене завжди шаме нове і шаме швіже.

Ю р к о . От і видно, со ти дулний. Қоли ніхто не лозуміє — так це нове, а коли ми не лозуміємо — так це стале.

В о л о д я 2 - й (*задоволено*). А-а-а!

Петрусь (до Кліма). Он бац, Клим, а я позавцола твого вілса злозумів.

Клим (стукає по столу). Со-о? Мої вілсі злозумів? Та я тобі в молду дам!

Починають лаятись і битись. Павлик бере дудку і дудить, одбиваючи такт камертоном.

Благ. Пап. (затикаючи вуха). Павлику, та перестань же бога для.

Павлик (здивовано, серйозно). А я з музикальний хлопчик.

Юрко (до Благ. Пап. співчутливо). Нічого не полюбись. Ми вже його плизначили музикальним хлопчиком.

Благ. Пап. (з посмішкою в голосі). Прохаю товариство сідати. Вже час.

Діти урочисто займають місця навколо столу. Маленькому Володі допомагають злізти.

Благ. Пап. Оголошую засідання відчиненим. Про що ж ми будемо балакати? Ану, Володя 1-й, про що ми будемо балакати? (Грізно). Вийми пальця з носа! Скільки раз тобі казав?!

Володя 1-й (вийнявши пальця, перелякано мовчить і збирається заплакати).

Клим (вискакує). А я знаю!

Благ. Пап. Ну, скажи ти.

Клим (урочисто, по складах). Пло лі-те-ра-ту-лу.

Павлик (протестуючи). От і ні! От і ні! Не пло літературу, а пло поезію.

Юрко. Як ти дульний, Павлику, то й мовчи. Бо й поезія, й лі-тет... літелатула є мистецтво.

Серед дітей шепіт здивованого благоговіння. Юрко з погордою озирається.

Дмитро (теж бажаючи звернути на себе увагу). А мистецтво від бозеньки.

Володя 2-й (дрвтуючи його). Ні, од шатани!

Дмитро (сердито). Ні, од бозеньки!

Володя 2-й. А я кажу, від шатани.

Дмитро (заміряючись псалтирем). Як дам по голові, так знатимеш сатану.

Благ. Пап. Тихше, тихше, дітки. Не треба битись. Хай тобі, Дмитре, буде бозенька, а Володі сатана. Все гарно во благовремії.

Клим. А як же Спеллінг казав, що все погано.

Благ. Пап. (крізь зуби). Щоб тобі з твоїм Шперлінгом. (Голосно). Шперлінг казав і бозенька казав. Все гарно.

Володя 1-й (Климові). Твій Шпеллінг дулак. Він не пив пива.

Клим через стіл показує йому кулака.

Петрусь (тоном дорослого). Як ти, Климка, будеш битись, то я одніму в тебе половину підкови, що я тобі дав.

Галина (примиряючи). Хлопчики, не сваріться. Я вам краще казочку розкажу.

Михалко 1-й (перелякано). Ні, ні, не треба казочки. Давайте краще будем засідать.

Благ. Пап. Дійсно, діточки, треба ж таки засідати. А то й мама розсердиться. Хто хоче балакати — хай просить слова. Так от, Юрко вірно сказав, що література й поезія — є одне нероздільне ціле... Ще Пушкін...

Галина. Ой, я прошу слова.

Благ. Пап. (сердито). Що тобі?

Галина. Климка під столом ногою б'ється.

Б л а г. П а п. (*беручись за голову*). Та з ва-ми сам чорт не розбереться.

Д м и т р о (*повчаючи*). А мама казали, що не можна чолтом лаяться, а то він плисниться.

Б л а г. П а п. (*стримуючи себе*). Не буду, дітко, не буду. (*Гладить його по голівці*). О-о, ти в мене розумний, настоящий філософ. Так от, діточки, ще Пушкін казав...

П а в л и к (*стукотить камертоном по голові і дригає ногами*). Не хочу пло Пускіна. Наблид мені Пускін. Мені в сколі тлеба його вцити.

В о л о д я 2 - й. І я не хочу пло Пускіна. Мені за його позавцола двойку поставили. Це взе сталий хлам.

Д і т и (*всі разом*). І ми не хочемо, і ми не хочемо. К цолту Пускіна!

Б л а г. П а п. (*вбік*). Ну й біда ж з цими передовими дітьми! (*Голосно*). Про що ж ви хочете?

П а в л и к (*стукає камертоном об стіл, підносить до вуха і задає тон: до-мі-соль-до*). Починайте!

Д і т и (*разом по нотах, на мотив «Упокой, господи»*). Хо-цем но-во-го!

Б л а г. П а п. Нового хочете? Зараз. (*Скороговіркою*). В часи еклектизму, футуризму з імпресіонізмом, символізмом руху висунуто експресіонізм як містицизм миротворчості в космосі...

Спняється, щоб передихнути і, здивований тишею, озирється. Діти тихо, благоговійно хрупуть.

Б л а г. П а п. (*взявся за голову, розкачуючись, стогне*). О-о-о-о!

М и х а л к о 1 - й (*несподівано*). А я вам ска-

зу, со васа поезія елунда. Найкласца стука — проза.

Діти (*з презирством*). Фі-і, плоза. Плозу з тебе найменсе годину цитати. Це з так нудно.

Петрусь (*вихваляючись*). А я видумав таку плозу, со можна за хвильку плоцитати.

Володя 1-й. Похвастався. Та з такої плози і цигалки не склутис.

Благ. Пап. Курить, Володю, не гарно. Мама битиме. (*До всіх*). Ну, дітки, я пішов. Сьогодні я 10 хвилин не досидів — чогось голова розболілась — то вже іншим разом пересиджу. Можна, дітки?

Всі (*радісно*). Ідіть, ідіть!

Благ. Пап. прощається з усіма за руку і виходить. В цей момент одчиняються двері і на порозі стає Михалко 3-й. Він розпатланий, під оком синяк, одна нога боса, а чобіт у руці.

Михалко 3-й. Що, дурники, засідаєте? А я в футбол грався. Он яку гулю підбили (*показує синяк*). Ех ви — папи-мами. Бе-е-е! (*Показує язика й зникає*).

Серед дітей засмучене мовчання.

Потім Павлик починає дудить. Дмитро стає навколішки і голосно читає Псалтир. Два Володі і Клим б'ються. Петрусь переховує якісь гроші. Галина, схилившись над сплячим Михалком 2-м, ніжно розказує йому казку.

Михалко 1-й без слухачів голосно читає новелу.

Завіса тихо спадає.

АВТОБІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ

Василь Юрович Черненко

ЗА ГРАТАМИ

Щоденник

Київ. Лук'янівка.

Коритар ч. 8.

Камера ч. 9.

1919 р.

Київ. Лук'янівка.

Серпень 30 (ст. ст.). (Новий загубив). П'ятниця.

Етапи: (н. ст.).

1 вересня, власне напередодні (субота). Київ, зайнятий військом Директорії. Вечором гарматна стрілянина. Ніч. Бій українських частин з частинами добр. армії.

2 вересня. Місто в руках добр. армії. Українські частини відійшли від Києва на один перехід.

21 серпня (ст. ст.). (Далі скрізь ст. стиль). Вечором заарештовані на квартирі (Тургенєвська, 24, 1) і на автомобілі відвезені до контррозвідки (Фундуклеївська, готель «Ермітаж»).

22, 23 (до вечора) в контррозвідці. Вечором переведені до Лук'янівки в кількості 124 чоловік. Нарешті сьогодні пишу. Вести щоденник регулярно. 7-й день у в'язниці. Зараз з прогулки. По чутках з так зв. «компетентних (авторитетних) джерел» віддані до військово-польового суду японський підданий Мусакиті й полков-

ник (?) й Роза (чекісти). Характеристики: Н. Передають, що Роза в день вступу добрармійських частин кидала квіти й тут була опізнана.

Мусакиті — цирковий артист. Приговор: Розу й Мусакиті — розстріляти. Полковник — каторга, чи що. Друга чутка (по газеті): в ніч з 27 на 28-ме відбувся озброєний напад на Лук'янівку. Певне, провокація. Ми нічого не чули. Втомився. Кидаю писати.

6 вересня. На прогулці. Аероплан (чий?) пролітав над містом, розкидаючи прокламації. Цікава картина й викликала межі заарештованих підвищений настрої.

Виголошено бойкот Гришину.

А передачі нема.

Виникла думка про видання часопису, але вмерла.

Зроблено перший крок до встановлення комунального устрою камери, а саме: товаришам, які отримують передачі, дозволяється користуватися вільною пайкою по 2 фунти в день. В ці дні отримуючий не має казенної пайки.

Bibliothèque nationale. Poésie d'Horace. Tom 1. Paris. Геня Татарская.

А наглядачі крадуть наш хліб.

З каталогу книгозбірні Лук'янівки: «Издаваемый с Высочайшего соизволения журнал. Чтение для солдат. Выпуск III. Март. 1909 г. 62-й год издания. С.-Петербург. Типография Главного Управления Уделов. Моховая, 40. 1909».

Завдання: півтора оселедця коштують 1,5 копійки. Що коштують десять оселедців?

Админ рішає: Польша сельодка стоїть польсодка копейка. Тепер будем думать, что десяток стоїть 15 копеек, а один три четвертых копейка, а десяток $7\frac{1}{2}$ копейка.

Отчего плаває утка?

Админ:

Потому, что у нее плавательники.

Написати в чотирьох клітках «сухая трава».
«Сіно».

А ласточка?

«Лас.».

Галстук?

Гал (стук).

В чому різниця між одеситкою й абіссінкою?

.

Эх, яблочко,

Куда котишься? —

В контрразведку попадешь,

Не воротись.

В чому різниця між лікарем і мисливцем?

Админ:

Охотник охотится, чтобы обжечь пальцы, а...

7 вересня. Після «чаю». Читав якусь нісенітницю. Заговорили про роди самогубств. Нерви не витримали. Заснув. Прокинувся від крику. Суперечка меншовика й комуніста.

Закінчую вражіння вчорашнього дня:

Від роботи нічого загадували загадки. Вечеря. Після вечері співи:

То не ветер ветку клонит...

Потім («Дубинушка»):

Умирает отец на дубовой скамье,
Завещает родному он сыну:

Ты поди, сынок, в лес и дубинушку
срежь
На проклятую барскую спинушку.

Вечір. М'який вересневий вечір.
8 вересня. (Неділя, свято Різдва Богородиці).

Сбейте оковы,
Дайте мне волю,
Я научу вас свободу любить.

Закінчую вражіння за вчора і позавчора:
Вечір. Блакитний присмерк.
— Перестаньте петь.

Эх, дубинушка, ухнем,
Эх, зеленая, сама пойдет...

— Перестаньте, говорится вам.
— Пускай оправляется.
— Тут Троцкого нет.

А тюрма співає. В жіночому корпусі тягнуть:

Спаси, Господи, люди твоя.

Повірка. Перед сном. Гарматні постріли. Настрій підвищений. Ніч. А тюрма ніколи не мовчить. Гуд гуде. Утро 7-го. Крадіжка: 1½ фунта хліба. Підозріння на Лянде. Але з Іваном гадаємо, що це скорше Вишневський. На прогулці всі говорять про нічну артилерійську стрілянину. Завітання комісії тюремної інспекції. Наші скарги. Обід. Прекепський. Вечеря й т. д. Коло замкнуте. Нарешті сьогодні «чай». У нас немає цукру. Пильную не дивитися на Шатрова й Гришина, які «демонстративно» кидають по два шматки цукру на кожную шклянку. І по-

чуваю, що в глибині прокидається почуття животних заздрощів. Гидке, низьке почуття. Сьогодні черговий по камері. Виніс парашу. Вимів камеру et setega. Ліг, аби забути, забути... За стіною святкова одправа.

Нічого, нічого не хочу...

Гастрономічні примари сідають біля ліжка. Як у Ковтуна, сні гастрономічні. До речі, по утрам завжди одна і та ж картина: всі сидять на койках і розказують сні. Цікаво б занотувати хоч один з них і його тлумачення. На прогулці лягли вкупі: я, Іван, Хведь, Гвинтил, Василенко. Розмови. Маруся Короп (засуджена на 3 роки цитаделі) сидить в одиночній. Голодає. Петлюра тримає нейтралітет. Дозволяє в межах свого розташування з'єднання червоних частин.

Привели нові партії заарештованих. Заарештовані залізничники самостійники, петлюрівці. З цього висновок.

Розпочата боротьба з Петлюрою.

Початок дванадцятої.

Шкіц:

Шмуток куняє на ослоні. Біля нього Лянде. Шукає воші й кидає в парашу.

Ковтун спить, повернувшись до мене спиною.

Админ і Марченко розмовляють.

— Гарно жилось поліцаям,— говорить Админ.

Марченко відповідає.

Вишневський сидить vis-à-vis. Читає «Отечественную войну».

Рессель читає «Ртищева».

Шапіро спить.

Гришин читає Маміна-Сибіряка.

Шатров спить.

Я пишу.

Іван закачав холошу, шукає в кальсонах вошей.

Федь спить.

Гвинтил спить. Праворуч Пфефер в мальовничій позі: коліна об стіл. Голова на ослоні. Читає. Страшенно хочеться курити.

Федь казав, що на нижньому коритарі бачив Михайла Трутня.

10 вересня. Цікаві дні. На прогулці режим. Ходили парами. Перед обідом ява друга: в камері у нас п'ятнадцять (замість 12) і — о жах! — привели ще п'ять. Між ними (несподіванка!) Михайль Семенко. Приніс трохи хліба й цукру. Підживились. Плюс п'ять потертих сигарок. Тепер комуна складається з п'яти чоловік. Співали «Дубинушку». Ранок хмарний. Вісті з міста: Київ оточений. Боротьба. Не буде хліба. На базарі 50—60 карб. фунт. Поголодаєм. Але... Гарматна стрілянина міцніє.

17 вересня (вівторок). (Н. В.) До цього місця переписав свій щоденник з двох піваркушів засмальцьованих, замальованих пулькою, за якою ми спочатку коротали свої дні. Тепер буду послідовним і даю обіцянку з цього числа вести щоденник більш-менш регулярно.

Отже: вівторок. Чотири неділі рівно тому назад вечором до будинку ч. 24 по Тургеневській вул. під'їхав автомобіль з офіцером добрармії, козаком і студентом. Через яких-небудь півгодини автомобіль повертався назад, але в ньому сиділо три нових особи. Ну, це загадки! А от вважаю необхідним занотувати новини останніх днів (10—16 вер.), бо мають багато дрібничок, що хвилюють життя арештантів.

Отже: 11-го переселився до нас Василенко з 6-ї камери, замість Шмурака, якого вивели туди. Комуна збільшилась ще одним членом (6). Це мало такі наслідки: Василенко приніс з собою хліба, сала, цукру й варення. Налопались, як сукині сини. Крім того, Василенко з Семенком почали отримувати передачі, так що ми в повному розумінні цього слова не голодали. А чудне це почуття «не голодати». Шлунок повний. Спокій. І все-таки наче не те. Шкода якось за голодними днями. До того жага почала пекти. Зараз ми знов перед розбитим коритом. Про це далі.

Василенко приніс з собою книжок. Прочитав за цей час:

Мамін-Сибіряк. Том XII. Закінчення. Нариси, оповідання й т. ін.

Арцибашев. У последней черты. Оскара Уайльда дві книжки.

З новин у внутрішньому житті необхідно занотувати факт «комунізації» цукру (термін неправильний, але думати над ним ніколи). Ця комунізація полягає в наступному:

т-ш, який отримує з дому цукор, виділяє п'яту частину на «неимущих», сам може користуватись не більш як 8 шматками або ложечками в день.

Потім заснування університету (Пролетарський Університет 9-ї камери). Іван — ректор. Лектори: доктор Гуревич — медицина й історія музики. Шапіро — фізика, хімія й металургія.

Семенко — декілька епізодичних лекцій по питанню лівих течій у мистецтві.

Грінцайг — драматичне мистецтво.

Гвинтил — політична економія.

Федь — робітниче питання й агрономія.

Марченко — юриспруденція.

Крижановський — фінансові науки.

Правда, Федько не погоджувався (принципово), але... але гарні початки завжди глушаться лопухами буднів. Правда, було декілька лекцій. Д-р Гуревич прочитав перший: вступну до медицини. Вечором після перевірки Семенко прочитав під акомпанемент хропіння найбільш ретельних слухачів про ліві течії у мистецтві. Не систематично і «непосвященим» не дуже зрозуміло. Потім доктор прочитав іще дві лекції — одну про якісь опухолі, другу по венеричних хворобах. Шапіро — по металургії. На цьому й закінчилось. (Причини?)

Та ж сама історія і з тюремним журналом. У мене зберігся шмат папірчику: протоколу редакційної комісії (я, Семенко, Гвинтил):

Офіційна мова часопису українська.

Назва: (цього не вирішили, але на другому боці протоколу список проектів, які й випишую:) 1. Журнал камери № 9. 2. Зшитки камери № 9. 3. Камерні зшитки. 4. За ґратами. 5. Камера № 9. 6. В'язнична боротьба. 7. В'язниця. 8. Прометей. 9. Дев'ятка. 10. За мурами. 11. Тюремна... 12. Арестантський вовчок.

Програм: а) Красне письменство (поезія і проза). в) Критика. с) Публіцистика. d) Політика. е) Хроніка (тюрми взагалі і камери ч. 9 зокрема).

Періодичність: часопис виходить по мірі набирання матеріалу.

Розмір: два аркуші (щодо писання).

Ілюстраційна частина: Гвинтил (завідуючий).

Хроніка: Черненко (завідуючий).

Секретар: Черненко (архів).

Матеріал до 1-го числа: неділя (15 вересня).
Учот паперу.

Але, як уже згадував, перше число не вишло. Причини до цього: не можна працювати в тій обстанові, в якій ми живемо. 20 чоловік на одне помешкання. Крім того, той особливий настрій, що (утворився) запанував у камері в зв'язку з «кваканьем лягушек» (вираз Всеволода Чаговця).

Річ у тім, що «кваканье» це стало остільки визначеним, що ми сподівались у найближчі дні серйозних подій. Слідкували пильно за газетами. Хвилювались. Потім це «кваканье» стихло, і ми знов у стані чекання. Сьогодні одержали газету: справи добр. армії не ахті які. Ще два факти (по газеті). Лекції, що влаштовував агітаційний відділ, не відбулись за абсентеїзмом слухачів. В хроніці два випадки самогубств... З'явище... (який тут термін?) ага: симптоматичне.

Але, щоб зовсім закінчить про минулий період і цілком перейти до злоби днів біжучих, одмічаю ще декілька фактів.

Упорядкували раз «нечто вроде» літературного вечора: Грінцайг продекламував «Сумашедшого» Апухтіна, Василенко — Чупринку.

Я — деякі з своїх речей. Але найцікавіший виступ Федя: «Мені тринадцятий минало». Я вирячив очі і не впізнав Федя.

14-го Семенка випустили.

Вчора Іван (о, нарешті!) отримав передачу од Марти. Сьогодні Василенкове розбите корито, про яке згадував у початку, — реставроване. Шкода тільки, що з камери не принесли ще 13 книжок, які передані для Василенка.

А «лягушки квакают».

18 вересня. Вечір був неспокійний. До пів на дев'яту не було повірки, з'явище в тюрмі аномальне, що викликало цілком підставне хвилювання. Будували різні догадки. Один стояв біля вовчка. Ловив кожне слово надзирателя, але певного нічого не могли додумати. Чули, що на східцях страшенний шум. Там, зібравшись у кутку, співають «У попа была собака», потім гаму, остільки музикально, що «панахида, таку їх маму». Отже, страшенний шум (от — їхню — писати не можна). Страшенний шум. Затомились у чеканні. А чудова передосіння ніч... (ну й наволоч — це панство зі своїми «мелодіями», хоч фізичної сили вживай). Нарешті прийшли на наш коридор.

— Алфавитчик? Фукса из 6-й камеры на свободу.

Добра «свобода» в такий час. А в кожного серце тріпоче, що от-от покличуть його. Автомобіль, що гуде десь біля тюрми, прибавляє «радіості».

— Фукс — на больнице.

— Кац из 2-й камеры — на свободу.

Пішов.

— Мушек з 6-ї...

— На больнице.

Пішли.

— Почему алфавитчик не отметил?

Почекали ще. Нарешті:

— Становись на поверку.

Декого прийшлось будить.

Запитали у надзирателя.

— На пятом коридоре выпускали на свободу.

Доктор психологію жінки розкриває перед аудиторією (Марченко, Админ, Шатров, Іван).

— А думает ли женщина?..— запитуе Шатов.

— Без сомнения.

Годі писати. Втомився.

Після прогулки.

Принесли газету.

«Противник с музыкой и флагами выступил на Боярку».

А «кваканье» чутніше.

Дочитав збірку оповідань Рубакіна «По лесной тропе».

«Инструкция.

Для заключенных Киевской губернской тюрьмы.

1) Все заключенные обязаны соблюдать в камерах и в других помещениях и дворах тюрьмы тишину, порядок и чистоту, отнюдь не производя порчи стен, окон, решеток, одежды и др. казенного имущества.

2) На утреннюю поверку, после оповещения таковой звонком, все должны вставать, убрать камеру и постельные принадлежности и приподнять на день до вечерней поверки свои койки, которые опускаются лишь для послеобеденного часового отдыха, и построиться для подсчета так, чтобы удобно было бы проверить их численность.

3) При входе в камеру лиц тюремной администрации и других должностных лиц заключенные встают и отвечают на приветствие.

4) Игры, пение, танцы и т. п. развлечения не допускаются.

5) Заключенные, выведенные на прогулку, должны гулять на указанном месте и попарно в одном направлении.

6) Шатание по коридору и переход из каме-

ри в камеру зустрічається: камери повинні бути запертими на замок.

7) Все зазначені без виключення к тюремній адміністрації і нагляду повинні бути ввіжливі, отнюдь не допускаючи в своїх зверненнях грубостей.

8) Писання писем і прошень дозволяється щонедільно по вівторкам, четвергам і суботам, причому такі по написанні передаються старшому наглядачому, в веденні якого перебуває коридор.

9) Заключенні зобов'язані строго виконувати вищевикладені пункти інструкції. Замечені в порушенні хоча б одного з них винуваті, так і вся камера буде позбавлена права спілкування, читання книг, писання писем і прохлень».

19 вересня. Вчора авіоплани літали. Чиї? Іван сподівається, що сьогодні буде бій на Посту-Волинськ. Тому скоро «на свободу». А ввечері знов випускали.

З 3-ї камери 3. Але що нам зараз може дати «свобода». Новий арешт. Широ вдячний.

Ввечері елегантний настрої охопив: жертву ввечері співали з Іваном, потім «Покаяние». Потім після перевірки споминами зайнялися. Гарно. Постановили: вийдемо на свободу, поїдемо на рідні місця працювати. Організаційний план намислювали. Штати намислили. Друкарню заснуємо. Інформаційний листок випустимо і т. п. деталі.

Утром: інцидент з доктором Гуревичем в справі чергування.

Проведення нової системи розподілу пайків для отримуючих передачі. В основу 2^{1/2} фунта замість двох, заховаючи рештки.

Гринберг отримав передачу. Тому зараз... (прогулка).

Іван з клозета приніс звістку. 30 чоловік сьогодні йдуть з коридора нашого на волю. П'ять чоловік слідувателів відмовились вести слідство за браком обвинувачень. Контррозвідка закрита на три дні. Заарештовані, яких пограбовано,— нема документів: знищені.

Читати нічого. Сонне царство.

Буду списувати написи на стінах.

Ліньки.

— Скоріш приносьте передачу, книжки, на-волоч тюремна.

— А що як раптом випустять по теорії певності 20 %?

Доктор подивився в вовчок. Одійшов і шпацірує по кімнаті.

Видавничі плани — голова кругом.

Перечитую щоденник.

Як займали Київ.

Напередодні постановили трійкою активний виступ у комітеті за активний виступ на боротьбу. Забули навіть обережність. Як п'яні.

Але ми не знали ситуації.

Гуревич отримав передачу — староста до зброї.

Зараз будем читать газету. Прочитали. Нічого особливого.

Федько отримав передачу. Зв'язки налагоджені. Підснідали. Шкода — книжок нема.

Іван теж отримав, а також книжку по історії мистецтва.

Умирають працівники мистецтва:

Кобиллянський від брюшного тифу.

Бялик, певне, від погрому (не в'яяснено).

Смерть Леоніда Андреева.

«Катовіцер цайтунг» пише: «З Стокгольма доносять, що 14 вересня над фінляндським курортом Лустомяки пролітали більшовицькі літаки, кидаючи бомби. Одна з них впала біля помешкання відомого руського письменника Леоніда Андреева. Андреев від нервового потрясіння й удару серця помер».

«Слово». Щоденна громадсько-політична і літературна газета, № 8. Київ, середа, 18 вересня (1 жовтня) 1919 року.

20 вересня. Після чаю за вчорашній день: з «Вечернего эха» вісті про розстріл П. Л. Нічю марив про майбутню видавничу діяльність, а також про шляхи експлуатації наших лісів. Крім того... Ага... Психологічна криза. Утро. Вступили на другий місяць пробування і — допрос.

Я, Василий Георгиевич Черненко, студент Киевского коммерческого института, житель села Бельмачевки Черниговской губ. Борзенского уезда, сим показываю, что я на советской службе не служил и ни к какой политической партии не принадлежал. Все время пребывания большевиков на Украине жил дома у отца в с. Бельмачевке и только незадолго до своего ареста приехал в г. Киев для подыскания себе квартиры, которую, в конце концов, и нашел 16 авг. при помощи своего коллеги Ивана Андреевича Гавриленка, который и познакомил меня с Федором Петровичем Иваненко. С Гавриленко я познакомился в прошлом (1918) году в одной из столовок.

При аресте у меня найден комплект «Украинской хаты» и несколько большевистских брошюр, которые были приобретены мною из-

за их широчайшого распространения, и (как будто бы) адреса, о которых я никакого понятия не имею.

С Тишкевичем, Рюмкиным и Казаковым (ой) никогда знаком не был. У Бондаря никогда не был и не знаю его.

Василий Георгиевич Черненко

Перед допросом в зв'язку з «днем судным» палкі дебати по єврейському питанню, релігійному, національному й класовому. Кожний кулик своє болото хвалить. Что за ерунда — (Василенко). Конфлікт в зв'язку з відмовою євреїв чергувати у день судний. Розв'язує конфлікт Гришин, який погоджується чергувати. Вечором співали з Іваном «Місяченьку бліднолиций», «Вари, мати». Після перевірки — сповідь Василенкові: психічна криза, — в нього теж. (До речі — шукання комуністичної моралі — хабар розливаючому). Потім з'ясовували свій стан. Цікава картина намальована Федьком. Спав погано. Цілу ніч курих. Ранком прокинувся — Іван розказує сон. Диспут про сон. Федьків вибрик. Чай пили з трьома пайками на 5. Сідаю читати очерки по історії мистецтв. Знімається суперечка за систему нормування продуктів. Федько вважає всіх аномальними, а його відмовляються розуміти.

Інцидент: цукор, Марченко, Шапіро, сволоч, безпринципна юрба. Ого, кагал, ого, ого!.. Жертвують на неімущих. Вишневський: «Прошу говорить на русском языке».

Отримав передачу. Газети.

Замітка про делегацію до Драгомирова від Червоного Хреста, яка з'ясувала важке становище наше у в'язниці.

Знов суперечка з приводу...

Гуревича на допрос, але не...

Івани виїхали, які?

Крижановський на свободу. Два нових жильці у камері:

1. Гельман.

2. Грудистов.

Новий «інцидент». Рессель, Грінцайг, Пфедер обвинувачують Админа у краді цукру.

22 вересня (неділя). «Бог дав свята, а чорт молитви». Говорять, будуть випускати з тюрми малолітніх. Був у церкві. Вона заарештована — досить цікава. Гістерика.

День тягнеться невиносимо довго.

23 вересня. Вечір. Продзвонили на повірку. Прочитав: Библиотека самообразования. Байе. Очерк истории искусств, Брокгауз и Ефрон. С.-Петербург, 1919 г.

Вересень.

24-те.

Джерела по історії мистецтва (далі).

Delaborde. «La gravure en Italie avant Marc-Antoine». 1883.

Milanesi. «Maso Finiguerra et Matteo Dei», в часопису «L'Art» за 1884 р.

E. Müntz. «Raphael».

Ch. Clément. «Michel-Ange, Léonard de Vinci, Raphaël». 1882.

E. Müntz. «Les arts a la cour des papes». 1876—82.

Seailles. «Leonard de Vinci, l'artiste et le savant». 1892.

Degeymüller. «Projets primitifs pour la basilique de Saint-Pierre». 1875.

Delaborde. «Marc-Antoine Raimondi». 1888.

- Gruyer. «Fra Bartolomeo».
- Plon. «Benvenuto Cellini, orfèvre, médailleur, sculpteur». 1883.
- Desjardins. «La vie et l'oeuvre de Jean de Bologne». 1883.
- Lafenestre. «Titien». 1885.
- Wauters. «La peinture flamande».
- E. Fromentin. «Les Maîtres d'autrefois». Карель-ван-Мандер. «Le Livre des peintres». 1885 (пер. французскою мовою Гіманса).
- Depaïsses. «L'Art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut avant le XV siècle». 1886.
- E. Muntz. «Le Tapisserie. Guifre. «La Tapisserie depuis le Moyenage jusqu'a nos jours». 1886.
- Jansens. «L'Allemagne à la fin du Moyen-âge».
- Waagen. «Manuel de l'histoire de la peinture écoles allemande, flamande et hollandaise».
- Tausing. «A. Dürer».
- Effrussi. «A. Dürer et ses dessins». 1882.
- P. Mantz. «Hans Holbein».
- Delaborde. «Les Renaissance des arts à la cour de France». 1850.
- Berty. «Le grands architectes français de la Renaissance». 1860.
- Palustre. «La Renaissance en France». 1879—89.
- E. Muntz. «La Renaissance en Italie et en France au temps de Charles VIII». 1885.
- Pattison. «The Renaissance of art en France». 1879.
- W. Lübke. «Geschichte der Renaissance in Frankreich». 1885.
- «La part de la France du Nord dans l'oeuvre de la Renaissance». 1889.

- Lecoy de la Marche. «Le roi René». 1875.
 Curmer. «Les Evangiles».
 «Heures d'Et. Chevalier». 1865.
 «Bouchot, Jean Fouquet».
 Sauvageot «Palais chateaux», hotels de France du XV au XVIII siecle». 1867.
 Pforor. «Anet». 1867.
 «Fontainebleau». 1863.
 Roussel. «Anet». 1875.
 Millot. «Chambord». 1868.
 Deville. «Comtes de Gaillon». 1851.
 M. Vachon. «Philibert de l'Orme». 1887.
 Geymuller. «Les Du-Cerceau, leur vie et leur oeuvre». 1887.
 Cournault. «Ligier Richier». 1887.
 Bancel. «Jean Perréal». 1885.
 Curmer. «Livres d'heures d'Anne de Bretagne».
 Didot. «Jean Cousin». 1872.
 H. Monceau. «L'Art». 1883.
 Garnier. «L'Histoire de la verrerie et de l'emaillerie».
 Duquis. «Bernard Palissy». 1894.
 Deck. «La peinture flamande».
 Fromentin. «Les maîtres d'autrefois».
 E. Michel. «Rubens, sa vie, son oeuvre et son temps». 1900.
 Guiffrey. «Van Dyck». 1882.
 Havard. «La peinture hollandaise».
 Em. Michel. «Rembrandt». 1886.
 Ch. Blanc. «Oeuvres de Rembrandt». 1880.
 Em. Michel. «Gérard Terburg et sa famille». 1887.
 Chesneau. «La peinture anglaise».
 Gurlitt. «Geschichte des Barock-Stiles». 1886.

Ch. Blanc. «Histoire des peintres. Ecole bolonaise».

Solvay. «L'Art espagnol». 1887.

Plon. «Maîtres italiens au service de la maison d'Autriche, Leono Leon et Pompeo Leoni». 1887.

Genevay. «Le style Louis XIV. Charles Le Brun». 1886.

Lecoy de la Marche. «l'Académie de France à Rome». 1874.

Dussien. «Le château de Versailles». 1881.

Felibien. «Entretiens sur les vies et les ouvrages des plus excellents peintres anciens et modernes». 1685.

d'Argenville. «Abrégé de la vie des plus fameux peintres». 1762.

Ch. Blanc. «Histoire des peintres. Ecole française».

Vitet. «Essais sur l'histoire de l'art», t. 1.

Dussien. «Nouvelles recherches sur la vie et les ouvrages de Le Sueur». 1852.

Bauchitté. «Nicolas Poussin». 1858.

M-me Pattison. «Claude Lorrain, sa vie et ses oeuvres».

«Mémoires inédits sur la vie et les ouvrages des membres de l'academie royale de peinture et de sculpture». 1854.

Duplessis. «Histoire de la gravure en France».

Delaborde. «Gérard Edélinck». 1886.

Jouin. «Antoine» Coysevox. 1883.

Lagrange. «Pirre Puget». 1868.

A de Champeau. «Le Meuble».

Edm. et J. de Goncourt. «L'Art du XVIII siècle». 1884.

Lacroix. «XVIII siècle, lettres, sciences et arts». 1878.

Blondel. «Architecture française». 1752—1756.
Patte. «Monuments érigés en France à la gloire de Louis XV». 1765.

P. Mantz. «Antoine Watteau». 1892.

«Boucher, Lemoigne, Natoire». 1879.

Michel. «Boucher». 1886.

Lagrange. «Joseph Vernet et la peinture au XVIII siècle». 1854.

Fhirion. «Les Adams et Clodion». 1885.

Guiffrey. «Les Coffieri». 1887.

Barst. «les Germaines». 1887.

Dussien. «Artistes français à l'étranger».

Delaborde. «Ingres, sa vie, ses travaux, sa doctrine». 1870.

Закінчив. Лишається вчитися мов. Вишневський з лікарем ведуть бесіду про есперанто.

Лікар і Грінцайг були у слідчого. Лікар, певне, на днях вийде на волю.

А дні стоять погожі, блакитні.

ФРАНЦУЗЬКЕ МИСТЕЦТВО ЧАСІВ РЕВОЛЮЦІЇ

Конспект по Байє.

Політична і соціальна революція поруч з революцією в мистецтві і в смаку публіки.

Реакція проти «игривого» мистецтва й легковажного мистецтва й поворот у бік античного мистецтва.

Причини:

Політичні діячі, виховані на принципах античної літератури.

Їхні політичні ідеали:

Спарта.

Римська республіка.

Лікурґ.
Солон.
Цінцінат.
Брут.

Давид — основоположник нового напрямку. Шукання сюжетів у грецькій і романській історії. Відбиток цих шукань у йменах, вбраннях і обстанові сучасного громадянства.

Абстракції й алегорії.

Культ «отвлеченных» розумінь. Розвиток його поруч з розвитком культів героїв античного світу.

Література:

Ніжний, «слащавий» ідеал (а життя кипуче й трагічне!). Контрасти.

Картини:

«Французька конституція, збудована (воздвигнутая) Мудрістю на непорушній підвалині людських Прав і обов'язків Громадянина».

Скульптура:

«Республіка, Сила, Закон і Гора».

«Нарід, що знищує деспотизм».

«Природа, що відродилась».

25-те.

1789. Община мистецтв. Боротьба з академією.— «Академія — це одвічна семінарія невикоренених забобонів; у ній не допускається яка б то не була боротьба думок, в ній накладається заборона на всяке новаторство» (Общ. мист. в Національному Зібранні).— Академія утворювала «Пам'ятники тщеславія й низості». Академіки — «рабы суеверия».— «Всі Академії, що керуються статутами, складеними в чисто аристократичному дусі і протирічать всім конституційним принципам, не можуть іс-

нувати поруч (вместе) зі свободою» (петиція Общ. мист. в Нац. Зібран.).

1791. Салон Луврський (монополія академіків) відкривається «для всіх художників, французьких і чужоземних, членів і не членів академії живописі й різьбярства».

8 серпня 1793 р. закриття Академії.

«Народно-Республіканське товариство мистецтв». Члени: «що признали конституцію, установлену Національним Зібранням». Завдання: аби мистецтво «служило одної добродетели».

Ненависть до художнього минулого. Проект Петі-Раделя, члена інституту й головного інспектора громадянських будинків.

«Руйнування церкви готичного стилю посредством огня.

Аби запобігти небезпеці, що можлива (представляється) при такій операції, слідує підкопати стовпи (у их основания на высоте 2 рядов каменной кладки) і по мірі того, як камінь буде вийматися, заміщати його наполовину кубами сухого дерева. Поступать так дальше. В промежутки положить щепок и затем их зажечь. Когда дерево достаточно прогорит и поддастся давлению тяжести, все здание рухнет само собой меньше, чем в десять минут».

Охорона пам'ятників мистецтва.

«Министр внутренних дел только что написал министру финансов, приглашая его остановить продажу реймского собора, портал которого представляет собой один из лучших памятников готической архитектуры... Мы надеемся, что поэтому варварские аукционы не коснутся этого дивного здания, пощаженного косою вандализма, и что не прибавится новой

утраты ко всем тем, о которых скорбят друзья искусства» («Magazine Encyclopedique», 1797).

Наказ конвенту:

«Запрещается похищать, уничтожать, уродовать и искажать каким бы то ни было образом, под предлогом уничтожения следов феодальности или монархии, в библиотеках, коллекциях, кабинетах, общественных и частных музеях, равно как и у художников, на фабриках, в книжных и других лавках, печатные книги, рукописи, гравюры, рисунки, картины, барельефы, статуи, медали, вазы, античные и др. вещи, представляющие интерес с точки зрения искусств, истории или просвещения».

Покара (постанова конвенту — пропозиція Лаканаля — 1793): «Кандалами на десятилетний срок тому, кто будет разрушать памятники искусства, составляющие национальную собственность».

Аббат Грегуар:

Рапорт о вандализме.

Збирання пам'ятників мистецтва:

Законодавче зібрання — 1792.

«Центральный художественный музей» (Лувр).

Конвент:

«Хранилище музея» (Conservatoire du Muséum).

Комісія:

«Инструкция для составления инвентарей и охранения на всем пространстве республики всех предметов, могущих служить искусствам, наукам и просвещению».

Живописец Олександр Ленуар:

«Музей французских памятников».

Музеи:

Люксембургский.

Версальский.

Давид:

«Брут получает трупы своих обезглавленных сыновей». 1879.

«Клятва в зале (Zeü de Raume)» (не закінчена).

«Убийство Лепелетье-Сен-Фаржо».

«Смерть Марата».

Його програми святкувань:

«Праздник в честь Разума (10 ноября 1793)».

«Праздник в честь Верховного Существа (8 июня 1794)».

«Глазам зрителей представляется Атеизм, окруженный Честолюбием, Эгоизмом и Ложной Простотой; их изгонял факел Разума, находившийся в руках председателя Конвента, и из останков Атеизма выплывала статуя Мудрости, указывающая рукой на обитель Верховного Существа».

Законодавець мод: зразки національних убрань, відповідаючих нравам Республіки:

Марсельезы.

Инпосибли.

Меблі: à la Revolution, à la Greque.

Годин 5.

Вияснилась причина канонади. Приїхала Уля. Отримав передачу. Домашній хліб, на капустяних листках печений. І масло. Але...

Обід сьогодні дряннь. Другий день не дають кип'ятку.

Знов сподіваємося якихось «гостей». Іван вимітає камеру. Читаю «Образование» за 04 р.

26-те.

Ніччю знов організаційно-літературні плани. Ранок хмарний був. Та плюс пригода з чайником. Моя черга йти за кип'ятком, а там мені підмінили чайника на менший. Камера лишилася майже без чаю. Правда, нічого не сказала, але неприємно.

Василь і Федько отримали 22 (!) книжки. Буду читати, доки не прочитаю всі. (Коли писав, Василь знов отримав передачу — поїли кашу з гарбузом). А поки що робимо нотатки зі статті І. Еренбурга «Солнце на западе» («Киевская жизнь» від 25 вересня).

Три лагерьа духовного мира Франції.

I. 1. Анатоль Франс («старый эпикурец»).

2. Анри де Реньє.

II. 1. Ромен Роллан.

2. Анрі Барбюс (орган «Ясность»).

III. 1. (Политикан) Баррес.

2. (Плаксивый) Бордо.

3. (Мудрый, чересчур мудрый) Клодель.

4. (Простодушный) Жамм.

Прочитав:

1. Н. А. Крашенинников. Барышни. Простая история жизни, роман в 4 частях. Berlin. J. Landyschnikov.

Хмари розхмарились. Камера залляна промінням. Сідаю читать.

П о с т а н о в л е н и е

1919 дня

Я, начальник контрразведывательного отделения штаба Добровольческой Армии в гор. Киеве (отдел Генерал-квартирмейстера), . . . рассмотрев протокол дознания по обвинению жителя в том, что

Вечір. Вибух.

Прочитав:

2. Сергей Городецкий. Цветущий посох. Вереницы восьмистиший. Изд. Грядущий день (акмеизм, кульбинизм, религиозизм, трамплин).

27-ме.

Осінь. Хмарно. Похмурий. Читаю:

3. І в. Азовський, «Ясна зброя». Зразки з українського красного письменства для читання й декламації. Київ, 1918. Ціна 15 гривень.

4. Гайрих Гайне. Нові поезії. Перше повне видання в перекладі Д. Загула й В. Кобилянського. Київ, 1919. Накладом видавництва «Серп і Молот». Ціна 12 гривень.

5. Літературно-науковий вісник, 1919. Річник XX. Том LXXIII. Книжка III за березень. Ціна 14 гривень.

6. Леонид Андреев. Надсмертное. Возврат. Два рассказы (останній вирізаний тюремною адміністрацією). Berlin. J. Landyschikov. Цена 1 марка.

7. Марк Криницкий. Ангел смерти и другие рассказы. Издание второе. Московское книгоиздательство, 1917. Цена 2 рубля.

Оглавление:

Ангел смерти.

Тайна Барсука.

Наследственность.

Слепец.

Шапіро — на волю.

Кип'ятку нема. Води нема. Четвертий день не вмивались.

Панахида, таку їх маму.

Тора-Аможе.
Ложь.

«Щось вище за нас».

28-ме.

Ранок. Оригінальне умивання. Гвинтил і ко-
муна.

Гуськов.

О пів на одинадцятку — переселення по націо-
нальному принципу.

Інцидент з Админом. Нова адреса:

Коридор ч. 7.

Камера ч. 4.

Админ змінився. Настрій. Нові знайомі. Тют-
кало. Админ на допит. Василенко — передача.
Гвинтил — теж. Дочитав Криницького.

29-те.

8. Максим Горький. *Лето. Повесть.*

Жовтень.

1-ше.

9. Джек Лондон. Том ХХІ. Звездные
скитания. (Смирительная куртка). Роман. Кни-
гоиздательство И. А. Маевского. Москва, 1916.
Цена 1 р. 25 к. (Мормон, Нефи, Новатус, саб-
белианство, Ноэт, Бергсон, Арканзас, Фильмор,
Седор-Сити, мокассин, анестезия, бушприт,
конгломерат, палеолитическая, неолитическая.
Созвездия: Дракон, Геркулес, Вега, Лебедь,
Сумерийцы, Боги, Тор, Бальдур, Ниорд, Ор-
рей, Тюр, Бреги, Геймдаль, Годер, Видар,
Ульь, Локи, Грааль, Нефрит, агорафобия, Ма-
габхарата).

10. А. В. Амфитеатров. Сказочные были.

ВІДПОВІДІ НА АНКЕТУ
ТОВАРИСТВА «ЧАС»

Чума́к Васи́ль Григо́рович

Народився 1900 року 25 грудня м. Ічні Борзенського повіту на Чернігівщині. Батьки — небагаті селяни-хлібороби. Кінчаю навчання в гімназії. Першого «вірша у прозі» на місцевому жаргоні написав у 1910 році. Почав друкуватись в 1917 році: перша друкowana поезія «До праці» була уміщена в ч. 176 газети «Земля і воля» (Харків). Далі співробітничав у цій же газеті і в «Новій громаді». Збірників творів не було, але в скорому часі маю випустити першу книжку поезій. Зароблять на прожиття в повному розумінні цього слова не приходилось. Щодо громадської роботи — брав участь в «Просвіті» і «Селянській спілці».

31 (18). VIII—18 р.

Надсилаю при цьому відповідь на анкету т-ва «Час», уміщену в ч. II «Книгаря», щодо складання «Словника українських письменників».

З пошаною В. Чума́к
Адреса: м. Ічня на Чернігівщині
Василю Григоровичу Чумаку
(в базарі)

Городня, 17 вер. (н. с.) 1918

Ш. д.!

Одержав відповідь від Вас з пропозицією пояснити, про якого листа (№ 891) я запитую. Відповідаю.

Я листувався з т-вом «Час» в слідуючій справі:

З ч. II «Книгаря» доставши відомості, що т-во «Час» укладає «Словник українських письменників» і публікувало з приводу цього анкету (яка уміщена в цьому ж ч. II «Книгаря»), прохаючи надсилати до т-ва відповідні матеріали, як один з наймолодших українських письменників, я вважав обов'язком дати відповідь на анкету і цю відповідь надіслав у рекомендованому листі (№ 891).

Тепер же, бажаючи запобігти маскуванню, яке може заважати Вам, я знову (на другій сторінці листа) надсилаю ці матеріали для «Словника». Коли потрібні — прохаю скористуватись.

З пошаною В. Чумак

Ч у м а к В а с и л ь Г р и г о р о в и ч

Народився 1900 року 25 грудня в містечку Ічні Борзенського повіту на Чернігівщині.

Батьки — небагаті селяни-хлібороби.

Кінчаю навчання в гімназії.

Першого «вірша у прозі» написав у 1910 році на місцевому жаргоні.

Почав друкуватись у 1917 році: в ч. 176 газети «Земля і воля» (Харків) була уміщена перша друкована поезія «До праці!». Далі співробітничав у цій же газеті і в «Новій громаді».

Збірників творів не було, а в скорому часі маю випустити першу книжку поезій.

Зароблять на прожиття в повному розумінні цього слова не приходилось.

Щодо політичних переконань, вважаю кращим не писати. Брав участь у роботі «Просвіти» і «Селянської спілки».

СПОГАДИ ПРО ПОЕТА

Андрій Андрусенко

НАШ «РАНОК»

Восени 1909 року ми з Василем Чумаком вступили до Ічнянського міського училища, що його пізніше перейменовано на вищепочаткову школу. Хоч і навчалися разом, усе ж про те, що він віршує, я довідався лише на початку 1914-го, коли ми перейшли до четвертого класу.

Якось на уроці мови та літератури учень, із яким дружив Василь, Паляничка Іван, встав і звернувся до вчителя:

— Олександрє Івановичу! Чумак вірша написав гарного, хай прочитає...

— Ну, ну, прочитай, Василю, що ти там написав!

Василь вийшов до столу, відкинув чорне волосся і перед завмерлим класом почав читати вірша під назвою «Козак».

Дослівно цієї поезії вже не пам'ятаю, не ввійшла вона й до виданої збірки, пригадую лише зміст: у бою з татарами за свою батьківщину загинув геройською смертю один із козаків. У моїй пам'яті з цього твору збереглися тільки слова: «Козак вбитий лежить, над ним степ шелестить».

Після закінчення вищепочаткової школи ми з Чумаком зустрічалися лише на канікулах та й то зрідка. Ближче знову зійшлися влітку 1918 року, коли Україна переживала лихоліття гетьманщини та німецької окупації. Під цей час ічнянська молодь опинилася на роздоріжжі, не знала, як то кажуть, на яку ступити,

куди прихилитися. Василь тоді був політично свідоміший за нас усіх, мав зв'язки з революційною групою і особливо з комуністкою Г. С. Омельченко, що, безперечно, впливала на формування світогляду Чумака.

Звісно, Василь не міг не бачити розгубленості серед молоді. І ось одного разу, коли нас кілька чоловік зібралося в просвіті, де Чумак допомагав упорядковувати бібліотеку, він висловив думку, що непогано було б видавати молодіжний рукописний журнал.

Усі охоче на це пристали. Так народився часопис «Ранок», що його вийшло за мого побуту в Ічні три чи чотири числа.

Журнал задумано з метою згуртувати молодь і дещо піднести її політичний рівень, і, треба сказати, ми почасти допевнилися свого.

Востаннє з Василем Чумаком ми бачилися наприкінці липня 1918 року. Не пригадую якого дня я виїздив з Ічні до Київської губернії працювати в школі. Товариші врядили мені проводи до станції. Серед них був і Василь. Він весь час жартував, заводив свою улюблену пісню «Пливе човен без весельця, к бережку підходить». Біля вагона, коли потяг мав ось-ось рушити, Василь ступив до мене, вручив палицю, яку ніс до станції, і промовив, прощаючись:

— Даю тобі, Андрію, цю патерицю, аби ти не забував, що довгенько ще доведеться не випускати її з рук.

Більше мені не випало з ним зустрічатися.

Степан Васильченко

ЧУМАКИ

Молодого поета Василя Чумака я знаю мало, більше — його дядьків і тіток в часи їхнього парубкування. Чумаки, по-улишному Лікаренки, живуть недалечко од дворища мого батька. В роки їхнього парубкування коло двору Лікаренків завжди гула вулиця. Я добре пам'ятаю ті зоряні вечори, коли ми, ще куткова дітвора, курили піском коло того двору, роблячи покручену «дорогу до Києва», і коли нас звідти проганяли, щоб не пилили. Нас чогось, проте, тягнуло саме туди. Там завжди світили цигарками, гомоніли, сміялись, дуже часто співали. Рід Чумаків — співучий рід, веселий, гострий, любив гуляти. Принаймні був за молодих літ таким. Тітка поета, Марта, була цікава, гостра на мову дівчина, в часи дівування повита фльором романтичності. Це одчували навіть ми, діти. Веселі, співучі парубки, цікава їхня сестра-дівчина навіть і спричинилися до того, що коло їхнього двору, де помещена була «лавочка», приваблювало молодь до цього двору, завівши тут щось подібне до постійних вечорниць.

Дядька поетового, Івана, я пам'ятаю ще раниш, коли він був півпарубком і гонив завжди вівці в поле. Це був типовий чабан — з торбою через плечі, з кюрою в руці, з сопілкою за пазухою, — він краще за всіх за нас, менших пастухів, знав звичаї пастухів і був нам завжди за принадний приклад.

Обидва брати — і батько поетів, і дядько — співали в церковному хорі, і я часто бачив їх на співках, які в моєму пам'ятку залишилися веселими, цікавими вечорницями, де баси на високій ноті гасили голосами лампу.

В такому оточенні зріс молодий поет. З Ічні я вибув молодим і навідувався вже туди не часто — святами або влітку, і після того, як поженились Чумаки, я стрівався з ними мало. Про дитинство хлопця-поета через те спогадів не маю. Пам'ятаю тільки, як колись, навідавшись улітку додому, я сидів у себе на призьбі і дивився на куткових дітей дошкільного віку, що галасували коло нашої хати. Тоді звернув мою увагу на себе один між ними хлопчик, що про його сказали мені, що це — Грицьків Чумаків. Що це хлопчик Чумакового роду, — можна було, власне, й самому зразу вгадати.

Сухеньке, смугляве, з очима, як стигла смородина, з дзвінким голоском — воно надто нагадувало свій рід. Хлопець буквально робив з дитячої гри якийсь вітер, перевертав дітей, розкидав дитячі хатки, збивав біганину, утворював такий пронизливий коло себе сміх і галас, що хотілось затулити уші. А то раптом нема хлопця. Дитяча гра увіходить в свої спокійні береги. Аж ось з'являється з городу на перелазі: лице все вимазане в попіл, тільки зуби та очі поблискують. Стрибає з ліси, розставивши крилами руки, кричить: «Тікайте, я — цорт!» (чорт). Діти зразу кидають гру, і знову галас. Я гадаю, що то і був поет Василь Чумак.

Познайомився я з В. Чумаком, уже з поетом, в 17 році, коли, утомлений війною, вернувся з фронту до матері в Ічнію. Тоді в хату до мене

зайшов одного дня юнак в гімназичній формі з зшитком своїх віршів, більшість яких я зустрів пізніше в невеличкому його збірникові, назвавшись — ваш сусід, Чумак. Мов наших рідних чернігівських квіток приніс він мені в хату.

Після того вечорами, коли я гуляв улицями Ічні, з гурту незнакомої молоді привітно вітався до мене його голос, а трохи згодом десь уже на другій улиці виривався з того ж гурту вгору, в зорі, п'яний юнощами й надіями гарячий тенор...

«Це, мабуть, Чумак», — спадало на думку.

Коли я читаю його молоді, ще напівдитячі вірші, і коли пригадую його рід, співучий, гарячий, ліричний, для мене стає ясним, що в особі молодого Чумака ми втратили справжнього і не малого поета, і не такого поета, якого треба було підбадьорювати, підштовхувати, роздувати, а його читача запевняти й умовляти. Без цього, своїми власними шляхами луною одгукнувся б його голос на Україні, і без усяких вагань і сумнівів кожний би ясно одчув: так, це — поет.

Лідія Вовчик-Блакитна

ЧУМАЧОК

...Рання весна 1919 року. Радянська влада на Україні, комуна у Києві на Тарасівській вулиці, № 3, в будинку колишнього «магната» Ханенка. І Василь Блакитний — душа комуни, організатор її побуту, її «завгосп» і невичерпне джерело веселих жартів, дотепів, сміху за вечірнім столом, коли збиралися всі комунари і майже постійно хтось з приїжджих товаришів — «пасажирів», як звав їх Василь. «Мікробом радості» прозвали тоді Блакитного Гнат Михайличенко і комунари. Дуже молодий, рухливий, синьоокий, з золотавим волоссям над високим ясним чолом і привітною усмішкою на майже дитячих устах, він наче промінився радістю перемоги, творчим натхненням, повнотою вільного і прекрасного життя у тодішньому повесняному чудовому і нарешті радянському Києві.

Як редактор газети «Боротьба», Блакитний цілком віддався улюбленій справі: редагував газетний матеріал, писав статті, фейлетони, вірші, бував і за перекладача, і за коректора, разом з Гнатом Михайличенком відшукував і заохочував до роботи українських письменників, відданих Радянській владі. Написані в ті безхмарні (в існуванні комуни) дні вірші Василя Еллана («Весняні вибрики», «Червоні зорі», «Буржуй», «Бастілія», «Наказала мені надзвичайниця») дуже добре відбивають загальний настрій автора [...].

Дуже любив Блакитний музику й співи і, хоча не був музикантом, часом, сідаючи за чудовий ханенківський рояль, підбирав щось на слух. Захоплювався творами Бетховена, якого майстерно виконувала Клавдія Яковлева (загинула в денікінській катівні разом з Чумаком і Михайличенком), і Шопена (у моєму виконанні) [...]

Приходили до комуни поети — Василь Чумак (Чумачок, як ласкаво називали його Гнат і Василь), Михайло Семенко, Володимир Ярошенко, — читали свої і чужі вірші, тут же їх обговорюючи. А Василь Еллан звичайно кожного свого вірша «віддавав на суд комунарів», особливо Михайличенкові, який читав його поезії з великим почуттям і виразністю, в той час як автор сидів десь в куточку кімнати і мовчки, хвилюючись, слухав. Дуже радів Блакитний кожному гарному твору, що потрапляв до його рук, приносив його додому і з піднесенням читав комунарам, з гордістю поглядаючи [...].

Дуже важким було те підпілля, особливо перших часів лютування денікінців у Києві. Вже другого дня приголомшила звістка про арешт Василя Чумака і Івана Гая, які поселилися разом і відали нашим підпільним «паспортним бюро» (їх виказала контррозвідці хазяйка квартири), а за цим жахливим провалом пішли й інші.

Ми з Василем побачилися через півтора тижня. Я чекала на нього в умовленому місці в скверіку біля Сінного базару і була занепокоєна тим, що він не з'являється, а повз мене вже вдруге прогулюється, спираючись на зонтик, якийсь літній, років за п'ятдесят, чоловік — сутулий, у старомодному костюмі і брилі, з тем-

но-рудою борідкою і такого ж кольору обвислими вусами і волоссям, що з-під бриля спадало йому на лоба. Раптом він зупинився біля лавки, на якій я сиділа, і, вклоняючись мені, промовив: «Невже не впізнаєте? Я дуже задоволений з того». То був Василь.

Він розповів, як важко, сумно — аж моторошно — жити самому серед склепів та могил, як гнітить і нестерпно мучить його бездіяльність і свідомість власного безсилля у врятуванні арештованих товаришів, особливо Чумака, такого юного і такого талановитого. «Ох, Чумачок-Чумачок, невже ж ці кати знищать його», — шепотів він. І в його очах я бачила той страдницький вираз, що й під час першої нашої зустрічі у Лук'янівській тюрмі. Як могла, заспокоювала його, намагаючись переконати, що навіть денікінські контррозвідники не зможуть не зважити на неповноліття Чумака та на його великий талант.

Почувши від мене, що і я останні дні почуваю себе дуже непевно на своїй квартирі, бо ходить чутка про розшуки в нашому районі якоїсь колишньої чекістки, і думаю, чи не краще б мені оселитися «серед склепів та могил», Василь з радістю погодився і повеселішав. І надвечір того ж дня я переселилась до нього.

Зовні наша хатинка, обшита почорнілими дошками з великими між них щілинами, здавалася зовсім непридатною для людського житла. Але всередині було дві невеличких кімнати, в яких стояло по двоє ліжок, двоє стільців і стіл, а в одній з кімнат була і грубка, якою ми не користувалися, як через відсутність палива, так і для конспірації.

Блакитний з надзвичайним терпінням і винахідливістю удосконалив конспіративність квартири: замкнути зовнішні двері на великий висячий замок можна було зсередини хати, другий вихід з неї — через вікно і розсувні дошки у високому паркані — на вулицю (...).

5 листопада 1919 року, коли південні частини Червоної Армії, з боями пробиваючись на з'єднання із своїми, вибили денікінців з Києва, ми, цілковито нехтуючи правилами конспірації, всі разом пішли до міста. Не знаючи справжнього стану нашої армії, ми сподівалися, що хоч на недовгий час зможемо повернутися до справжнього життя, щоб потім перейти в уже набагато краще організоване підпілля. А Блакитний з Михайличенком міркували ще й над тим, як би випустити за цей час хоч один номер газети [...].

Другого дня надвечір прибув до нас Василь Чумак і Іван Гай (Гриценко), звільнені напередодні Червоною Армією з тюрми. Обоє їх — змучених катуванням, зголоднілих і до краю знервованих, ми поклали у ліжка в різних кімнатах. Іван Гай був тяжко хворий на туберкульоз, кати відбили йому легені, він увесь горів і вночі, голосно стогнучи і скрикуючи, марив у гарячці. А про лікарську допомогу годі було й думати.

Чумак спочатку був дуже мовчазний і ледве відповідав на запитання. Страшно худий і блідий, оброслий, з борідкою і з вусами, із змученим поглядом глибоко запалих очей, він годинами лежав мовчки й нерухомо і був тоді рязюче подібний до ніби знятого з хреста. «Не вистачає тільки тернового вінця», — з сумом говорив Василь.

У ті дні ні Василь, ні я до міста не ходили: він був з Чумаком, а я доглядала хворого Івана Гая. Щодня до міста виряджався Мишко Яловий, приносив нам продукти і невеселі новини про оголошення мобілізації, про облави на дезертирів і нові арешти. Але головним його завданням на той час було влаштувати Гая до якоїсь лікарні, бо його перебування у нашій незаселеній сторожці ставало дедалі небезпечнішим. З великими труднощами пощастило нарешті роздобути відповідні документи і покласти його до військового лазарету.

А Чумак поволі оживав: добре їв, спокійніше спав і наважився виходити зі мною на прогулянку в найбезпечніших і найвіддаленіших закутках кладовища, милуючись з Байкової гори панорамою осіннього Києва.

Поступово він почав цікавитися нашими підпільними справами, подовгу розмовляв з Василем про літературну працю, а потім почав писати. Коли ж прийшов якимось до нас Гнат і вони вчотирьох (Михайличенко, Блакитний, Чумак, Яловий) влаштували «літнараду», обговорюючи плани майбутньої літературно-видавничої роботи, — він зовсім повеселішав, сумні очі його заблищали, як у колишнього Чумака — молодого і натхненного. І коли другого дня Гнат запропонував йому йти разом на дачу «Круча» і там залишитися, він охоче погодився, кажучи, що радий буде жити понад Дніпром, «тільки не тут, — де оточення дуже тисне на психіку».

Але Блакитний категорично запротестував, вважаючи переселення взагалі небезпечним, а подорож удвох — неприпустимим порушенням конспірації. І Михайличенко пішов сам.

А днів за два потому прибігла до нас молоденька дівчина Ліда (в майбутньому дружина П. Тичини) із звісткою про виклик Тичини до мобілізаційного пункту денікінської армії. Блакитний розхвилювався — аж пополотнів: «Та він же загине, якщо ми не роздобудемо для нього довідки про звільнення від мобілізації, треба негайно йти. Я знаю, як це зробити, — тільки б не запізнився з довідкою...» — І почав збиратися до міста. Всі ми добре знали, як небезпечно йому туди йти в той час, коли денікінські патрулі, вишукуючи дезертирів, затримують на вулицях чоловіків, ретельно перевіряючи документи. І ми почали умовляти його не йти, а доручити цю справу мені, добре мене проінструктувавши. Та Блакитний і слухати не хотів нас і аж скипів: «Чи я вам хлопчик? Я сам добре все розумію і знаю, що роблю, а ви тільки заважаєте». Але вже у дверях зупинився і лагідно додав: — «Я повернуся, але... на всякий випадок попросаємося». І, попрощавшись з нами, пішов.

Надвечір наше хвилювання дедалі зростало: наближалася «комендантська година», а Василя не було. Чумак місця собі не знаходив — то присідав до столу, намагаючись щось писати, то нервово ходив з кутка в куток, примовляючи: «Пропав — пропав. Попався до їхніх рук і загине...»

Але Блакитний повернувся. Увійшов стомлений і, захекуючись, сказав: «От і я. Ледве встиг проскочити. Але все зробив і все буде гаразд. Тільки бачив я зараз отих собак з ліхтарями — коли б вони і до нас не завітали...»

І вони завітали — таки тієї ж ночі: поторгали наші блаженські двері, смикнули за замкну-

тий ізсередины замок (винахід Василя, яким він дуже пишався) і, грубо вилаявшись, пішли.

Ми сиділи, затамувавши подих і напружено прислухаючись, а Чумак нечутно забився у найдавший куток і просидів там мало чи не до світанку. «Як я їх боюся, як боюся,— казав він, ніби вибачаючись,— але ж я був у їхніх руках і кажу вам — то звірі страхітні, не люди...» І після тієї ночі ще настирливіше просив відвести його до Михайличенка на «Кручу», запевняючи, що там буде йому спокійніше.

У нас, справді, стало дуже неспокійно ночами: ходили, голосно розмовляючи, патрулі, іноді лунали постріли, і Чумак не міг спати. Вирішили нарешті переправити його до Михайличенка — там спокійніше. І наступного ранку я відвела Василя Чумака на дачу «Круча» і — на загибель: через два дні його, Гната Михайличенка і Клаву Яковлеву було арештовано.

Звістка про це глибоко вразила всіх нас, а найбільше Василя, що втрачав свого найкращого друга Гната і такого любого йому Чумака. Були мобілізовані всі сили і всі можливості нашого підпілля на врятування дорогих наших товаришів, та, прочитавши в газеті «Киевлянин» передову під заголовком «Предупрежденное восстание», ми зрозуміли всю марність наших спроб — надто великого значення надавалося їхньому арештові...

Михайло Драй-Хмара

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО ЖИТТЄПISУ ВАСИЛЯ ЧУМАКА

Те, що я подаю в оцій коротенькій статті, почув я з уст А. М. Шафаренка, молодого агронома, що торік закінчив Київський сільсько-господарський інститут. Шафаренко — друг і приятель В. Чумака ще з дитячих років, народився й жив у тому самому містечку, що й Чумак, і разом з останнім учився в початковій школі. Частину матеріалу, переказаного усно, він сам зафіксував і передав мені в писаній формі, а решту записав я в той час, як він оповідав. Було це восени 1926 року. Наприкінці року 1927-го Шафаренко сам переглянув оцю мою статтю, виправивши деякі помилки. Переглянув її й Чумакав брат Микола, який, крім того, подав мені декілька фактів, що стосуються до Василевого життєпису¹.

Зі слів А. Шафаренка я довідався, що кілька років тому було в нього чимало матеріалу, який освітлює життя й літературну діяльність В. Чумака. Серед цього матеріалу були, поперше, Василеві вірші за 7 років (1910—1917), переписані або його ж рукою (раз у раз із присвятою: «На добрий спомин дорогому товаришеві Шафаренкові»), або рукою А. Шафаренка; по-друге, Василеві листи до Шафаренка. Ввесь цей матеріал Шафаренко, за його словами, передав своєму іченському старшині, Гри-

¹ Переказуючи ці факти, я щоразу зазначатиму, хто мені про них оповів.

ценкові-Криштупові¹. Гриценко, як свідчить М. Чумак, застудився й помер в Ічні десь близько 1921 року. Перед смертю він передав той матеріал, що одержав від Шафаренка, або своїй сестрі, або матері. Що з ним зробили вони — невідомо. М. Чумак припускає, що той матеріал забрав Омельченко² й передав його до Харкова. Кінець кінцем, якийсь матеріал про В. Чумака опинився в руках В. Блакитного. Очевидячки, це той самий, що був у Шафаренка (це треба ще перевірити), і, мабуть, на підставі цього матеріалу склав Блакитний коротеньку біографію В. Чумака, що входить, як складова частина, в передмову його до збірки «Червоний заспів» (видання ЦК КСМУ, Харків, 1922). Коли мені довелося говорити з Шафаренком про життя й літературну творчість В. Чумака, то жодних писаних документів, зв'язаних з іменем останнього, у нього в той час уже не було. Я зафіксував тільки усні його свідчення.

* * *

Василь Григорович Чумак, як оповідає Шафаренко, народився року 1900, січня 1-го дня ст. ст., в містечку Ічні на Чернігівщині (раніше містечко це належало до Борзенського повіту, тепер — до Ніженської округи). Батьків Василевих Шафаренко зве селянами-середняками. Справді, з походження вони — селяни, козаки,

¹ Що Гриценко-Криштуп — старшина, про це я довідався від М. Чумака.

² Про Омельченка я почув уперше від М. Чумака, але докладніших відомостей про нього немає. Шафаренко не говорив мені про нього нічого.

але, пробувавши в містечку, вони жили не тільки з хліборобства, а й з торгівлі та ремесства, а саме — пекли й продавали булки та паляниці. Пізніше Чумаки придбали собі ще трохи землі й купили садибу. В склад їхньої родини перед 1924 роком (пізніше Шафаренкові не доводилося бувати в Ічні) входили: Василів батько, мати, бабуся, молодший брат та дві сестри (одна — заміжня). Р. 1923-го, як передав мені М. Чумак, бабуся вмерла.

Батьки Василеві — люди неосвічені, темні. Батько Василів замолоду добре співав. Часто він розповідав синові про свою молодість, про те, як він парубкував тощо. Але ні з ким у Василя не було щирішої й теплішої дружби, як з бабусяю. Вона його найбільше любила, і від неї, мабуть, почув він перші українські пісні, казки — взагалі перше українське слово.

— Бабусю, а як це слово буде по-українському? — питається у неї Василь.

— А так ми кажемо, синку,— пояснює йому бабуся.

— Бабусю, розкажіть про чумаків,— і вона розповідає про давню давнину, про відважних чумаків, що їздили на Дін по сіль, та про інші цікаві речі.

— Бабусю, а розкажете казки?

— Ти ж великий.

— Та розкажіть,— і бабуся розказує. І коли він трагічно загинув, то за ним дуже сумувала старенька бабуся.

Коли Василеві було 10 років, він закінчив Ічнянську церковно-парафіяльну школу і вступив до вищої початкової, яку закінчив через 4 роки, тобто р. 1914. Цього ж року його прийнято до 4-ї класи Городнянської гімназії.

Учився Василь ввесь час добре, незважаючи на молоді літа. Найкращі твори серед учнів писав він, і вчитель завжди їх зачитував у класі. Знав він іще силу-силенну віршів напам'ять і часто їх декламував.

Василь Чумак за юнацьких років, як і пізніше, був худий, високий і стрункий. Мав чорний чуб і чорні очі-блискавиці. Навіть обличчя у нього, зі слів А. Шафаренка, було чорне, «як у цигана». Рухи його були рвачкі, нервові. Він завжди вискакував і вічно сперечався, а коли слова не допомагали, пускав у хід кулаки. Коли б він не був перший учень, його давно виключили б із школи за зухвальство. Жвавий, непосидючий, гарячий — ось такими епітетами Шафаренко характеризує Чумака. «Після Василя,— пише він,— мені ні разу не доводилося в своєму житті зустрітати жвавішого й енергійнішого юнака». Жвавість і енергійність, на його думку,—це найхарактерніші риси Чумака. Він завжди горів якимось внутрішнім огнем, що не давав йому ні на хвилину спокою, і завжди носився з якоюсь ідеєю, яку треба було, на його думку, зараз же, негайно перевести в життя. Всяка неправда його дратувала, і він одразу міг розсердитися, скипіти, а розсердившись, ні на кого й ні на що не зважав, ведучи свою лінію до кінця. Поруч з цим у Василя було багато й честолюбства.

Складати вірші Чумак почав рано, з 1-ї класи, коли йому було років 10—11. З цього часу він почав і закохуватись. Тодішні його дитячі вірші почасти відбивають цю закоханість. Ось один із таких дитячих віршів, писаних російською мовою, в усній передачі т. Шафаренка:

Лето, лето, заря счастья,
к нам вернулося опять.
Все невзгоды вы забудьте —
идемте лучше погулять.
Но если вы со мной не идете,
я сам пойду во глубь лесов
и из ландышей душистых,
белоснежных цветов,
я букет нарву
и на память А. Б—ской,
на память подарю.

Писав Чумак замолоду й на соціальні теми. Напр., у 1-у класі початкової школи він написав вірша про жнива чи про долю хлібороба взагалі (Шафаренко цього добре не пам'ятає). Вірш цей скидається на вірші російського поета Кольцова. Докладніше про вірші 1-го періоду Шафаренко не розповідає, бо, мабуть, зле їх пам'ятає, але каже, що всі вони формою скидаються на відомі класичні зразки з російської літератури. За цих років, коли молодий Чумак учився у вищій початковій школі в Ічні, літературна продукція його зростала: не проходило й тижня, щоб він не приносив до класи 2—3 вірші, які тут же й зачитував перед товаришами. «Наша рецензія — розповідає Шафаренко, — була завжди однакова: Василь десь списав. Але кожного разу вірші його вислуховували».

До осені 1913 р. Чумак писав переважно, а може, й виключно російською мовою. З осені 1913 р. він пише вже й по-українському: нарис «Товариші» писаний, напр., українською мовою. Шафаренко цей поворот ставить у зв'язок зі справою Бейліса, що слухали тоді в Київському суді. В той час усі російські реакційні газети провадили сильну антисемітську агіта-

цію. Серед них не останнє місце займав «Колокол», церковна газета, що була дуже поширена в містечку Ічні. Антисемітські настрої переходили в школу, і це іноді відчував і Шафаренко, єдиний єврей серед 200 учнів Ічнянської школи. З Чумаком та Шафаренком у вищій початковій школі вчився разом Паляничка Іван, пізніше агроном (тепер уже небіжчик). Цей хлопець улітку бував у Києві у свого брата, бачив у нього письменника С. Васильченка (всі вони родом з м. Ічні), чув, як останній розмовляв із його братом про справу Бейліса, й повернувшись назад до Ічні, відповідно інформував своїх товаришів. У бесідах із Шафаренком та Чумаком Паляничка Іван висвітлював справу Бейліса, говорив, що цю справу порушено не проти поодинокі особи, а проти цілого єврейського народу, що євреї — така сама пригноблена нація, як і українці, і що їм треба разом боротися проти спільного ворога — російського царату. Під впливом цих розмов з Паляничкою і взагалі під впливом тодішнього українського сільського життя обидва молоді хлопці, Шафаренко й Чумак, уперше стають на український ґрунт, до того ж Шафаренко каже, що він навіть умовляв Чумака писати по-українському¹. Справа Бейліса була тільки зачіпка для дальшої агітації, для дальшого поглиблення української свідомості в обох молодиків. Після цього вони беруться за українські книж-

¹ Від М. Чумака я довідався, що в Ічні жив і живе на той час свідомий українець на ім'я Погуляйло Яків. Цьому Погуляйлові тепер років щось із 55. Р. 1905-го він пішов на каторгу як політичний і повернувся тільки перед революцією. Василь Чумак мав із ним тісні зв'язки.

ки і в першу чергу за Костомарова. Не тому, що Костомаров був найкращий, а тому, що нічого іншого, крім Костомарова, під рукою в них тоді не було. Костомарового «Мазепу» вони прочитали разом, і цей твір українського історика справив надзвичайне враження на них. Потім Чумак уже сам читав багато творів того самого Костомарова та чиюсь велику розвідку про Запорозьку Січ. Українська ідея стала ширитися і в школі, і поза стінами її, і царський уряд уживав усіх заходів, щоб убити її або хоч припинити її розвиток. Тоді, між іншим, переведені були із Ічнянської школи до інших шкіл, як ненадійний з погляду тодішнього уряду елемент, учителі Половко та Івахненко.

Що Іван Паляничка справді впливав на Чумака, підбиваючи його переходити з російської мови на українську, свідчить один Чумаків вірш, в якому він дякує Паляничці за те, що той навчив його музи співати по-українському. Ось цей вірш, писаний р. 1913 — 1914-го й присвячений Іванові Паляничці.

Велике спасибі тобі, милий друже,
що ти навчив мою музу співати
на рідній на... мові.
Тепер я вже знаю про рідну Україну,
про те, як боролась вона з Московщиною,
про гетьманів славних, козаків лихих,
що в полі на конях неслись вороних,
про тії високі та рідні могили,
що кров'ю сини України поїли...

Вірш цей — без кінця. Кінець його забув т. Шафаренко, як забув він, мабуть, і початок його. Останні 4 рядки показують, що Чумак в 1913 році мав уяву про основні, елементарні закони версифікації, про ритм, про риму тощо,

але це ніби заперечують перші 5 рядків, де немає рими й де поет збивається подекуди з ритму. Треба думати, що Шафаренко позабував деякі рядки і через те вірш не має того вигляду, який би йому треба було мати.

Цієї ж осені 1913 року Чумак читає з великим запалом Шевченка. Лектура зараз же відбилась і на його творах: він пише вірша, присвяченого Шевченкові, вірша, в якому поетизує життя великого Кобзаря. Цей вірш так звучить у передачі т. Шафаренка:

ВЕЛИКИЙ КОБЗАР

Маленьке¹ село
в гаях потонуло.
Гаї закрили горе кріпака.
Отам Тарас родився,
там почуло найперше серце,
яка гірка кріпацька доля.
Там він сумував,
дивився на село і підслухав,
як степ з могилою тихенько розмовляв.
Потім, недолею закинутий далеко,
він згадав про рідний, милий край,—
і так легко та пісня
в рідний полилася гай.
Гірка була та пісня та правдива:
його бандура говорила,
брехать не вміла. Та пани прокляті
не люблять правди,— почали карати
вони співця великої України
за правду! Боже, правда гине!
За що це горе? Боже! Боже!
Ніхто не може,
великий господи, путі
уразуміть, навіть (?) пройти...

¹ Варіант: тихеньке.

І він страждав, співець великий...
Яких він мук не перетерпів! —
І всі uznали чоловіка,
що за Україну болів.

В гімназії Чумак пробув щось із 4 роки (з 1914-го й до 1918-го), спочатку йому, мабуть, допомагали батьки, а пізніше він підробляв на кондиціях.

Приїжджаючи додому влітку, Чумак жив у сараї, де збиралися його товариші. Сюди часто заходив і Шафаренко, і він тут читав йому свої твори. У нього був загальний зшиток, в який він записував вірші. Одночасно це був і щоденник, де поет занотовував хвиливі враження. Одного разу Чумак прочитав Шафаренкові свій нарис під заголовком: «Товариші», де він пише про два шляхи, що слалися перед ними: один його, широкий (де він вступив до 4-ї класи гімназії), другий Шафаренків, вузький (тому не вдалося вступити до будь-якої школи). Про гімназію в цьому нарисі Чумак пише, що це — фабрика чиновників¹. Шафаренкові здавалося, що цей нарис ніби вже був десь видрукований, та брат Чумаків передав мені, що його хтось знайшов у Ічні, пробував видрукувати, але ще й досі не видрукував.

Року 1914-го у Василя помер товариш Петро Чумак. З приводу цієї смерті він пише вірша, що початком своїм скидається на відомого вірша М. Петренка: «Дивлюся на небо та й думку гадаю». Ось як цього вірша передає Шафаренко:

¹ В останньому листі до мене т. Шафаренко пише, що цього добре не пам'ятає. Можливо, що Чумак тільки казав, що гімназія — це фабрика чиновників.

Дивлюся на тебе та й думку гадаю
про те горемичне людськеє життя:
сьогодні живу я, сьогодні гуляю,
а завтра, мож (?), буду, де ти, там і я.

А смерть за плечима уже точить косу:
змахне смерть косою — нема чоловіка.
Така божа воля, така божа сила,
так він заповідав довіку.

Року 1915-го, перебуваючи в Городнянській гімназії, Чумак пише вірші романтичного характеру, переважно на теми з української старовини. В цих віршах він оспівує запорозьке козацтво, Січ, боротьбу козаків з турками та татарами і т. ін. З циклу романтичного Шафаренко пам'ятає вірша: «Він убитий лежить», хоча середину його він забув. Ось цей вірш:

Він убитий лежить,
над ним степ шепотить,
і ковиль його тихо цілує.
Тільки цього козак
Вже ніколи ніяк
не почує, повік не почує.

.
Братерство згада,
а втекла, як вода,
уся слава України про його:
знав татарин і лях,
який був він козак,
знав і турок з Тамбулу про його...
Брат був добрий козак,
та й той десь (неборак?)
. загинув.
Стара мати, мабуть,
не змогла це забуть
та й з горя пішла в домовину.

В середині цього вірша оповідається про те, як турок із-за рогу підстрелив козака, а наприкінці знову повторюються вступні рядки:

Він убитий лежить,
над ним степ шепотить,
і ковиль його тихо цілує.

Року 1915-го написано невеличкою вірша під заголовком: «До портрета М. Д.», який характеризує національну свідомість 15-літнього хлопця В. Чумака. М. Д.— якась дівчина. Шафаренко в такій формі подав цього вірша:

Ну, що казать, мій милий друже? —
Тобі-то, може, і байдуже
ота краса, мені ж не так:
її лице — то мак,
а біле тіло, гнучке і миле,
швидке, як в морі чорні хвилі...
Ба, є провізор Остроумов —
чого він тільки не придумав? —
І пудру, і духи, і мило
придумав Остроумов мудрий...
А до Хмельницького¹ піти —
цього добра — хоч міст гати.
Та тільки це щеня-то
не хоче України знати,
«терпеть» не може язика Вкраїни,—
бач, яка швидка!
Прошу їй писану красу,
усю красу, усю, усю,
та не забуду клятих слів,
поки на світі буду жив.

Року 1915-го, на думку Шафаренка, Чумак написав п'еску «Тринька» (назва з картярської гри). Про долю її він нічого не знає, як не знає й про вірша «О, дайте мені крилля», заголовок якого він поставив у своїх нотатках поруч з заголовком вищезгаданої п'ески.

Через рік Чумак грає на сцені в Ічні, співає, бере участь у «Просвіті». Волосся в нього в цей час довге, як у артиста. Року 1917-го, коли

¹ Провізор в Ічні.

вперше прийшли червоні, він був заарештований, але ненадовго: через декілька днів його випустили. На думку Шафаренка, це було якесь непорозуміння¹. В гімназії Чумак пробув до 1918 р. Серед зими, в кінці цього року, він кидає гімназію й подається до Києва, де працює як літератор і революціонер протягом 1919 р. Як революціонер, він працює в партії українських боротьбистів. Наприкінці р. 1919-го, коли над Києвом рвалися гарматні набої Червоної Армії й коли добровольча армія, розбита й дезорганізована, без ладу тікала на південь, денікінська контррозвідка, вивівши Василя Чумака, Гната Михайличенка та Клаву Ковальову з Лук'янівської в'язниці, розстріляла.

¹ В останньому листі до мене т. Шафаренко пише, що рік та й саму пригоду з арештом пригадує неясно.

Віктор Дубровський

МОЯ ЗУСТРІЧ З ВАСИЛЕМ ЧУМАКОМ

Того, хто жив у Києві з сімнадцятого до двадцятого року, ніколи не здивує й не злякає «Тrommelfeuer» на передових позиціях.

Київ був «центром дій», Київ десятки разів переходив із рук до рук, над Києвом вибухали сотні тисяч набоїв, літали аероплани, скидаючи бомби на голови зляканого обивателя.

Обстріл став для мене річчю менш-більш звичайною, й часами я пильнував вибухи шрапнелі, просто як безплатну розвагу.

Нерви притупились, зникло почуття небезпеки, і я, тоді десятилітній ентузіаст війни, збирав на вулицях та витягав з парканів кулі найрізноманітнішого роду й калібру.

Під могутню, дику симфонію війни ми зустрілися з Чумаком випадково, несподівано, на кілька коротеньких днів, щоб потім розлучитися назавжди.

* * *

Сірий жовтневий день осені 1919 року.

Стрекочуть скоростріли, поважно гукає артилерія. Червоні «беруть» Київ.

З вікна нашої кухні чудово видно блиски вогню та красиві, кучеряві хмарки диму, що здіймаються над будинками.

По дахах, як горох, торохтить шрапнель.

Одночасно і я, і моя бабуня помічаємо, як із нашого двору виходять дві постаті.

Не кажучи ні слова, бабуня вибігає в двері, біжить сходами вниз. Я не встигаю нічого сказати. Її відсутність мене хвилює. На вулиці свистять кулі, бій точиться майже «в упор». У такі хвилини завжди боїшся за інших і ніколи — за себе.

Минає ще кілька хвилин. На сходах чути притишені голоси.

Трохи здивовано я зустрічаю бабуню, що привела високого стрункого брюнета з темною смужкою перших вусів та блідого худого шатена. У нього змучене обличчя та холодні сірі очі.

Брюнет лагідно й втомлено всміхається.

— Чумак! — простягає мені руку.

Звичайно, мені це нічого не каже, й так само знайомлюся я й з Іваном Гаєм.

Виявляється: вони щойно втекли з Лук'янівської в'язниці, скориставшись з метушні, що до неї спричинився наступ червоних. Одинок найближча й найпевніша схованка від денікінців — наше приміщення на Гоголівській вулиці, де вони колись бачилися з своїми партійними товаришами, І. та В. Омельченками, що тут один час жили.

Я не чув, як втікачі стукали в забиті двері на іншому кінці приміщення, бо разом з бабунею сидів у кухні.

На щастя, вона випадково помітила їх: повернула з вулиці, біжучи під кулями, бо перестрелювалися вже між двома кварталами.

Вони страшенно схвильовані й зворушені.

— Ми вас, як якогось янгола, побачили...— каже Чумак до бабуні.

* * *

До цього моменту я його ще ніколи не зустрів. Нам не випало зустрітися, коли автор «Заспіву» заходив якимось раніше. Не пригадую якого змісту точилася в нас розмова, поки Гай колов тріски, а моя бабуня метушилася, щоб приготувати їм чого-небудь попоїсти.

«Товариш Василь», як він сказав себе називати, жадібно затягався цигаркою, мрійно дивлячись на голі дерева, що над ними весь час здіймалися хмарки диму.

Наступ червоних було відбито й вони відступали на Дарницю.

Ця звістка, мабуть, занепокоїла «товариша Василя», бо він почав нервово ходити по кімнаті.

— Гм-м... можуть бути неприємності... можуть бути... неприємності...

Я чудово зрозумів, що дійсна велика «неприємність» мала бути всім нам, якщо хтось із сусідів бачив обох втікачів і виказав би на їх денікінським бандам «добровольців», що з триумфом знов розташувалися в місті.

Наші сусіди побігли з хлібом-сіллю зустрічати «визволителів»-переможців.

Навкруги запанувала гнітюча монархічна атмосфера.

* * *

Смеркає. Немає олії, щоб запалити каганця. «Товариш Василь» енергійно перекидає дрова в кухні, вишукуючи смоляні, соснові поліна.

— Це... на півночі... в Росії світять лучинами...— повагом, розмірено каже Гай. І моя ди-

тяча уява малює місця заслання політкаторжан.

Тайга, занесені снігом селища, «ізби»... Горять в «ізбах» «лучини», освітлюючи сумні, зарослі бородами обличчя каторжан і між ними обличчя Гая.

Не знаю, але чомусь тоді Чумак здавався мені могутнім символом переможної революції, а Гай — старим, досвідченим підпільником, що бачив і каземати, і заслання, й шибеницю...

* * *

Під нами, поверхом нижче, живе полковник Берг. Щодня йому присилають авто, яке возить його до штабу й назад.

«Мадам» Берг починає довідуватися, хто це гупає в нас важкими чобітьми...

Якось пощастило заспокоїти й переконати її, що це просто швець набив мені цвяхи в каблуки.

— Розуміється, коли вас це турбує, то ці черевики буде сховано...

Обережно оглядаючись, чи ніхто не бачить (у нас ніхто не курив, а я почав тільки через п'ять років...), я біжу в крамницю по цигарки.

На вулицях трикольні прапори, плакати з «гідрами революції», жовті крицеві шоломи, погони, п'яна «доброволія» й усюди, всюди, на кожному кроці стрічки: сині, червоні, білі... Купую кілька пачок цигарок і похапцем вертаюсь.

Двері обережно відчиняє «товариш Василь». Закурює, жартома пропонує мені й, стукаючи чобітьми, несе цигарки в другу кімнату Гаєві.

— Товаришу Василю...— нерішуче починаю я.

— А що? — повертається він на каблуках.

— Бачите... це щодо чобіт... небезпечно,— і я оповідаю йому про розмову з полковницею Берг.

— Е, так це ми швидко ліквідуємо в порядку... так би мовити...— анітрохи не збентежившись, каже він.

— Що там сталося? — підводить голову з-за книжки Гай.

«Товариш Василь» мовчки сідає на ліжку й стягає з себе чоботи, іронічно всміхаючись. Я повторюю своє оповідання Гаєві.

Він теж схоплюється й починає роззуватись.

— Оказія! — каже Гай.— Це ж, мабуть, і говорити треба тихше... А ти ще із своїми співами, Василю. Подумав би!..

— Та я ж про себе співаю...— виправдується Чумак.

— Добре — про себе...— ніяк не заспокоюється Гай.

Узагалі, він, видно, слабший, хворобливий, тоді як Чумак налитий вщерть бадьорістю, повний здоров'я та життєвих творчих сил.

* * *

Знов спадає вечір, але вже тихий, сумний.

Замовкла канонада, не чути зловісних гарпій війни — аеропланів.

Сонце, що не показувалось кілька тижнів, рожевим, прощальним промінням пронизує гілки дерев, на яких ще де-не-де позалишалось листя.

Кожен з нас (Чумак, Гай та я) чимсь зайняті. Гай читає якусь книгу, я підбираю на роялі одним пальцем «Яблучко», Чумак мрійно дивиться крізь скляні двері балкона в сад.

— Страшенно нагадує «Последний луч» Левітана...— звертається він до Гая.

— Д-да...— неуважно відповідає той.

Я ловлю кожне слово, кожен рух. Зрозуміло, що мені теж хочеться показати себе, як знавця мистецтва.

Через кілька хвилин я витягаю з шафи альбом Левітана й, знайшовши там мистецько виконаний в кольорах «Последний луч», з гордощами показую «товаришу Василеві».

— Це?..

— Це саме, воно!..— радіє він і з захопленням починає розглядати весь великий альбом. До нас підсідає Гай.

Помітивши їхнє зацікавлення, я пропоную показати Врубеля, Серова та інших художників.

— З охотою, з найбільшою приємністю...— запевняють обое, й я знов лізу до шафи, між книжки.

Хтось із моїх висловлює думку, чи не обридаю або не заважаю я нашим дорогим, випадковим гостям.

— О ні! Навпаки, дуже приємний, цікавий співбесідник і товариш...— обороняє мене Чумак.

З того часу я вже ні на хвилину не залишаю їхньої кімнати.

Як же! Я можу бути «приємним товаришем» для дорослих та ще й «відомих революціонерів» — таку їх характеристику я дістав.

Так! Я їхній молодший товариш і гордий з цього.

Яка тільки шкода, що нікому з приятелів не можна цим похвалитися...

Сідаємо вечеряти. На столі парує гаряча картопля, нечищена, зварена просто в шкурках.

— О, картопля «в мундірах!» От люблю!

Приємно вражений, «товариш Василь» набирає собі цієї нехитрої страви.

Термін «в мундірах» страшенно мене смішить: я такого ще ніколи не чув.

— Чому «в мундірах», а не в шкурках, в лушпайках? — дивуюся я і пропоную свої «терміни».

— Е, ні,— заперечує «товариш Василь»,— коли її почистити, тоді будуть лушпайки, а коли вариться або печеться так як єсть, то не інакше, як «у мундірах».

— Годі вам...— мирить нас Гай.— Аби була сама картопля, як така, а чи вона «в мундірах», чи «в цивільному», чи зовсім без нічого, то не важно... Важливий факт: картопля єсть, їжте її, подякуйте господині й мовчіть, бо прогавите...— закінчує він свій серйозно-жартівливий монолог і насипає собі повну тарілку провинниці нашої полеміки.

— Хапай, дяче, поки гаряче! — додає він, поглядаючи на нас лукаво.

Ми всі голосно сміємось, бо в мисці не залишається майже нічого.

Нас із Чумаком рятує бабуня, подаючи на стіл ще одну миску.

— Ага, прибула нова рота ворогів,— тріумфує «товариш Василь».

— Ну що ж... Починаймо атаку!..

* * *

Останні прозорі дні незабутньої осені замінив туман, холод, дощі.

Наші гості все жили в нас.

Я звик до них, так звик, що коли більшовики, нарешті, остаточно взяли Київ і вони мали кудись переїздити, я не уявляв собі, як можна не чути їхніх голосів у сусідній кімнаті.

Проте вони пішли, гаряче дякуючи, із слізьми на очах, пішли навіки.

Жалібне число газети в чорних рамках через три місяці сповіщало про трагічну смерть закатованих добровольцями — Гната Михайличенка, Клави Ковальової та мого дорогого випадкового знайомого Василя Чумака...

Василь Еллан-Блакитний

ВАСИЛЬ ЧУМАК

Наприкінці осені 1919 року в київській контррозвідці «добровольчої армії» генерала Денікіна замордовано юного комунара-поета Василя Чумака.

Заарештували його й закатували разом із цілою групою комуністів. Подробиці смерті сховали мури контррозвідки й білогвардійські офіцери, що творили суд і розправу. В пресі ж з'явилася традиційна звістка про «убитих при спробі тікати».

Не крило своєї радості біле «громадянство», довідавшись про смерть небезпечних ворогів.

Одверто говорилося, що подвійно радіє чорна сотня: бо ж їй удалося, мовляв, убити «комуністів-українців»... Класова ненависть визискувачів і звирячий шовінізм імперіалістів сполучилися в одне. Але радість «героїв грабармії» була би ще більшою, коли б вони знали, що в особі чорнявого дев'ятнадцятилітнього юнака ними знищено одного з піонерів культурних змагань пролетаріату на Україні, будівника інтернаціональної культури ворожого їм класу.

Чумака не знали його класові вороги. Але його повинні й будуть знати його товариші по класу й по революційній роботі.

Чумак народився в селянській родині, десь на Чернігівщині. Зазнав біди змалку. Вчився. Вже в школі почав писати. Спершу по-росій-

ському. Потім, очевидно, під впливом української літератури, — перейшов на українську мову. Наслідує у поезіях Шевченкові, Олесеві і др. Оспівує природу, кохання, хоча сильно бринять і соціальні мотиви.

Революція 1917 року. Чумак іде за течією, що несе селянство в національну революцію. І пише:

Ранку, променю весняний,
Ранку, мрійно молодий,
До борні за край коханий
Всіх заснулих розбуди.

Але проходить поволі чад національно-визвольної романтики. Крізь гасла «національної боротьби» гострий зір юнака вбачає підоснову — боротьбу класів. Боляче й гостро відчуває фальш національно-визвольних гасел, втілених в так звану «Українську народну республіку» Центральною радою. І не без болю рве з недавнім минулим.

Цей і попередній період — період сумнівів, резигнації, що одбиваються у віршах нотками безнадійності.

Гетьманська реакція прискорює процес видужування поета. Тоді пише він свої вірші «з циклу соціального»: «Червоний заспів», «Пісню помсти», «Революцію». Тоді ж самоозначається політично... Юнак-селянин стає професіоналом-революціонером і йде туди, де кується революція, де в робітничих кварталах б'ється її серце. Йде в місто. З усім юнацьким запалом віддається революційній роботі. Хворий, з надірваними фізичними силами, так малює картину тогочасної праці:

...Кожну хвилю — краплю крові місту;
скло вітрин і тротуари сповнить ярим змістом.

...Що? Сухоти? Ще хвилина. Дотліває день.
Переможці. Піонери. Казка. Близько. Иде...

(«Офіра»)

Револуція привела Чумака до міста. А там він — виходець із села — зустрічається з індустріальним пролетаріатом. Стає в його лави. Стає його ідеологом, його співцем:

Вдарте
на міліарди гін —
в племінно-щирому гарті
гамарений гімн:
дими — верстати — шкиви —
арка — в повітрі — чорнозем — ґрунти —
піль злотопіняві гриви:
міцний колектив...

(«Гартована поезія»)

Працює в газеті, в журналах радянських, організовує комуністичну молодь. Коли насувається денікінщина — береться за організацію підпілля в Києві. Працює, переривається, перевтомлюється.

Випадок — провал, арешт, в'язниця, допит із катуванням. Захоплення Києва Червоним військом у жовтні 1919 р. дає йому змогу визволитися. По відході Червоного війська Чумак лишається в Києві в підпіллі.

Новий провал, арешт і — смерть.

Після Чумака лишився невеликий літературний доробок. Збірка віршів «Заспів», видана в 1919 р. Окремі вірші й статті, друковані в «Мистецтві», «Боротьбі» тощо. Кілька зшитків із недрукованими, здебільшого ранніми творами. Оце і все.

Поезія Чумака — нерівна: ранні твори — здебільшого наслідування, невироблена техніка,

нечітка ідеологія. Але чим далі, тим певніше звучить голос поета, тим оригінальніша, багатша техніка віршів, тим виразніша класова ідеологія їх змісту. Вже останні — «Гартована поезія», «Офіра» — це шедеври, щось цілковито нове в українській поезії.

Надзвичайна щирість всіх писань Чумака, багатогранність відчужань, бадьорість, сила революційного настрою, глибина думки, теплота, інтимність лірики, проста й разом досконала манера писання обіцяли дати в його особі першорядного поета пролетаріату.

Нагла смерть не дала йому розгорнути сили, реалізувати всі можливості. В його поезії чітко виявився тільки перший етап революції пролетаріату. Другий етап — будівничий — тільки намітився. І це якраз тому, що Чумак повно жив революцією, в ній розвивався й ріс, у віршах лише одбиваючи переживання й почуття свого класу. Почате ним на Україні — докінчать другі.

А Василь Чумак, юнак-комунар, ввійде в історію революції й історію культури — як піонер пролетарської поезії на Україні [...].

Іван Єрофіїв

ПЕРЕБУВАННЯ В. ЧУМАКА НА ХАРКІВЩИНІ

Десять років тому загинув від денікінців В. Чумак, що залишився, за виразом Б. Якубського, для революційного українського письменства «назавжди першою трагічно незрівнянно кошовною жертвою, яку взяла сліпа доля від українського слова». Загинули чималі літературні можливості, не кажемо вже про втрату видатного революційного діяча. Історик українського письменства не забуде оцінити літературну його послугу, так ув'язану з творчістю Г. Михайличенка та В. Блакитного. Заслуговує на інтерес і його життя. Наша замітка має сказати кілька слів біографічного характеру, а саме — торкнеться перебування В. Чука під Харковом.

На Харківщині В. Чумак був усього раз, а саме — у вересні 1918 року, протягом півмісяця. Потягло його сюди кілька причин: поперше — підпільна робота, по-друге — зв'язок з Г. Михайличенком, по-третє, можливо, деякі історичні інтереси. В одно з своїх побачень з небіжчиком Д. М. Щербаківським, зачепивши питання про початок революційного письменства, нам довелося одержати від Д. М. кілька цікавих дрібниць про В. Чука. Як переказав нам Д. Щербаківський, В. Чумак двічі відвідав його в музеї, цікавився низкою історичних питань щодо минулого України, особливо в галузі революційних її сторінок, а також народних дум. Між іншим, щодо ми-

нулого Слобожанщини, то Чумака зацікавив Сковорода, якого поет схарактеризував як «напівтеплого» революціонера; переказав також Чумак легенду про народження Сірка з зубами, якому ніби мамка поклала вареника з сиром, Сірко з'їв вареника; це було ніби ознакою, що він усе життя буде їсти ворогів. Коли саме Д. Щербаківський бачився з Чумаком — встановити ми не могли. Отже, можливо, що Чумак, хоча й приїздив на Харківщину зі спеціальною політичною метою, міг також мріяти про одержання будь-яких відомостей про згаданих історичних осіб. Одним з завдань відвідання Харкова було ув'язання з «Рухом». Приїхав до Харкова Чумак не один, а вчотирьох: він сам, дружина Г. Михайличенка — Євдокія Олексіївна, сестра Михайличенка Євфрася й дружина Чумака. Спочатку ця компанія оселилась у місті в одних знайомих Михайличенків, але швидко усі переїхали в селище Південне поблизу Харкова, до брата дружини Михайличенка, Якова Олексійовича¹. Тим більш охоче подався сюди Чумак і тому, що Яків був одним з товаришів Михайличенка по Миропільській школі. Перебування в Миропільській школі залишило, на наш погляд, вплив на світогляд Михайличенка, що могло бути відомо Чумакові й про що він міг довідатися з уст брата дружини письменника. Справа в тім, що Михайличенко зі згаданим товаришем часто бували в свого вчителя, якого вважали за зразкового, не рядового. Це був Гаврило Олександрович Губарьов, гарний викладач, що

¹ Спричинилося до цього переїзду з Х—ва «непорозуміння» з документами.

звертав чималу увагу на розвиток дітей, і людина ліберального світогляду. У 1905 р. його було заарештовано, через деякий час випущено й заарештовано знову. Архівні матеріали подадуть, безумовно, цікаві рядки про цю помітну в тодішніх педагогічних колах Миропілля людину. Згодом його було амністовано.

Як ми вже навели, Чумак оселився в Південному, недалеко залізничної станції, і перебував щось два тижні. Вечори в його компанії минулися в політичній переважно роботі — обидві особи, що приїхали з Чумаком, окрім його дружини, були близькими до партійності. Дні Чумак проводив на свіжому повітрі мало не весь час, мріяв про правильну рибну ловлю, в дорогу забирав завжди папери та папки, де малював краєвиди. Дуже часто бесідував з мешканцями, особливо цікавився сімейним життям, а надто побутом. Бесіди були докладного характеру, а стилем бували часом і комічні. Робив при цім замітки. (Чи збереглись вони?) Заходив Чумак і на завод у Буди, де цікавився побутом робітників.

Увесь короткий час перебування в селищі Чумак був у веселому настрої, шуткував, співав, досадував, що в хазяїна не було піяніна, щоб пограти та повеселитись. Йї коли на той час в селищі сталася недостача нафти, то запропонував, чи не приперти з Києва цілої цистерни гасу, аби не сидіти без писання, без діла, без розваги. Звичайно, перебуваючи у сім'ї, рідній Михайличенку, в його шкільного товариша й жінчиного брата, Чумак не почував себе в якійсь чужій атмосфері. Зв'язаний тісно з Михайличенком, що відіграв значну роль в виробленні його світогляду, Чумак міг

тут спокійно провадити свою роботу й затишно спочивати від неї. Наскільки він виявив інтерес до постатей Сковороди та Сірка — не знаємо. Не знаємо, чи відвідав він музей Сковороди в Харкові (тоді не мав такої назви), не знаємо й чи був на місці колишнього Сіркового хутора. Коли стати на тім, що, за словами брата дружини Михайличенка, особливо захоплювався лісом і водою, а також зацікавився Будами, то, можливо, навідався й на Сіркову садибу, до якої недалеко від Буд. Туди його могли потягти й історичні інтереси, й чудова місцевість, прикрашена сполученням гірського лісового пейзажу з краєвидом ставу під Артемівкою.

З Південного Чумак поїхав прямо до Києва, не заїжджаючи вже до Харкова.

Більше на Слобожанщині йому не довелося бути.

Уляна Книш

НАШ РІД БУВ КОЗАЦЬКИМ

Наш рід був вільним, козацьким. Може, й прізвище пішло від того, що колись чумакували... Та це давно було, то батьки, діди розказували. А що я знаю?.. Знаю Василя. Росли ж разом, тільки на рік різниця у віку...

Стара наша хата була по-старосвітськи збудована: на вулицю виходив рундук, комора, а через сіни — вже сімейне житло. А рундук чи лавка тому, що мати була бублейницею, пекла паляниці. З того й жили... Про сад питаєте, що описав Вася?.. Ніякого саду не було. То вже після 1905 року, коли пан продавав землю — гарний великий садок, разом з іншими купили й ми на виплат якийсь шмат, що через вулицю. А біля хати — бачили? — бузок росте. То мати ще садила. Ото й усе. Був ще лісок чи левада. Василь завжди любив там гриби шукати. Не пригадую, щоб рибалив. А от у ліс, на луки його так і тягнуло. Бувало, запрошує: підемо, Улю, завтра по грибочки. Я просплю, а він до сніданку повен кошіль принесе.

А спали ми покотом на полу, тепер ліжка пішли, тепер такого нема... Перед вікном стіл стояв та оця канапа, що на ній сидите. Це ще батьківська... Кухня і ванькир — оце й все приміщення... Ми звикли не до розкошів. Працювали, так гірко працювали. Але ніколи не занепадали духом.

Бувало, всі місимо тісто — тільки Василь не

з нами, та його і не змушували, бо вчився,— тато так хотів вивчити сина. Отож, кажу, міси-мо тісто та співаємо, так співаємо... Скільки тих пісень — зараз і не згадаю. Але чую, вже й Василь з комірчини відгукується. В нього був гарний тенор, і пісень він тих знав, як і всі ми, безліч. Здається, з піснею і вродився.

Комірчина за хатою була. Хомут там висить чи складають щось. Отам Василь приладнав собі столик, прибрав. Там і працював. Читав, писав. Туди до нього і друзі приходили. Оцей ось — Іван Паляничка... Нема Івана. Помер від сухот у 22-му році, чи що. Гарний був чоловік... Фельдшерував у нас.

Євген Кротевич

ЄДИНА ЗУСТРІЧ

Востанне бачились ми з Кирилом Григоровичем у серпні 1918 року в Києві, коли я повернувся сюди з кавказького фронту. Ми зайшли тоді з Стеценком до студентської кав'ярні на розі Володимирської та вулиці Толстого і там у теплій товариській бесіді просиділи мало не три години, пригадуючи і наші юнацькі роки, і спільну працю...

Несподівано зайшов у кав'ярню кремезний, досить високий молодий чоловік.

— А! Чумак! — крикнув Стеценко. — Сідайте до нас, — і коли молодий чоловік підійшов, Кирило Григорович, як завжди трохи заїкаючись, сказав мені:

— Знаєте, ця людина чу-чудові вірші пише. Я навіть хочу м-музику на них створити...

— Ну, які там чудові вірші! — зніяковів молодик і так спаленів, що я аж тепер тільки побачив, який він юний.

— Далєбі, зовсім ч-чудові! Ану лиш, чи немає їх у вас з собою? Га? — спитав Стеценко.

— Та... та є дещо... Але... чи зручно буде тут? — і юнак озирнувся.

Справді, у кав'ярні було чимало народу. З'явилися навіть кілька молодчиків з так званої сердюцької дивізії, набраної гетьманом з куркульських синків.

— А справді не гаразд отут, — погодився і Кирило Григорович. — Ходімо тоді до грека. В нього вдень буває негусто народу.

За кілька хвилин ми вже сиділи у відомій тоді студентській пивничці, яку тримав близь-

ко університету якийсь спритний грек. Народу тут справді тоді було дуже мало, а в одній бічній кімнатці і зовсім нікого. Нам подали туди пива, овечого сиру й хліба. Тільки після наполегливих запрошень Стеценка Василь Чумак вийняв з кишені своєї одежини, схожої на військову тужурку, кілька дрібно списаних папірців і спочатку глухо та навіть, пригадую, якимось невиразно став читати окремі вірші. Але що далі, то все краще читав юнак. Та й поезії так захопили нас, що Стеценко зовсім розчулився і навіть крізь сльози промовив:

— Го-голубчику, та це ж просто м-музика сама! От якби тут було піаніно! Вірші самі на музику просяться...

Не пригадую тепер — з того часу минуло понад сорок років, — чи був серед прочитаних віршів Чумака його славнозвісний «Червоний заспів». Пам'ятаю тільки, що справді поезії були надзвичайно музичні і разом з тим насичені революційним запалом.

З дальшої бесіди я довідався, що поет приїхав з Чернігівщини, з містечка Городня, на кілька днів, щоб розвідати про вступ до вищої школи. Але тодішнє життя Києва, наповненого за гетьмана німцями-окупантами та всякими аристократами — біженцями з Петербурга, справило на нього неприємне враження.

Стеценко теж скаржився:

— К-кому потрібна наша українська музика? Гетьманові, який і слова не вміє сказати по-українському, чи, може, великим князям, що збіглися сюди під захист німецьких багнетів?

Вийшовши на вулицю, ми довго йшли втрьох, жваво розмовляючи про той страхітливий стан, в якому перебував тоді наш Київ.

Василь Марігодов

ВАСИЛЬ ЧУМАК

Я тримаю в руках невеличку книжечку віршів Василя Чумака «Червоний заспів», вибрані твори, що вийшла в світ 1956 року,— і схвилювано б'ється серце старого вчителя, який намагається прослідкувати життєвий шлях свого учня, що так славно почав його і так рано і трагічно закінчив, загинувши від кулі денікінця. Я торкнувся лише деяких сторін і фактів життя Василя Чумака, які, на мій погляд, характеризують його, не претендуючи на повноту і всебічність.

Про дитячі роки Василя Чумака я знаю мало. Я познайомився з ним з того часу, як він, по закінченні навчання в м. Ічні, став учнем п'ятого класу Городнянської гімназії, якою я саме тоді керував.

Багато часу вже минуло з дня моєї зустрічі з живим Василем, багато й води збігло, а й досі виразно бачу характерну постать юнака, такого талановитого, багатообіцяючого, що палав бажанням робити так, щоб допомогти людям жити краще. Це й було девізом його цілеспрямованого життя, життя представника молодого покоління грізного, але цікавого епізоду нашої історії.

Чумак умів впливати, вести за собою інших і власним прикладом, і силою переконання. Навколо Чумака завжди групувалась молодь, його любили, поважали, заслужено цінували. Він зростав сам, набирався сил, допомагав й іншим в їхньому рості.

Багато чим відрізнявся Чумак від тих юнаків, що пройшли крізь мої руки, як керівника школи — нової школи перехідного періоду, коли можна було зробити багато з того, про що колись лише мріялось. Я намагався глибоко і всебічно вивчати кожного свого учня, щоб виховувати його в потрібному напрямку, якого вимагала епоха.

Мій учень Василь Чумак кохався в книгах. Але і в цьому так різнився від своїх ровесників і друзів! Спитаєш, бува, когось з них, що дати для читання,— звичайно отримуєш відповідь: «Та дайте щось...» Не так відповів мені Василь. Він сказав: «Дайте мені твори Лермонтова». «Чому саме Лермонтова?» — природно поцікавився я. «Я вже знаю щось про Лермонтова, про окремі факти його життя, але такого знання,— переконливо пояснив Чумак,— недостатньо для розуміння життя письменника, якого я полюбив». «За що полюбив?»

У відповідь на це, пам'ятаю, зав'язалась цікава бесіда, яка дала мені багато матеріалу для судження про індивідуальність мого учня. Всіх аспектів бесіди я не пригадую, напишу, що збереглося в моїй пам'яті.

«Лермонтов багато страждав з раннього дитинства — у родині почалася ворожнеча між батьком і бабкою. Чому була ворожнеча — не знаю, але знаю, що від неї Лермонтов глибоко страждав. Хто був винуватцем цієї ворожнечі? Кажуть, самі бабка і батько поета, але ж чи це все? Мені думається, цим не все сказано. Не всі винуватці названі. Був, мабуть, ще хтось, хто роздмухував полум'я в душі юнака...»

Ця бесіда дозволила мені зробити деякі висновки. Мені стало ясно, що маю справу не із

звичайним пересічним читачем, а з серйозним, вдумливим, який прагне багато знати, розуміти навколишню дійсність. Не можу не підкреслити глибину думки юного читача, який правильно поставив питання, дуже важливе для розуміння юного поета.

Писати вірші Василь Чумак почав дуже рано. Його перші поезії були виявом любові до героїв давнини, що боронили рідний край від татарів та інших ворогів, та захоплення ними:

Я буду співать про козаків лихих,
Що тільки у січах зазнали утіх,
Що смерть у шаблюках носили своїх,
Що бачили славу великих дідів,
Що слухали вільний козацький заспів
І дзвін невеселий тяжких кайданів.

На ранніх творах В. Чумака виразно відчутний вплив його улюблених поетів — Кольцова, Нікітіна, Некрасова та інших, але скрізь проступає небуденне обличчя молодого автора.

Багато є у Чумака поезій, що оспівують героїчне минуле. Цій роботі він віддавався з запалом, захоплено. Але час від часу він з деяким сумнівом запитував мене: «Чому ж я пишу лише про героїв минулого? Хіба нема героїв у наш час, які заслуговують на увагу поета, вимагають місця в його поетичній творчості?»

Саме тоді і народилась у Василя Чумака думка про видання журналу. Він став частіше до мене навідуватись, прагнучи негайно взятися за корисну справу, не відкладати її. Він запалився цією ідеєю, бачив у своїй уяві сторінки майбутнього журналу, якому, за порадою друзів, Чумак уже дав ім'я «Молодые всходы».

Праця над виданням журналу стала основним у житті молодого Чумака. Палке бажання видавати журнал міцніло під впливом бурхливих подій громадянської війни, робітничих і селянських газет, революційної літератури, якою він зачитувався, яка надихала молодого поета, розсувала обрії, скеровувала на боротьбу, на активну участь у житті епохи.

Я не поспішав давати згоду на допомогу у виданні журналу, хоча й з великою радістю привітав цю нелегку справу... Проте, коли я побачив наполегливість Чумака і переконався, що думка про видання журналу цілком захопила його, що є вже в наявності створене Чумаком коло майбутніх його співробітників,— дав згоду допомагати молоді в роботі.

І незабаром ми вже тримали в руках перший номер журналу «Молодые всходы», який відкривав Чумакові великі можливості для творчої роботи.

Не буду повторювати того, що говорилося в журналі про його роль, або розглядати зміст першого номера; про це сказано в передмові С. Крижанівського до книжки В. Чумака «Червоний заспів» (1956).

Журнал став ніби кафедрою для молоді, засобом росту колективу, цілеспрямованого і багатого можливостями допомогти людям розібратися в житті. Маю на увазі насамперед ті його сторінки, де точилась полеміка з питань мистецтва, поезії про зв'язки їх із життям. Молоді люди, співробітники журналу, висловлювали глибокі і вірні думки про свободу мистецтва. Не можна було не дивуватись глибині їх суджень, їх самостійності. І в усій їх роботі відчувалася роль Василя Чумака, його бойовий

пафос, вміння працювати для перемоги в боротьбі за торжество революції.

Та не лише тут, при народженні журналу, в його змісті пульсувала душа Чумака, відчувався вогонь його душі. Є багато інших яскравих прикладів, що демонструють основні якості зростаючої індивідуальності Чумака. Я був свідком його наполегливої постійної роботи над собою і зі своїми друзями, бачив, як допомагався він успіху в задуманій справі.

У процесі роботи по виданню журналу перед ним стало питання про те, якою мовою творити — російською чи українською, або ж користуватися паралельно двома мовами. Чумак довго думав над цим, він вивчав це питання. Власне, так він працював завжди. Про це, зокрема, переконливо твердить документ — клаптик паперу, переданий мені Василем. На цьому клаптику було записано ряд питань, які цікавили Чумака, в чому він просив допомогти йому. (Цей документ так само загинув, як і багато інших).

Я пам'ятаю не всі питання, лише деякі: що таке космополітизм, у чому суть шовінізму, в чому полягає роль мови, які помилки чатують на поета при виборі мови та інші. Мета цієї роботи, проведеної поетом, очевидна: створено було велику програму самоосвіти, над якою Чумак попрацював чимало часу. Нелегко було дати йому відповідь: питання ставились серйозні, рішення давалися різні, з різних позицій, всебічно обгрунтовувалися. Та через деякий час Чумак сказав, що вирішив перейти на українську мову.

Пам'ятаю ще й такий приклад роботи Чумака над виробленням світогляду. Відбувалося

святкування дня Першого Травня, першого вільного святкування. Вийшли на демонстрацію й учні всіх шкіл. На превеликий подив я побачив, що у Василя та його друзів на грудях красується не багрянний колір революції, а якісь білі значки. Я запитав, чому ж ці значки білі, а не червоні. І запам'ятав відповідь Чумака: «Доволі крові, треба будувати».

Я пояснив Чумакові його помилку, порадив глибше дослідити це питання, порекомендував відповідну літературу. Я бачив, що Василь уважно вивчає літературу, що він роздумує над моїми порадами, та лише через кілька днів, все обміркувавши, Чумак сказав мені, що помилився, що буде і далі боротися всіма засобами за торжество революції, не лякаючись й крові, яка може бути пролита...

Він працював в ім'я революції, доки не обірвалося трагічно його життя у листопаді 1919 р. Він помер, але залишається живим вічно. Таке полум'яне життя не може забутись народом.

Хочеться на закінчення навести ще один факт. Пройшло кілька років після загибелі поета-борця. Якось у своїх службових справах я опинився у Києві. Дізналися про це колишні мої учні, і всі вони, мабуть, десятеро чи п'ятнадцятеро, прийшли до мене. Їхньою найпершою пропозицією було: піти всім на те місце, де був по-звірячому закатований Василь Чумак. Так відбувся сумний урочистий похід до дорогого їм місця, освяченого кров'ю поета. Це була своєрідна тризна, де вони заприсягалися не відступити в боротьбі за ту справу, якій наклав головою наш незабутній поет Василь Чумак.

Леонід Милоченко

ПАМ'ЯТІ В. ЧУМАКА

Мені довелося протягом кількох років знати Василя Чумака досить близько, отже, можливо, мої згадки про нього додадуть кілька нових рис до образу одного з найталановитіших пролетарських письменників.

Насамперед доводиться натрапляти на сторінках періодичних видань на деяке суб'єктивне «перебільшення» фактів. Скажимо, чимало здивувався я, зауваживши в одній біографії письменника, що «Чумак» — це псевдонім письменника Чорненка (м. Самусь, «Готуйтесь до Вишу», 1929 р.). Чумака я знав з 1914 року, з молодших класів гімназії, але й тоді він мав такий «псевдонім». Не можу потвердити й «замкненість вдачі Чумака», звик бо уявляти його широкою натурою, людиною компанійською. Не був Чумак і тихим мрійником. Міг він замислитися-зажуритися, та палка вдача його надто впадала в око. Отже, такі слова: «тихий мрійник виростає в огневого агітатора-борця» (Б. Коваленко. «Перший призов», ДВУ, 1928) треба розуміти фігурально, як викристалізування світогляду поетового.

Колись давно в 4 класі Городнянської гімназії (м. Городня на Чернігівщині) з'явився невеликий, смуглявий, меткий хлопчик, що особливої уваги до себе одразу не привернув. Тільки на кінець року виявилися своєрідні властивості новака. Молодший роками, він

пристав до гурту старших. Непокірлива натура Чумакова проявилася ще й у тій впертій боротьбі з інспектором, що почалася з першого ж року. Приводів до сутичок було чимало: звичка носити довге волосся (пізніше й вуса), співати голосно, ходити на вечірки і, особливо, уникати обов'язкового відвідування церковних відправ. У навчанні юнак виявив неабиякі здібності, вчився всі роки гаразд.

Зблизився з Василем я вже в 5 класі. Спочатку випало сфотографуватися невеличкою групою з приводу від'їзду одного товариша. Пізніше відбували разом кілька годин кари. З того часу розмовляли, ділилися вражіннями про прочитані книжки майже щодня. Отож, коли 1916 року заснувався літературний гурток, обидва ми були з наймолодших членів гуртка найретельніші. Серед схоластичної науки гімназії, що душила всяку свіжу думку, цей гурток був єдиною віддушиною. Розпався гурток тоді, як розпорошилися всі його члени, десь наприкінці 1918 року. За весь час існування нашого гуртка працювали ми з Чумаком дружно. Василь докладав усіх сил, щоб бути першим і в гуртку, і в хорі, і на вечірках, і в науці. Але серед товаришів було чимало таких, що сварилися з Василем. Чумак був гострий на язик і надто різко виявляв свої симпатії й антипатії до людей. Але не знаю, чи знайшлися б поміж усієї молоді такі, що не були б певні справжньої талановитості Василювої. «Чумак — український Пушкін, український Некрасов», — звичайний присуд усіх товаришів.

Безперечно згаданий гурток «Любителей изящної словесности» чимало важив у форму-

ванні поетичного дару Чумака. На ті часи був у нас учитель В. Марігодов, викладач мови й літератури, людина культурна й освічена, він ще й за тих реакційних часів одверто визнавав себе за марксиста. Історія російської літератури була найцікавішою для нас дисципліною гімназійної науки. Але за програмами далі Пушкіна й Гоголя (в крайньому разі Тургенева) викладання не йшло. Отож з ініціативи учнів 8 класу утворився гурток, щоб відсвіжити програму гімназійну. До 8 класу приєднався 7, а наш 6 прийняли лише по великих боях, що в них перед вів Чумак. Із студій у гуртку пам'ятаю Тургенева, Некрасова, футуристів. Поруч із тим ішла власна творча робота, виявилися свої поети, письменники, критики. Звісно, Василя з першого дня визнали за поета. Суперечки в гуртку часто виникали досить палкі. Така перша й разом із тим найбільша дискусія була про «чисту» і «громадянську» поезію. Всі члени гуртка поділилися на два ворожі табори. На чолі прихильників «поезії для поезії» стояв і В. Чумак. Звичайно, суперечки, докази, промови були тоді в нас досить наївні. Останнім етапом гуртка був журнал «Молодые всходы» (видано 2 числа). Чумак і тут був ініціатором. Те, що Чумак був прихильником «чистого» мистецтва, не повинно дуже нас дивувати. Василь був тоді шістнадцятилітнім юнаком, перебував під впливом передреволюційної російської літератури, — та й позицію свою він обороняв у запалі полеміки. З першим подувом революції одвіялися всі невластиві юнакові думки.

Крім цього гуртка, треба згадати ще особисте знайомство Чумака з родиною Марігодо-

вих. В. Марігодов, керівник нашого гуртка (пізніше зав. ОкрВНО), і його брат К. Марігодов, знавець новітньої російської поезії, дуже уважно ставилися до Василя. В них узяв якось Чумак книжку Шульговського «Теория и практика поэтического творчества» і кілька збірок російських футуристів та символістів. Прочитавши все те дуже скоро, він і собі написав щось на зразок поезії в прозі, де говорив про «ивовые корзинки облаков» тощо. Ознайомившись із цим твором, Марігодови, відзначивши невдале наслідування, радили не піддаватися чужим, невластивим йому настроям та впливам.

Перші свої поезії Чумак писав російською мовою, а десь з кінця 1916 р. почав писати й українською. К. Марігодов на це зауважив йому, що писати двома мовами важко й недоцільно, краще обрати якусь одну, бо в поета мусить бути великий запас слів. Радив він і Чумакові обрати собі одну якусь мову і докладно ознайомитися з нею: Даль чи Грінченко? Через якийсь час Чумак сказав, що Грінченко переміг і він буде писати українською мовою. Здається, де в чому в мові українській допомагав Василеві вчитель Л. Росинський.

Віршів писав Чумак багато, читав він їх охоче і завжди страшенно скандував, читавши. Дуже характерно, що писав він вірші надзвичайно легко. Наприклад, будучи в гостях у нашої знайомиї, з якогось приводу сівши при всіх до столу, він враз написав казку (рос. мовою) на кількох аркушах поштового паперу. К. Марігодов писав мені про В. Чумака: «...У нього було надзвичайно розвинене чуття ритму, і навіть у перших його спробах писати віршами не

було ритмічних помилок. Його віршів не треба було виправляти, а тому все, що надруковано в «Молодых всходах» з його творів — це все самостійна його робота без поправок».

З лектури Василевої пригадую Некрасова, Бальмонта, Маяковського, Винниченка, Шевченка, Котляревського, а особливо Брюсова, Ігоря Северяніна й Олеся.

Жив Чумак дуже скрутно, заробляв собі на хліб приватними лекціями. Приміром, року 1917 він учив двох дітей одного багатого громадянина і за це мав приміщення й обіди. Короткий час за гетьманщини служив перекладачем, хоч і почував себе на тій посаді дуже зле. Він гостро лаяв політичну авантюру націоналістів-курулів.

Саме на ті часи припало особливе зворушення революційної думки. Правда, з літа 1917 року Чумак був зайнятий революційною роботою в себе в Ічні, дуже спізнився після вакацій, але добре пам'ятаю, як ми з ним ознайомилися з розходженнями більшовиків і меншовиків, гортали дешевенькі брошури с.-р. і вперше прочитали «Комуністичний Маніфест». Восени 1918 р., приїхавши на останній шкільний рік, Василь не міг знайти собі приміщення і жив кілька часу в нашій родині. Саме тоді виявилася для нас сумна істина, що Василь хворий на сухоти. Добре харчуватися й лікуватися він не міг, а на закиди й поради сміявся й казав: «А, пусте!» Чумак любив сперечатися, тоді він спалахував вогнем, гаряче змагався, закидаючи довге волосся порухом руки назад. Особливо уважно він ставився до образи чужої національності. Взагалі Василь був людина не зла, чутливий до людського горя, радий був

допомогти кожному. Були такі випадки, що він віддавав останні свої гроші комусь, а сам потім голодував. Мені пригадується один випадок, коли Чумак виявив себе героєм. Вночі спалахнула пожежа. Горів двоповерховий дерев'яний будинок. Поруч нього стояв маленький домок, де жила наша приятелька. Отож, передніше, ніж позбігалися люди рятувати, кілька гімназистів, і між ними Василь, узялися до роботи. Чумак перший під вогнем іскор виліз на дах.

Любив Василь життя, для нього був «солодкий світ» (М. Доленго. «Жовтнева лірика», «Червоний Шлях», 1924, № 10). Часом «мажор» життя змінювався в нього на «мрійновтому». Тоді меланхолійно йшов він самотній поміж природу («Вранці роси. Марити. Мовчати»). Можливо, в такій зміні настрою виявлялося якесь подвоєння вдачі поетової. Він сам признавався в цьому у вірші «Дві душі», що нагадує мені вірш Блакитного «Після Крейцерової сонати». Та більше я звик бачити Василя активним, непосидючим і відчуваю найбільше в таких висловах: «Годі спати, всі із хати, пишне свято навкруги!», «Правда — любо жити? Дуже! дуже! дуже!», «Сонця! Праці! Руху!».

Живий образ Чумака — це для мене той жвавий юнак, що ось ніби й тепер іде в кімнату, голосно співаючи. Порухом голови він відкидає своє довге волосся і співає якнайдужче надо мною, аж поки я не затулю ушей. Василь тоді задоволено посміхається, кудись кличе, на щось підбурює.

Не можу точно визначити часу, коли я востаннє бачився з Василем. То була пізня осінь 1918 р., стояв туман і вже посутеніло,

як зустрів я на Чернігівській вул. Чумака. Серед нас не раз точилися розмови про «ціль буття», «призначення людини» тощо. З цього почалося й тепер. Але на цей раз світ розкрився перед нашими очима без облудного марева, що його набивала в наші голови гімназійна наука. Василь розповів мені, що він остаточно розпрощався із своєю дитячою прихильністю до теорії «чистого мистецтва», життя бо є невинна боротьба за кращу долю пригнічених верств суспільства, наука й мистецтво — то один із цих засобів боротьби, тільки та поезія цінна, що відбиває таку боротьбу. Василь яскраво змалював, який рух пішов серед бідноти села й містечка. Він вимахував руками і довго закликав удавані легіони спільників до боротьби проти неправди.

Часто шукають матеріалів до творчості Чумакової, його мемуарів, листування, літературних традицій, але не треба забувати, що він жив усього 19 років. На зиму перерву 1918/19 шк. року Василь поїхав додому і більше не вертався. Переказували, що він жив у Києві, вже студентом. Заходили земляки до нього на Костьольну вул., вихваляли його відданість революційній справі й літературні успіхи. Але за часів громадянської війни вістки доходили зле, то ми не скоро довідалися про його передчасну смерть.

Віра Омельченко

У КИЄВІ

Про Василя Чумака розповідатиму головню як про члена нашої комуни й особистого друга, з котрим я перебувала близько року під одним дахом.

Вперше почула про нього під час гетьманщини в Харкові, де жила. Тоді влітку мій чоловік Омельченко Іван Федотович їздив на свою батьківщину в Ічню на Чернігівщині, де познайомився з членом місцевої революційної організації Василем Чумаком. Підпільники випускали листівки, збирали зброю й готували повстання проти зайд.

Омельченко чимало розмовляв з хлопцем, дізнався, що той пише вірші. До Харкова чоловік мій привіз зошит Чумакових поезій: частину з них хотів видрукувати в напівлегальному українському видавництві «Рух». Та надрукувати вірші за гетьманщини не пощастило.

Після встановлення 1919 року Радянської влади в Києві ми переїхали туди з чоловіком, і він прихопив з собою зошит поезій Василя Чумака. Згодом Василь Блакитний, почитавши їх, забажав зустрітися з автором. І ось до нас із Ічні приїхав Василь Чумак та його товариш Іван Гриценко (літературний псевдонім — Іван Гай), який 1918 року працював у нелегальній друкарні в Одесі, де випускалися листівки проти військ Антанти. Ми одержали на колишній Костьольній вулиці поруч із костьолом на шостому поверсі квартиру якогось багатія, що

втік від Радянської влади, і заснували там побутову комуну.

Усі заробітки складали докупи, разом витрачали на свої потреби. Обідали по їдальнях, а сніданки та вечерю готували дома.

У квартирі було кілька кімнат. Одну з них, маленьку, займали Василь Чумак з Іваном Гриценком. Ми з чоловіком жили у великій, що часто правила за клуб. З неї вели двері на балкон. Вийдеш на нього — і ген далеко видно задніпров'я та чернігівські ліси. Василь часто дивився в той бік, де в синій млі розкинулася його материзна.

По приїзді Василя Чумака в Київ Блакитний одразу ж залучив його до журналістської та літературної роботи, познайомив з українськими поетами. І ось Василь — відповідальний секретар журналу «Мистецтво» при літературному комітеті Наркомосвіти, до того ж бере активну участь у створенні юнацьких революційних організацій, а головне, в пресі дуже часто починають з'являтися його поезії.

Навколо Києва не вщухала гарматна стрілянина. Точились бої Червоної Армії з бандитами та білими генералами. Загони червоноармійців поповнювалися робітниками Києва. Василь часто на зборах закликав молодь вступати до загонів, що збройно йшли боротися з ворогом.

Чумак справді горить на роботі: багато пише, відвідує тогочасні літературні об'єднання, вчиться сам, шукає здібну поетичну молодь.

В комуні в нас теж постійно відбуваються вечори. Хоч яке було погане харчування, хоч як допікали хвороби (Іван Гриценко та Василь Чумак слабували на сухоти), обидва хлопці-

земляки ходили бадьорі, енергійні. Вони мовби доповнювали один одного. Василь натхненний, надзвичайно жвавий, Іван — неабиякий гуморист.

Жодного вечора не минало в нас у комуні без співів, творчих суперечок. Василь завжди читав нам нові свої вірші. А потім ще довго сидів у своїй маленькій кімнатці, читав, щось писав. Ми бачили, як вимогливо ставиться він до своєї творчості, переробляючи свої поезії багато разів. Бувало й серед ночі будить: ось послушайте...

Десь серед літа членів нашої комуні Івана Омельченка та Івана Гриценка відрядили на фронт до політвідділу 13-ї Червоної Армії, що стояла тоді біля Старого Осколу.

А ми в комуні почали готуватися до переходу в підпілля, бо Києву загрожували то денікінські, то петлюрівські війська. І ось Василь з поета обертається на завідувача майстернею підробних паспортів та різних довідок для тих, хто перебуватиме в Києві на нелегальному становищі. Аркуші старих справжніх паспортів і довідок вимочували в хімічних розчинах, сушили, прасували й писали на них нові прізвища та імена.

На той час повернулися з армії Гриценко та Омельченко — їх відкликали для підпільної роботи. Василь одержав паспорт на ім'я Черненка Василя Юровича, Іван Гриценко — на ім'я Івана Андрійовича Гавриленка, ми з чоловіком мали паспорти з прізвищем Сенченко.

Напередодні і після вступу до Києва ворожих військ обидва хлопці по кілька разів на день забігали до нас на Гоголівську, ділилися враженнями. Взагалі, їм не сиділося вдома,

вони весь час на вулиці, між людей, їм усе треба бачити й знати. Там, на вулиці, за доказкою провокатора й заарештувала Василя Чу-мака денікінська контррозвідка. Під час трусу у Василевому матраці вороги знайшли частину нелегальної літератури.

Незабаром я і чоловік змушені були залишити Київ, і більше ми з Василем не бачилися.

У мене довго зберігався щоденник Василя і товстенький загальний зшиток у чорній обкладинці, де були записані майже всі його поезії як друковані, так і ті, що не бачили ще газетної чи журнальної шпальт. Усе це я передала Василеві Блакитному, котрий готував до друку збірку поета. Віддала такі дорогі для мене речі й одержала розписку Василя Блакитного, де зазначалося, що вони зберігатимуться «як святощ революційна». Та, на жаль, вберегти не пощастило.

Ганна Омельченко (Ніколаєва)

ЖИТТЯ-ПОДВИГ

Я добре знайома була з Василем Чумаком протягом кількох останніх років його короткого життя. І навіть тепер, через чотири десятки літ, пишучи ці спогади, мов живого, бачу його. Високий, як на свої літа, трохи сутулий, з чорним спадаючим на лоба довгим волоссям, карими чи, може, навіть темними очима, то задумливими і уважними, то бешкетно-вигадливими — таким він залишився в моїй пам'яті назавжди.

Зараз уже не можу точно згадати, як познайомилися ми з ним. Знаю тільки, що це було десь улітку 1916 року в місті Ічні. Він — гімназист Городнянської гімназії — саме на літніх вакаціях, я — недавня політзасланка, що, одружившись у Сибіру з таким же політв'язнем, як і сама, жила на батьківщині чоловіка в тихому містечку Ічні.

Основою нашого знайомства була поезія, література. Я багато читала, інколи й сама пробувала писати вірші. Присвячені вони були темам, добре знайомим мені: героїці революційної боротьби, важкому становищу жінки-робітниці, вірності революційним ідеалам тих, хто знав царську в'язницю і сибірську каторгу.

Все те було мною пережите. Підлітком потрапивши в Москву на ткацько-прядильну фабрику, я зійшлася з революційним більшовицьким підпіллям, брала активну участь у боротьбі московського пролетаріату 1905 року,

потім була заарештована охранкою, відбула заслання в Сибіру. Добре знаючи життя селянства, містечкової бідноти і мало обізнаний з життям робітничого класу, його революційною організованою боротьбою, Василь Чумак виявляв до всього того величезний інтерес. Може, саме це й потягло Василя до мене, людини на той час «підозрілої», «неблагодійної», «каторжанки», як говорила тоді містечкова знать.

Ми читали одне одному вірші, сперечалися про написане. Бачилися щодалі частіше. Василь часто заходив до нас додому.

— Василь іде! — говорив хтось із моїх. — Значить написав нового вірша.

І справді, він щось написав, просив послухати, висловити свою думку. А після віршів майже завжди переходили на різні політичні теми.

У 1917 році мені довелося разом з Чумаком займатися агітаційно-масовою роботою в Ічні. Умови були в той час досить складні. Багато молоді гуртувалося в «Просвіті», де працювали різні самодіяльно-художні гуртки.

Користуючись великим авторитетом серед місцевої молоді як людина безперечно талановита, енергійна і проста в стосунках з товаришами, а за своїми переконаннями ворожа якійсь національній виключності чи зверхності, Василь був для нас хорошою, корисною силою. Сперечався він гаряче, пристрасно і переконливо. І коли в тих суперечках, підтриманий багатьма однодумцями, виходив переможцем, тоді його очі поблискували такою радістю, такою енергією, що він готовий був кинутися в нові суперечки, диспути.

Що Чумакові була завжди чужа навіть тінь якоїсь національної обмеженості, що він завжди боляче сприймав образу національної гордості так само українця, як і росіянина, чи людини іншої національності,— я можу засвідчити якнайгарячіше. Мені, росіянці, це добре було видно.

Великий Жовтень Василь Чумак сприйняв усією душею. Ще й зараз в Ічні багато людей пам'ятають сповнені молодечого вогню виступи Василя Чумака на мітингах. Нерідко промову Василь закінчував читанням своїх віршів, написаних по гарячих слідах з нагоди якоїсь місцевої події.

До речі, хочу сказати, що чимало з тоді чутих мною віршів так і не потрапили до збірки поета. Певно, вони назавжди втрачені для нас.

Залишився в моїй пам'яті ще рік 1918, важкий рік німецької окупації та гетьманщини. Весь радянський актив змушений був перейти у підпілля.

В містечку утворився невеликий партизанський загін, що складався з кількох більшовиків, які різними шляхами опинилися в Ічні, кількох червоноармійців та просто активістів. Загін мав зв'язок з Ніженським повстанським штабом, яким керував Кропив'янський, і виконував його доручення (зрив хлібовивезень, врятування радянських активістів від розправи окупантів). У кількох тих операціях брав участь і Василь Чумак.

Хотілося б мені ще окремо зупинитися на питанні: як й коли потрапив Чумак до боротьбистів і наскільки він поділяв погляди цієї дрібно-буржуазної партії. Оскільки все це від-

бувалося на моїх очах, я вважаю своїм обов'язком про це розповісти.

Василь Чумак завжди клопотався, щоб його поезія доходила до народу.

— Я пишу для людей,— часто говорив він,— і дуже хочу, щоб люди читали написане мною...

Може, саме тому свої полум'яні промови на мітингах він нерідко пересипав власними поезіями. Він шукає зв'язків з редакціями газет та журналів. Але в умовах перших років революції ті зв'язки не були тривкими, бо нерідко період існування самих видань виявлявся надто коротким.

В тих умовах мій чоловік, що примкнув на той час до боротьбистів, взявся допомагати Чумаку надрукувати кілька його віршів. Вони були справді опубліковані в боротьбистській пресі. В цих поезіях кожному помітний був неабиякий талант автора. Боротьбистам цікаво було в своїх друкованих органах мати такого молодого поета, і вони почали всіляко залучати Чумака до співробітництва, афішуючи участь його в їхній пресі, надаючи всьому цьому, так би мовити, офіційного характеру.

На мою думку, участь Чумака в партії боротьбистів була випадковою, він не поділяв дрібно-буржуазних поглядів боротьбистів.

Востаннє ми бачилися з ним десь серед літа 1919 року, коли він на кілька днів приїжджав із Києва додому. Він увесь був сповнений енергії, творчих планів, мрій.

— Ви знаєте,— говорив задумливо,— все, що вже написано, то тільки маленький початок... А хочеться зробити щось велике-велике...

Коли я зараз думаю про Василя Чумака, мені хочеться порівняти його з кометою. Він

спалахнув раптово і яскраво. Тільки те небесне світило швидко гасне. Його ж маленька чесна і дуже талановита книжечка поезій сяє і понині серед тих найкращих, якими пишається народ. Його коротке життя все до останку віддане боротьбі за наше світле сьогодні, життя-подвиг може служити чудовим прикладом для нашої молоді.

Іван Омельченко

З ДНІВ БОРОТЬБИ

У 1918 році, за часів панування на Україні німців та гетьманців, я нелегально, під чужим прізвиськом заїхав до Ічні.

Одразу зв'язався там з революційним гуртком ічнянців, які вели боротьбу з гетьманцями: випускали листівки, збирали зброю й готували збройне повстання проти гетьмана та німців.

Там я й познайомився з активним членом цього гуртка — молодим поетом Василем Чумаком. Це був стрункий, рухливий молодий хлопець з жвавими, блискучими темно-карими очима й прямим довгим чубом. За недовгий час мого перебування в Ічні я часто з ним зустрічався, одверто, дружньо з ним розмовляв.

Він одразу прихилив мене до себе своєю молодого енергією та революційним запалом.

Одного разу Василь приніс мені товстенький загальний зошит в чорній цератовій палітурці зі своїми поезіями. В цьому зошиті були зібрані майже усі написані ним поезії, починаючи від перших проб пера до більш удосконалених поезій пізнішого часу.

Побачити світу за гетьманщини революційним віршам Василя Чумака не довелося.

З установленням в 1919 році в Києві Радянської влади я переїхав туди з Харкова і захопив з собою зошит Василевих поезій. Ознайомив з ними Василя Блакитного, що був

редактором і входив до складу редакцій газет та журналів, і вірші Василя почали систематично друкувати.

Василь Блакитний (Елланський), видатний поет, публіцист і критик, який мав тісний зв'язок з видавництвами, одразу оцінив поетичну здібність Чумака, й ми вирішили викликати його до Києва.

У лютому чи березні 1919 року приїхав Василь до Києва разом з Іваном Гриценком.

Ми тоді жили комуною в Києві на Костьольній вулиці, де на шостому поверсі одержали квартиру якогось буржуя, що був виселений.

Приїхавши до Києва, Василь одразу пірнув з головою в саму гущавину революційної та літературної діяльності. Найперше я звів його з Василем Блакитним, Гнатом Михайличенком, ті в свою чергу познайомили його з тогочасними революційними поетами В. Поліщуком, М. Семенком та іншими. Василь вступив членом до літературного об'єднання «Гарт».

Почалася з того часу для Василя гаряча пора становлення як поета й революціонера. Багато він працює над собою, просиджуючи ночі над книжками. Надто захоплювався він творами Маяковського, любив і ліричну поезію Єсеніна.

З перших кроків своєї участі в літературних об'єднаннях він стає співцем пролетарської революції...

Поезії Василя Чумака того часу були тісно пов'язані з бурхливим революційним життям, були невіддільною частиною цього життя.

Палкий революціонер, учасник гарячих літературних та політичних дебатів, Василь в той же час лишається привабливим юнаком,

одвертим, добрим другом, який зворушував усіх нас безпосередністю свого характеру, своїм молодим запалом. Його експансія, бурхливість, швидке і гаряче реагування на всі події життя відповідали тій бурхливій епосі.

Одночасно він міг бути по-дитячому веселий, пустотливий.

Вільні від роботи вечори всі члени комуні проводили в нашій кімнаті, з балкону якої був чудовий краєвид на Дніпро. Василь читав нам свої поезії, ми їх обговорювали, критикували, і, нарешті, вечір закінчували співами народних пісень.

Але довго ще не лягає спати Василь, в своїй кімнаті обдумує та пише нові поезії. Знайшовши вдалу форму чи вираз або написавши новий вірш, вривається до нас у кімнату, стягує з ліжка і знову при сході сонця починається обговорення його поезії.

Ніколи не вважав Василь свої поезії досконалими, постійно виправляв та переробляв їх.

Дедалі більшого розмаху набирала контрреволюція, існування Радянської влади було в небезпеці.

Я з Іваном Гриценком від'їжджаємо в розпорядження політвідділу 13-ї Червоної Армії. В комуні залишаються моя дружина Віра Іванівна, Василь Чумак та декілька приїжджих (транзитних) товаришів.

За два тижні до захоплення Києва петлюрівцями та денікінцями декількох товаришів, у тому числі і мене, повертають до Києва готувати перехід до запілля.

У нашій комуні на Костьольній вулиці застаємо цю ж підготовку в самому розпалі; під керівництвом Василя Чумака організовано

виготовлення підробних паспортів для товаришів, які мали лишитися в запллі, та інших документів. Одночасно підшукували нові помешкання на час заплля, було організовано заплльну друкарню.

За декілька днів до захоплення денікінцями й петлюрівцями Києва лишаємо й ми свою комуну, спільне життя, яке навіки поріднило нас.

Я з дружиною оселився на Гоголівській вулиці у прихильних до нас людей, Василь з Іваном Гриценком та Федем Помаленьким на Тургенівській.

Тяжко було рухливому юнакові переключатися на вичікування подій і виконувати накази, не показуватися зайвий раз на вулицях.

Під час боїв Червоної Армії за Київ і після залишення червоними Києва Василь весь час на вулицях, по декілька разів на день забігає до нас поділитися враженнями.

Певно, за доносом провокатора через кілька днів після захоплення Києва денікінцями, 3 вересня Василя Чумака, Івана Гриценка і Федя Помаленького заарештували дома, на Тургенівській вулиці, одвозили спочатку до контррозвідки, а потім у Лук'янівську в'язницю.

Іван Павловський

З ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ В. ЧУМАКА

Всі авторитетні історики української літератури й літературної критики визнають В. Чумака одним з найвидатніших українських поетів революційної доби. Завчасна смерть не дала розвинути його таланту, поставивши разом з тим величезні труднощі до збирання всієї спадщини, що залишилась після нього. Час од часу з'являються як окремі, ще не надруковані твори поета, так і окремі відомості про його життя і творчість, але до повного видання всіх творів поета і до повного нарису його життя й творчості ще далеко.

Автор цих рядків, збираючи відомості про Чумака, року 1924 відвідав його батьків, які живуть у місті Ічні на Ніжинщині. Батьки подали деякі відомості, що освітлюють окремі менти з життя і творчості поета. Відомості ці переважно відносяться до часів перебування поета в місті Ічні та Городнянській гімназії.

Від батьків поета я тоді ж одержав і рукопис одного з ненадрукованих ще ніде творів В. Чумака під назвою «Товарищи». (Рукопис твору «Товарищи» написано власною рукою поета; в кінці рукопису власноручний підпис Василь ЧУМАК і дата написання твору 19 VI/ II 16. Твір «Товарищи» Чумак написав російською мовою. Твір цей з своїми зауваженнями до нього я хотів надрукувати року 1927 в «Червоному шляху», але брат поета

М. Чумак побажав, аби цей твір був надрукований у повному зібранні творів поета, а тому в листопаді 1927 року я й надіслав його М. Чумаку). Твір цей хоч особливої художньої вартості й не має, але цікавий тим, що в ньому є чимало матеріалів автобіографічного характеру, що з'ясовуються окремі менти з життя поета, його настрої, його мрії та ідеали, до яких він прагнув за часів свого юнацтва. Всі ці відомості і ввійшли до цієї статті.

Василь Григорович Чумак народився року 1900 грудня 24 дня (зі слів батьків) в місті Ічні в селянській сім'ї. Батьки поета мали в Ічні ґрунт, польову землю й леваду на хуторі Віжень, і, як звичайне явище для хлібороба міста Ічні, цього торговельного промислового центру, вони були ще й кустарі-ремісники, а саме: мали пекарню й виробляли на місцевий ринок бублики й булки. Сам поет у вищезгаданому творі «Товарищи» господарство своїх батьків називає господарством хлібороба середньої руки.

Майбутній поет ще змалку виявив великий хист до вчення: до шести років, як казала його мати, він умів уже гарно читати, а тому батьки впросили вчителя церковно-парафіяльної школи прийняти їхнього сина до школи раніше встановленого терміну. Таким чином, першу освіту Чумак здобув у церковно-парафіяльній школі. Після її закінчення він дев'ятилітнім хлопчиком вступає року 1909 до міністерської школи, що після перейменується в «Городское четырехклассное», а потім у «Высшее начальное училище». В цій школі Чумак пробув зо 4 роки й закінчив її року 1913. Це були роки, коли починав складатися

характер поета, починали формуватися його думки, його ідеали. Можливо, що школа ця ніякого впливу на формування характеру та ідеалів поета й не зробила, та, напевне, й зробити не могла, але поет у творі «Товарищи» надає їй великого значення: «Скільки с ним (училищем) связано было воспоминаний. Оно воспитало нас. Вышли мы оттуда людьми окрепшими, с установленными взглядами, с идеалами... может быть, это нам так казалось. Может быть, теперь так кажется. Не знаю. Во всяком случае, мы так думали».

Роки перебування в школі були й роками початку поетичної творчості Чумака. Коли саме з'явилися перші його твори і про що він у них писав, ми не знаємо. Нам відомі твори лише тринадцятилітнього поета від року 1913, року закінчення школи, коли, як він сам каже, він був уже людиною «с установленными взглядами, с идеалами», але поет почав писати значно раніш (Див. Драй-Хмара. «Нові матеріали до життєпису В. Чумака». — «Життя й революція», 1928, кн. III). Про це батьки поета говорили, що Василь почав писати вірші ще дуже малим, але не знав, що з ними робити, куди їх надсилати; тоді він звернувся до П. П. Д., що служив у той час письмоводителем у нотаря й надсилав кореспонденції до газет. П. Д. взяв вірші Василя й надіслав до якоїсь редакції. Вірші були надруковані, редакція надіслала й гонорар авторові, але П. Д. гонорар цей узяв собі, не сказавши про це поетові, який і не цікавився гонораром, він утішався тим, що вірші його надруковано. Потім уже поет сам надсилав свої вірші до редакції. П. Д., якого я року 1924 розшукав в Ічні,

на мої запитання про Чумака відповів, що Чумак справді був талановитою людиною, писав вірші, які він, Д., надсилав до різних редакцій, але до яких саме, він зараз не пам'ятає, не пам'ятає також, і коли це саме було. Таким чином розшукати перші твори Чумака мені не пощастило.

Від року 1913 ми маємо вже декілька дуже цікавих творів Чумака, які свідчать, що в тринадцятилітнього автора справді вже встановились свої погляди, свої ідеали.

На формування поетичної свідомості та ідеалів поета впливало так родинне оточення, як і оточення товаришів. Мати розповідала, що ще малим хлопчиком поет любив казки й українські пісні, а коли підріс, то завжди ходив з матір'ю на їхню леваду на хуторі Віжень і там цілими днями бродив у лісі, збирав квітки, які дуже любив і завжди приносив додому цілі оберемки, і цілими днями співав, як казала мати, все старовинних, козацьких пісень. Любов до природи, до квіток залишилась у поета на все його життя. Поезія 'сонця, квіток, килимів «зеленоземних», широких ланів, що, як море, хвилюються колоссям, зелених густих гаїв зустрічається майже в усіх творах Чумака. Про любов його до української пісні можна довідатись з того ж таки твору «Товарищи». Поет, згадуючи останній день перебування в школі, каже: «Вспоминались диспуты с учителями... песни, которые так надо-едали инспектору. И теперь, закроешь глаза, как наяву: Стоить гора высокая, попод горою гай, зеленый гай... Входит инспектор. Тишина... Только вышел... Зеленый гай густесенький, не-наче справді рай...» Любов до пісні в Чумака

залишилась і тоді, коли він був уже гімназістом, що видно знов же таки з того твору. Літом року 1917 Чумак керує хором молоді в Ічні. Не забував Чумак співати українських пісень і в Лук'янівській тюрмі. В своєму щоденнику, який він вів у тюрмі, зазначає, що співав пісень: «Місяченьку блідолиций», «Вари, мати...» та ін. Ці-то пісні та казки, що чув Чумак в своїй сім'ї, й зробили великий вплив на розвиток його поетичної свідомості.

Крім сім'ї, великий вплив на розвиток поета мало ще й місцеве оточення. Ічня — чимале торговельно-промислове містечко. На початок ХХ ст. там було до 15 тисяч мешканців, до сотні крамниць, декілька заводів, чимало різних шкіл. Багато молоді з Ічні вчилася у вузах Києва та інших міст. Все це дає можливість сказати, що політичне життя й політичні події того часу не минули й Ічні. Які саме політичні організації були в Ічні 1905 року, зараз сказати напевне не можна, а що вони були й що робота їх була активною, це можна бачити з того, що значна частина молоді в часи ліквідації революції 1905 року попала на заслання, а частина примушена була тікати за кордон. Зате друга хвиля національно-демократична розвинулась в Ічні після 1905 року дуже широко. Національно-політичне визволення України стає гаслом для передової молоді Ічні. Частина молоді обмежувалася лише тим, що носила українські костюми, співала українських пісень та намагалася говорити українською мовою, але більш свідомі частина молоді, а дуже часто й старіші, починають захоплюватись поезіями Шевченка. «Кобзар» Шевченка можна було тоді зустрінати майже

в кожній хаті, як і портрет поета. Разом з тим частина молоді під впливом політичних організацій пробує розв'язати й соціально-економічні питання, закликаючи всіх до соціальної боротьби.

В такому оточенні й почав розвиватись світогляд Чумака. Все це зробило величезний вплив на молоду поетичну натуру, яка виховалась на народній романтиці, на народній поезії, що такими яскравими поетичними образами малювала минулу славу рідного краю. Романтичні поезії Шевченка та Олеся, як це зазначає В. Блакитний, теж зробили свій вплив. Здається, що не буде помилкою додати сюди ще поезії Метлинського та Щоголіва, які Чумак теж міг перечитати в часи перебування в школі. Все це разом і зробило свій вплив (...). Молодий поет під впливом народної поезії, народної романтики починає оспівувати степові могили та минулу козацьку славу й закінчує під впливом національно-демократичних ідей заклик до боротьби з «кривавим деспотом» за пригноблений народ.

Як уже раніш було сказано, року 1913 Чумак закінчив школу. Ще в часи перебування в ній він думав стати народним учителем і працювати де-небудь в темному глухому куточку. Тяжку працю сільського вчителя юнак малював собі досить яскраво, але не боявся цього, бо бажав віддати всі свої сили на користь народові. Для цього треба було, закінчивши школу, скласти лише встановлені іспити і можна було вчителювати.

В Городнянській гімназії учителював Батьківський, з Ічні, він літом року 1913 готував Чумака до гімназії, а восени забрав його з со-

бою в Городню й допоміг вступити до гімназії; цим і пояснюється, чому Чумак вступив до Городнянської гімназії, а не до найближчої Ніжинської або Прилуцької.

В гімназії Чумак пробув до 1917 року. Кожного літа він приїжджав на канікули в Ічню. Дома він допомагав батькам в їх сільсько-господарській праці, брав активну участь у хоровому та драматичному гуртках. Під час же канікул він заробляв репетиторством і гроші на своє утримання в гімназії, щоб не вимагати зайвого від батьків, про що він свідчить у творі «Товарищи». Тут же є замітка й про те, що в цей час він багато писав віршів. Батьки поета казали, що в цей час він почав складати й український словник і що дуже багато було в нього написано матеріалів, але все це загинуло під час революції.

Протягом цих років Чумак з поета-романтика перетворився в поета-революціонера. Як ішло це перетворення, зараз сказати неможливо, але з одного твору Чумака видно, що цей процес перетворення йшов поступово, довго боролися дві протилежні стихії («Дві душі: одна шукає бурі...»).

1917 рік допомагає поетові вирішити це питання раз і назавжди — Чумак стає поетом-революціонером.

Літо року 1917 Чумак провів у Ічні, беручи активну участь в роботі «Просвіти» та «Селянської спілки». Восени він не поїхав в гімназію, бо перейшов у 8-й клас, а клас цей закrywся. Чумак працює в Ічні й містить свої праці в різних тодішніх газетах та журналах, разом з тим підготовляє до видання першу книжку своїх творів, але намір цей не здійснив-

ся через реакцію, яка запанувала при Скоропадському, бо хоч Чумак офіційно й займав у цей час посаду помзава Ічнянського волвідділу охорони здоров'я, але за ним весь час слідували гетьманські шпиги, бо знали його попередню роботу. Весною року 1919 Чумака було заарештовано, але справа швидко з'ясувалася і його випущено. Весною ж року 1919 він перебирається до Києва і там розпочинає свою працю. На зелені свята він приїжджає додому. Мати поетова згадує, що коли вона забалакала з ним про наступ Денікіна, то він відповів їй: «Не бажайте, мамо, царя, бо вашому синку першому голівку зчеше». Думка про трагічний кінець часто виникала в поета, мабуть, чи не тоді й з'явилися його пророчі слова:

Матусю! чекати лишилось недовго:
Весною умерти,
Прийти до коханої, любої нені
Надовго, назавжди, до віку...

Одного лише не вгадав поет: не дожив до весни, а вмер холодної осінньої ночі, без пролісків, про які він говорить у вірші...

Восени року 1919 Чумак робить спробу вступити до вузу. Батьки поета казали, що в жовтні він просив вислати йому документи для вступу до вузу, і, коли батьки хотіли, щоб сестра повезла йому документи, то він категорично заборонив сестрі їхати до Києва. Можна гадати, що становище його було небезпечне і він не хотів наволікати підозрінь на свою сестру, а за нею й на всю родину. До якого саме вузу хотів вступити Чумак, батьки не знають. У щоденнику під 20 числом вересня Чумак зазначає, що на допиті він назвав себе

студентом Київського комерційного інституту, мешканцем села Більмачівки на Борзенщині (20 верстов від Ічні). Можливо, він і думав вступити саме до цього інституту, але завчасна смерть не дала цього зробити.

«Порвалось цінне намисто, і розсипались дорогі жемчуги: деякі найшлись сейчас і збереглись од загибелі, інші ж покотились геть далеко, так що годі їх досі зібрати»,— такими словами професор Огоновський характеризує життя й творчість Руданського; здається, що ці слова можна цілком прикласти й до Чукама: раптом обірвалося молоде життя, що подавало такі великі надії, і лише невеличка збірка творів залишилася після поета, багато їх розкидано в різних газетах та журналах, решта ж загинула в бурхливі революційні часи, і напевне можна сказати, що ніколи вже їх не доведеться відшукати і ніколи ми не будемо мати повного уявлення про цей блискучий талант, що так трагічно й завчасно загинув у лабетах денікінської контррозвідки.

Павло Тичина

ІЗ ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСІВ

1921 рік.

16/І. Коли б зараз прийшов до нас Пушкін — то він став би Тичиною. Коли б прийшов Шевченко — зробився б Чумаком у кубі. Історія, поруч з соціальним генієм, не може допустити(ти) геніїв у мистецтві, в науці, в культурі. Бо ці, останні, трошки б заважали. Ми, таланти, визнаємо одну перспективу, а генії — ... (Відірвано аркуш.— *Упоряд.*).

27/І. Приснився Чумак. Та так виразно. Коли прокинувся — таке враження було, мов хтось своєю візитою мені честь ізробив. Ні з ким мені федерувати зараз. Семенко — ні, Василь — далеко, гроністи взяли мене із'їсти, бо це їм дуже вигідно...

4/ІІ. Олесь — в національному весь.

Тичина — по коліна.

Чумак — по щиколотки,

А Семенко — то й зовсім на сухе виїшов. Сидить собі в Андалузії й ні про кого, крім себе, не думає. Поспішив трохи. Зате йому колись буде дуже мокро.

13/VІІІ. Прочитав, як Варлена солдати прикладами добивали. Аж здригнувся. Згадав Михайличенка, Чумака й інших беззвісних. Мов чую тупі удари по черепу. А під тим черепом мозок для всієї людськості працював. Коли ти вже, земле, своє черево наситиш? [...]

1922 р.

28/II. Молюсь перед тим, як починаю писати. До Шіллера, до Шевченка і до менших, недавніх, як Чумак. Це не молитва, бо я не прошу допомогти мені щось написати. Це — горіння поміж друзями, це — продовження того, що вони зробили. Вони своє зробили. Тепер вони є свідками того, як я, брудний, фальшивий, незадоволений із себе, свічу і розгоряюся, знов іду.

Без дат.

В а с и л ь Ч у м а к. Я записав від нього пісню (його денікінці замордували).

До дня Василя Чумака (з мого щоденника 1920 р.).

...Я як молодий поет: чи мушу ж я тільки солов'єм висвистувать? Мою участь у подорожі я відчував як місію. Легко було Кнугу Гамсуну висвистувать та вигадки строїть у своїй подорожі по Кавказу. Легко вигадувати авторові книги «Опавшие листья» різні витребеньки й богошукачем себе взивати.

У нас же не те зараз, о ні,— зовсім не те в голові. Василя Чумака уже нема. Гната Михайличенка. Ошера Шварцмана. Одних вороги замучили, а другі в бою життя своє поклали [...].

Редакція жур[налу] «Мистецтво».

Я увіходив до складу редколегії, Чумак, Марджанов та ін.

В. Чумак у мене в хаті на Кузнечній, 107.
Збірник його поезії. Розмовляли довгенько.

Я від нього записав на ноти народну пісню «Вари, мати, вечеряти».

Яку співають в Ічні.

Там і дата стоїть — під записом моїм,— коли саме він був у мене: «Серпень 1919 року».

Вас. Чумак. Він приходив до мене на Кузнечну вул. (бо у мене його рукописна збірка саме на читанні була, дав її мені Вас. Еллан).

До ст[атті] про В. Чумака. Про те, що є справжній гімн, і як я підходив до відбору гімну, будучи в комісії...

Вірші Василя Еллана й Василя Чумака виношувались, готувались (хоч і не мали можливості бути проголошеними через пресу народом) ще в дореволюційні часи. І в них уже відчувався протест проти деспотичного монархічного ладу. І в них уже викарбовувалися заклики до нового.

В році 1913 у Василя Чумака:

Роки минають, за ними другі,

Правда за ґратами спить.

Коли, сказати б, цей рядок міг бути взятий з фольклору, з репертуару Остапа Вересая, то це анітрохи не применшуватиме сили і значення слів протестуючих. А ми розуміємо: не могли ж вони бути надруковані в той час. Обуренням і огидою до того, що діялось тоді, звучить підсумовуючий рядок цього вірша:

Час божевільних розрух.

Цей рядок говорить за те, що Василь Чумак уже синтетично схоплював епоху. 1913 рік,— та це ж і столипінщина, і богошукання реакціонерів.

На сьогодні невідомо (бо ніхто ще про це не думав), на скільки мистецька вдача Курбаса, його художні прийоми могли впливати, скажімо, на Василя Еллана, Василя Чумака і автора цих рядків, а також трохи пізніше на Миколу Куліша й Олександра Довженка. Усі ми тоді починали, як новатори.

Василя Чумака, найлучшого любимого поета деникинцы убили.

Михайло Трутень

ПРО ЩОДЕННИК В. ЧУМАКА

З В. Чумаком я особисто зустрічався ще в 1918 році в Києві, і в 1919 році були зустрічі з ним по спільній організаційній роботі ще задовго до його арешту. З ним ще бувала молода дівчина, яка дуже за ним пильнувала, дуже добре про нього говорила, вона теж з Чернігівщини. Не знаю, що з нею без нього [...].

Треба сказати, що Федь Помаленький був разом з ним (В. Чумаком.— *І. І.*) заарештований і сидів в одній з ним камері, і тому пояснення до незрозумілих місць щоденника це переважно з його слів, деякі дані є і мої.

Федір (Федь) Помаленький був на підпільній роботі як емісар ЦК боротьбистів на Черкащині. Потім був направлений в дійову 13 Армію, з якою брав участь в її походах. В серпні 1919 року був відкликаний Укр.ЦК боротьбистів і демобілізований з армії (був у м. Левки) для підпільної роботи і призначений керівником по підготовці повстання на Київщині. Майже одночасно були демобілізовані з армії і приїхали в Київ т. Шумський і т. Орельський також для керівництва підпільною роботою [...].

У Київ, коли там ще панувала Директорія, приїхали Василь Чумак і з ним Іван Гай з Чернігівщини.

Незадовго до заняття Києва Денікіним Центральним повстанським ревкомом боротьбистів було організовано губерніяльний ревком Київщини — Київська губерніяльна революційна трійка для підготовки повстання по всій Київщині. До складу її ввійшли: очолював трійку Ф. Помаленький (під прізвиськом Сидоренко і за документацією теж), члени революційної трійки — Василь Чумак і Іван Гай (по прізвиську і документації — Іваненко).

На пропозицію Ф. Помаленького вони поселилися у нього (на Тургенівській вулиці, 24).

Днів через 4—5 після заняття денікінцями Києва Ф. Помаленького, В. Чумака і І. Гая було заарештовано [...].

Передачі передавали взагалі тим, хто сидів, але далеко не всім. І передачі, як правило, не попадали безпосередньо тому, кому їх передавали, а старший по камері з групою сміливіших забирали ці передачі у надзирателів і ділили ще поза камерою, дещо діставалось і охоронникам, і надзирателям, та хоч і ділили між багатьма, що сиділи в камері, та всім не діставалось [...].

Що торкається книгозбірні в Лук'янівці — то нашому корпусу смертників ніяких книжок, ні газет не передавали і не давали, у нас нічого було читати і ні на чому було писати [...].

До стор. 9. Ф. Помаленький дійсно декламував: «Мені тринадцятий минало...» А Чумак каже: «Я вирячив очі і не впізнав Федя». Очевидно, відмовлення Ф. Помаленького від участі в роботі «Університету 9-ї камери» Чумака насторожило проти Федя, і раптом Чумак бачить такий гарний виступ його перед слухачами камери — Ф. Помаленький декламує вірші.

До 13 стор. Про цікаву картину, намальовану Федьком, можна сказати, що це, очевидно, була план-мрія, як втекти з Лук'янівки. Що за «вибрик» Федька — сам Ф. Помаленький не пам'ятає, він каже: у мене була одна мрія — втекти з Лук'янівки [...].

До стор. 10. Автомобіль гуде вночі — це беруть людей з в'язниці і знищують. У нас на верхнім поверсі це часто було. Шум, викрики і страшений голос: «Прощайте!» Не було випадку, щоб у лікарню брали вночі [...].

Хто носив передачі Ф. Помаленькому, він не знає, але я знаю, що організувала ці передачі нам т. Вовчик і доручила носити ці передачі різним активістам, в тому числі приносила і Маруся Запорожець [...].

Про Тишкевича розповідає Ф. Помаленький, що він з Черкас, там знав Ф. Помаленького і мав його київську адресу. Чого був Тишкевич у Києві, невідомо, але у Києві його арештували раніше Ф. Помаленького і при арешті знайшли адресу Ф. Помаленького. Через це прийшли так швидко на квартиру, а при арешті Ф. Помаленького його ще запитали, чи знав він Тишкевича. Значить, Тишкевич був причиною такого швидкого арешту Ф. Помаленького, Чумака, Гая [...].

В. Чумак кінчає писати 23.IX 1919 року (нового стилю). Очевидно, він тоді був переведений в камеру смертників і перестав писати [...]. (Помилка. 1 жовтня ст. ст.— I. I.).

На сторінці 9 (16 вересня) і в інших місцях щоденника згадується про «квакання». Ми його чули вночі. Всякими засобами ми хоч по одному піднімалися вгору вікна до відкритої кватирки і прислухалися багато ночей, що ро-

биться зовні. Ми чули якісь згуки, схожі на дуже, дуже далекий постріл гармати, але все ж ми це оцінювали, цю стрілянину, як гарматний бій між двома супротивниками (отож і називали «кваканням»).

За 2—3 доби до зайняття Києва т. Затонським з Богунським і Таращанським полками, ці «шарудіння» стали значно яснішими, і знавці розцінювали, що постріли чути кілометрів усього за 10 [...].

За кілька день до звільнення їх (Ф. Помаленького, В. Чумака, І. Гая та ще багато декого) перевели в камеру смертників (отож, очевидно, тоді Чумак перестав писати щоденник, або не було умов для цього). В камері у них було до 20 чоловік. Отож і вони почули хвилювання, крики, стали відкривати двері своєї камери, та вони не відкривалися; били ліжками, столами — дверей не могли розбити і раптом... хтось зовні відімкнув і розкрив двері, і вони вискочили у двір і через ворота на вулицю [...].

Іцик Фефер

СПОГАДИ ПРО ВАСИЛЯ ЧУМАКА ТА 19-й РІК

Важко було.

Нас привели в пересильний коридор, а звідти остаточно відвели нам житлову площу 9-ї камери, 8-го коридору.

Тут уперше і востаннє я бачив Чумака. Всі ми знали його за Черненка. Високий, стрункий, похмурий з виду, з болісним, але енергійним обличчям.

Чумак увесь був з нами, розповідаючи про свої літературні плани, про те, що він збирається написати велику революційну поему, видавати журнал; а під час «антрактів» писав свого щоденника «За ґратами».

Останні тижні свого короткого життя Чумак провів у надто розмаїтому оточенні. Наша камера рясніла різними національностями й різними угрупованнями.

З нами сидів поет Михайло Семенко, поруч нього — Десняк-Василенко, потому голова Тарашанського ревкому Гінтило; далі — латиш-червоноармієць, що ненароком відбився від свого обозу; Фастівський — крамар, якого обвинувачували в тому, що він ніби розстрілював «руську» інтелігенцію. В кутку отаборилися інженер Шапіро та студент Вишневський, якого забито скалкою від набою під час нашої втечі з в'язниці.

Щодня нас зранку водили на прогулянку, потому ми гралися в шашки. Чумак писав свого щоденника, а Фастівський, винний тільки в тому, що приїхав за свічками та милом, сидів плакав і ретельно, разів два на день,

нишпорив за пазухою почорнілої від крові сорочки.

Було моторошно.

І Семенка, й Чумака, а також Десняка-Василенка я ніколи не бачив у вічі, хоча доводилося про них чути. Але все ж таки ми швидко познайомились і навіть рішили «бавитись», склавши план видання журналу.

Редколегію склали: Семенко, Чумак, Гінзбург і я. На секретаря колегії обрали Чумака. Чумак ретельно збирав матеріал, щоразу нагадуючи нам про термін подачі рукописів. Три вечори редакційна колегія за участю читачів обговорювала план видання журналу, назву його й мову.

Всі ці питання можна було б вирішити принаймні за годину, але ми навмисне гаяли час.

Журнал вирішили видавати трьома мовами. Чумак дуже поважно поставився до цієї справи. Він уважно продивлявся рукописи й навіть ставив до них певні вимоги. Коли я здав йому вірша єврейською мовою, писаного у в'язниці, він сказав: «Я чую, що вірш милозвучний, але мене більше цікавить його зміст». Студент Вишневський переклав його на російську мову (з нього взагалі був досвідчений перекладач). Вишневський також переклав для журналу вірші: Семенка, «Алеються звуки тимпанів, тромбонів» і Чумака «Ріємо, ріємо, ріємо...».

До речі, коли Чумак уперше прочитав цього вірша, написаного незадовго до арешту, вірш викликав жваву дискусію.

Зворушений віршем латиш-червоноармієць увесь час захоплено повторював:

«Реємо, реємо, реємо...
Землю, неначе крати,

З кутів плазуємо змеями,
Сеємо, сеємо, сеємо
Буйніє, червоніє цвіти...»

До літератури ставили також і формальні вимоги. Наприклад, Семенко довів, що вірш гарний, але що в ньому почувається публіцистична тенденція.

Ми дуже вподобали вірш, що його Чумак завжди читав з великим піднесенням:

Ей, не спи, робітнику,
на панському смітнику
вороги не сплять!

Чумак любив гратися в шашки, але вони йому швидко набридли. Крім цього, нам багато заважав вартовий. Він щоразу погрозово зазиравав у вовчок, а шашки, що ми їх змайстрували з хліба всім колективом, забрав.

Співати й збиратися до купи нам теж було заборонено, бо наша камера завжди відзначалася бунтарськими настроями, був випадок, коли вартовий кілька хвилин стукотів кулаками у двері, забороняючи співати, але ми все ж таки проспівали «Заповіт» до кінця.

Погрози вартового тільки підбадьорювали нас. Я пригадую, як Чумак, коли ми почали співати,— лежав, а на гуркіт і погрози вартового встав і почав співати голосніше.

Пригадую: які були в Чумака журні, але водночас ущерть сповнені вірою очі, коли він підводився, дивлячись у віконце за ґрати.

Тоді здавалося, що він стиха читає:

«Безнадійно. Є надія. Ось на цьому бруку
Переможці. Піонери. Тисну вашу руку!»

Було зимно. Суворі, кам'яні мури цідили холод. А ночами ставало моторошно.

Десь далеко, а то й ближче, за мурами в'яз-

ниці, чулися постріли. За дверима лунали чіткі кроки. Представники влади поза судом і слідством вибирали собі жертви.

Матеріал для журналу виготовили, але не встигли видати. Лекція Гінтила з політекономії не відбулася, а лекцію Чумака «Нова українська поезія» довелося відкласти.

Настали тривожні дні: по місту розповсюджували чорносотенні статті Шульгіна. До нашої камери прийшли представники адміністрації, пропонуючи «руським» залишити камеру.

Чумак і Семенко запротестували, відмовляючись виконати такий дикунський наказ, але їх примусили скоритися.

Ми розлучились не надовго. Проїшло два дні, червоні захопили Київ, і за допомогою київських металістів нам пощастило розбити в'язницю.

Зустрілися ми з нашими сусідами на східцях в'язниці, співаючи «Інтернаціонал». Семенка не було з нами. Дякуючи клопотанню Іллі Еренбурга, його взято «на поруки».

Чумака не можна було пізнати. Я ніколи не забуду його радісного обличчя, його захоплення в цю хвилину.

Ми бігли... Над головами ляскали вибухи. Ішла боротьба за Київ. У повітрі кружляли й свистіли скалки від набоїв. Ми бігли...

Червоним не пощастило втримати місто.

Минуло два тижні. Я довідався, переглядаючи замітки в хроніці, що Чумака розстріляно разом з Михайличенком і Яковлевою.

Чистий сніг заслав вулиці. А десь на розі вночі... На одному місці розтанув сніг від теплої крові революціонера-поета...

Марія Чумак

ВІД РІДНИХ ВОРИТ

Нас було в батька четверо: Уляна, Василь, Микола і я, наймолодша. Василь уже ходив до школи, коли я народилася. Отож моя пам'ять зберегла вже ті роки, як брат учився в Городнянській гімназії і влітку та взимку приїздив на вакації додому в Ічню.

Перед цим Василь вчився в церковно-парафіяльній школі, відтак у чотирикласному вищому початковому училищі. Науку розпочав дуже рано, в шість літ. Чому? Бо в той рік пішла до школи старша сестра Уляна, а він і собі разом з нею. А що вчителем був материн брат Андрій Петрович Марченко, то й Василеві було дозволено відвідувати школу.

І хлопчик з першого року виявив неабиякі здібності. З класу в клас переходив з похвальними грамотами.

Батьки наші були селяни. Не тільки орали та жали, доводилося їм ще й випікати булки на продаж. Мама шила очіпки на базар. Але все це давало малий зиск, і сім'я часто жила в скруті.

Пригадую батьківську хату з глиняною долівкою, з великою піччю, полом за ширмою, мисником у кутку, іконостасом на покуті. Через сіни — «пекарня», в ній — полиці попід стінами, ящик на борошно.

Тож коли кинулися посилати Василя в Городнянську гімназію, виявилось — нема за що. Василь тоді й каже батькові:

— Ви допоможіть мені, тату, тільки перший рік, а далі я вже сам якось...

Ото мені й запам'яталося: приїздить Василь додому й на цілі дні засідає в комору з своїми «учнями» й готує їх, заради заробітку, до вступу в гімназію. Таку «педагогічну» практику провадив він і в Городні.

Приїжджаючи додому на вакації, любив розповідати батькові, як їх учать у гімназії і греки, і латини. Читав навіть свої переклади з грецької. Батько все те, було, вислухає, а потім каже:

— Все це добре, сину, а от чи не забув ти, як спіє жито?

Дорогу до Віженського лісу ми дуже любили, то було справжнє свято — іти між житами, слухати спів жайворонка, рвати по обочині квіти. Саме тоді і народилися у Василя його ліричні вірші:

Вранці — роси. Марити. Мовчати.
Колос. Шум. Волошки. Знов волошки.
Материнка. Конюшина. Смутку трошки.
Вранці — роси. Марити. Мовчати.

Він майже всю дорогу мовчав, вважаючи свою сестричку ще надто дурненькою, щоб розумітися на поезії, а потім починає: «Йти. Мовчати. Нащо стежка? На узліссі. Яругами. Стояти — слухати: говорить захмелілий гай», — це, певне, про те, коли він брав мене на плечі і ніс навпрошки, проминувши найжджену дорогу.

Коли дісталися до свого лану, Василь зсадив мене з плечей, зірвав кілька колосків, м'яв їх у долонях, пробував на зуб, як це робив наш батько. Вдома сказав: на галявині — жито вже

стигле, можна косити, а попід лісом ще треба почекати днів зо два.

— Молодець, сину, бачу, що ти ще не забув батьківської науки. То завтра ще покажеш у полі, чи не розучився косу тримати.

Другого дня Василь косив лан разом із батьком, а мама, разом із старшою сестрою Уляною, в'язала жито у снопи.

Пам'ятаю брата завжди в оточенні ічнянської молоді. Щось читають, сперечаються. У зимові місяці, коли в коморі холодно, збиралися найчастіше в пекарні.

Що Василь причетний до якоїсь підпільної роботи, в сім'ї знали. Та й як приховати це, а найпаче від матері? У неї з Василем були особливо душевні стосунки.

Приніс він якось цілу паку листівок і просить маму заварити гарного клею. Мама заварила. Поділився Василь тими листівками з меншим братом Миколою, набрали вони клею й пішли в ніч. Повертаються, Микола й каже:

— Я всі... До одної...

— І я теж,— затирає руки Василь та радісно всміхається.

Згадую з дитячих літ ще деякі епізоди.

В Ічні вже проголошено Радянську владу. Коли це раптом уночі в центрі містечка, де ми жили, стрілянина якась. Василь схоплюється й собі бігти туди. Мама стали на порозі:

— Куди ти, сину, без зброї? Під кулю?..

Невдовзі все стихло. А на ранок дізналися, що якась банда напала на більшовицький штаб і вбила одного із керівників.

Побігла я вдень до подружки, новинами ділилось. Коли це бачимо: іде підвода. На ній позад візника домовина, на полудрабку Ва-

силь сидить, рукою підтримує. А подружчина мати хитає головою:

— Ой Василю, Василю, не зносити тобі голівоньки.

Подружка питає:

— Мамо, а чому не зносити?

— Того, що Василь більшовик...

Востанне я бачила брата, коли він з товаришем виїздив до Києва. З одягом у нас було сутужно, і Василь, хоч уже й не вчився в гімназії, все ж ходив у благоденській гімназійній формі. А тато, запрягши коня, щоб їхати на вокзал, кладе на воза нужденні пожитки та відчиня ворота.

То остання моя згадка про брата.

Микола Чумак

СПОГАДИ ПРО ВАСИЛЯ ЧУМАКА

1

Хоча «зачоти» ще не скоро, але я відмічаю в календарі дні, в які систематично готуватимуть до кожної дисципліни.

Перегортаю календар і відмічаю дні:

21 листопада.

Перечитую історичні події, унизу: 1919 року 21 листопада у м. Києві денікінські кати замордували Г. Михайличенка, В. Чумака і Клавву Ковальову. Василя Чумака, мого брата.

Хоча я звикся з цим, але чомусь рука не перегортає далі, а в голові стоїть: «Замордували». Я почуваю, як щось стискує мені горло. В голові рояться думки, змальовують обличчя брата.

Минуло вісім років, я ще був тоді малий, але наче він зараз стоїть живий перед мене, дивиться мені в очі, усміхається й питає:

— Ну, скільки двійок поставили?

Я розгортаю свій зошит, тичу пальцем на середину сторінки, де стоїть три з плюсом.

— Ну, нічого,— з усмішкою промовляє він,— тільки пальцями більше не протирай дірок.

Мій брат ходив там же, в Ічні, до вищепочаткової школи. Ще невеликий хлопець в сірій шинелі, чорні штани, також сорочка з білими гудзиками, картуз із кокардою, сам загорілий, з блискучими очима. Із школи завжди прихо-

див червоний, приносив книжки. Нашвидку роздягшись, сів і читав, не дивлячись, що на столі стояла їжа.

Потім ходив по хаті й голосно декламував. І коли мати сердилась за те, що холоне їжа, він відповідав:

— От двічі прочитав, і вірш готовий. Можна й на вечорі виступати.

До пізньої ночі сидів над книжками. Коли ж батько сердився, що горить світло, лагодився спати, роздягавсь, також дивлячись у книжку.

Вчився гарно й у кінці року завжди приходив із «похвальним листом». Останній рік тільки не дали, хоча вже був наготовлений. А це через те, що він учив декілька віршів, щоб зачитати їх на вечорі. А інспектор не все дозволив декламувати. Василь дуже розсердився, рішив зовсім не йти на вечір й полаявся з інспектором. За «непослушание» не видали «похвального листа».

За себе Василь ніколи не турбувався. І коли мати казала:

— В тебе, мабуть, самий хужий одяг,— він відповідав:

— Нічого, мамо, мені все одно, аби тільки чорненьке.

З 1914 року Василь учивсь у Городнянській гімназії, і бачив я його тільки, коли він приїздив на канікули.

Влітку жив у погребнику; це невеликий дощаний сарай, на середині його стояв стіл, до стінки було прибито дві полицки, на яких повно завжди книжок, зошитів та листків, дрібно списаних. Це були його замітки, вірші тощо. Рядом з полицками висіла полювальна рушниця.

У цьому погребникові Василь готував і своїх учнів, між якими були багато більші і старші за нього. Коли не було учнів, то Василь писав вірші чи читав, або ходив по погребникові й голосно декламував чи співав.

Вільними годинами улюбленим його місцем був сад. Десь дістав червоної жоржини, сам посадив і, коли вона зацвіла, не міг налюбуватись.

— Знаєте, мамо, найбільше я люблю червоний колір і цю жоржину, коли вона цвіте.

Сидів і читав він у саду завжди на старій розлогій яблуні.

Завжди до Василя ходило багато товаришів, обличчя яких я й зараз добре пам'ятаю.

1916 рік. На Різдвяні святки приїхав Василь.

— Ну, як же ти там живеш? — допитувалась мати.

— Нічого, оце я зробивсь регентом у церкві політичних в'язнів, уже й камертона завів. Ходжу до них майже щодня, часто співаємо. Я їм махорки ношу, книжок. Вони мене дуже люблять.

Жив тепер Василь в окремій кімнаті. Невелика, з одним вікном, було й друге, але завжди забите. Біля вікна стіл, на ньому папери, книжки, цигарки.

Я теж проводив більше часу в цій кімнаті.

Вечорами у хаті переповнювалось молоді. Спершу балакали про життя гімназистів тощо. А темніло, і теми мінялись, змінювся тон. Починали говорити за царя.

— Цар довго не буде.— І часто вживали слово «революція». Я ще не знав, що значить революція, але по тому, як казали це слово, розумів, що воно має велике значення.

Часто виникали суперечки, виймали з кишень книжечки: доказували один одному. Часто Василь, розпалившись, викрикував:

— Ну, ви розумієте, так надалі не може бути!

І так вечір у вечір збирались, читали і щось писали.

Через деякий час Василь поїхав у Городню, а вскорі прислав листа. Читала його сестра Уляна, а круг неї стояли батько й мати.

«Вже скинули царя, скоро буде переворот».

— Як це скинули царя? — запитав я тата.

— Це тобі не можна знати.

Приїхав Василь.

Як і завжди, він сидів у своїй кімнаті й писав. Я підійшов до нього.

— Василю, так справді скинули царя?

— Так, скинули, — посадивши мене собі на коліна, сказав він.

А потім трохи згодом:

— Так, Миколо, скинули царя, царя скинули, нема вже царя!

От і зараз він наче дивиться на мене, обличчя загоріле, втомлене і разом з тим радісне, з блискучими очима, безперестанку поправляє довгий чорний чуб, що все падає й закриває йому очі.

А вечорами знов зібрання, писали плакати, і це до глибокої ночі. Не раз, йдучи до школи, я зустрічав наклеєні на тині листівки, що тієї ж ночі їх було у нас написано.

1918 року Василь скінчив гімназію. І по приїзді додому почав збиратись у Київ. Переписував на поштовому папері свої вірші, збирав усе якісь матеріали і все це складав у корзину. А одного разу за вечерею сказав:

— Я їду до Києва. Наготовте, мамо, білизни.

— А де ж ти там і за що житимеш? — допитувалась мати.

— Не турбуйтеся, мене вже давно запрошували товариші.

Довго в той вечір балакали, яка буде влада.

— Та вже ж царя не буде,— казав Василь.

— А за кого ти будеш стояти? — спитала мати.

— Бачте, мене запрошують в одну партію, але це все буржуазія. А як би ви мені радили? — підійшовши близько до матері, спитав Василь.

— А знаєш, буржуї нам не рівня. Стій за своїх, за бідних.

Очі в Василя блиснули, положивши руки на плечі матері, він радісно:

— Так, мамо, я буду боротись за бідних. Буду стояти за них, вони мені рідні.

Він швидко у другу хату. Гучними хвилями полилось:

Годі дукарській ниви широкі
Щирими грудьми орати.

Незабаром Василь поїхав у Київ.

Якось зайшов я в книгарню, купив книжку.

Радіючи, я побіг додому. Швидко увійшов у хату, але зразу мій настрій перемінивсь, коли я побачив батька. Він сидів за столом, схиливши голову, і здригав. У голові майнуло — Василь. Обернувшись до полу, я побачив матір, що, уткнувшись головою в подушку, теж плакала. Я остовпів.

— Та що сталося?

Із печі почулось хрипотіння бабусі:

— Василя розстрі...— Кінець слова зник у голосінні.

Я несамовито крикнув:

— Василю! — схопивсь за голову і побіг, кричачи, у другу хату.

Згодом повернувся до батьків. Мати стогнала. Я підійшов до неї, хотів заспокоїти, але самого душили сльози. Вийшов з хати і ходив вулицями. До мене долітали слова:

— Розстріляли брата його, так і треба, щоб не носивсь.— Це дратувало мене й жалем пекло.

Згадалося, що коли Василь виїздив до Києва, я не був тоді дома, але йдучи із школи, я бачив віддалік, як він їхав візником на станцію. Майнув візник і заховався за рогом.

Це останній раз бачив я його і навіть не попрощавсь. Захотілось пригадати знов його обличчя, але замість того — перед очима шість розстріляних трупів, що колись бачив, і між ними Василь з пробитою головою й усмішкою на обличчі.

Мені зробилось страшно, підвів голову і глянув у вікно. По вулиці йшли солдати з червоним невеликим прапором. Я передивлявся обличчя їх, а в голові майнуло: он що воно значить слово «революція».

2. Лист В. Чумака і розписка В. Блакитного

Формування революційного світогляду В. Чумака мало своєрідні етапи. В дитинстві він захоплюється романтикою минулого, в 16 років стає стихійним селянським револю-

ціонером, ненависником царату й експлуатації.

Треба сказати, що оточення, в якому перебував В. Чумак в Ічні, Городні, не було сприятливе для розвитку революційної ідеології майбутнього поета. Навпаки, здебільшого оточення було за гальмо. І тільки тому, що у Чукама з дитинства сформувалася чутливість до соціальних питань і інтуїція революціонера-протестанта,— він обминув усі перепони й вийшов на широкий шлях класової боротьби. Ічнянська «Просвіта» виникла в квітні 1917 року, почала роботу з вистав, що влаштовувались гуртками молоді. На цей час Чумак повертається з Городні, де вчився в гімназії. В Городні В. Чумак працює в нелегальному літературному гурткові, друкує свої поезії в журналі «Молодые всходы». Там же його застає звістка про повалення царату, що як «несподіванка впорхнула в запліснявілі стіни будинку й чисто все перевернула шкереберть. У вузькі обрії не міститься» («Букет пролісків», «Мистецтво», № 2, 1919).

Навесні В. Чумак з Городні повернувся до Ічні й відразу ж з запалом пірнув у культурно-освітню роботу.

Його натура не дозволяла всидіти на місці, без його не проходить жодна вистава «Просвіти». Він робить доповіді, працює між селянством, пише свої поезії.

Зовсім випадково залишився уривок з конспекту доповіді про П. Куліша, що він її робив на зборах «Просвіти». Як цінний матеріал, подаємо цей уривок без ніяких змін. На клаптикові паперу вгорі стоїть цифра «V», що, мабуть, означає п'ятий аркуш з конспекту.

«...на український язик, Пантелеймон Олександрович Куліш. Родивсь року божого 1819, преставився 1897.

Щиро поминала Україна свого незабутнього сина. Почали друкувати його твори. Недавно українські письменники видали альманах «Дубове листя», цілком присвячений пам'яті Куліша.

Вмер Куліш. Поховали його. А дух його живе між нами. Нехай же він нам буде зорею на колючому шляху життя...

Нехай буде зорею. Ми молодь! В нас є сили, і ми підем на працю рідному народові. Ми, вірю, не заб'ємося в шкорлупині власного егоїзму... Ми сміло, одверто підемо. Все вперед і вперед... Хто не піде, хто не хоче — вічним презирством заштампувати того нащадка.

А ми підем... Поведем його в той край, де сяє світ тихий не вечірній, де правда, рай.

19. VI. 17 р. В. Чумак»

Не будемо на підставі цього уривка казати про погляди на П. Куліша, взагалі не сформовані, очевидно, складені не без стороннього впливу. Нам цікаві тут форми конспекту і гарячкові обірвані фрази, що пашать запалом молодості, ентузіазмом праці. Крім цієї доповіді, довідуємось уже з розписки В. Блакитного про поетичні твори (доки ще не знайдені), написані за той період в Ічні, а саме: «Слово Іченської «Просвіти», «К юбілею Марковича», «Україна чи Малоросія», «1913 рік», «Черновка щоденника».

Звичайно, коли б було знайдено зазначені праці, вони ще більше виявили б постать В. Чумака і як літератора, і як громадського діяча. Хоч як гаряче взявся В. Чумак до праці

в Ічнянській «Просвіті», вона, безперечно, не була твердим ґрунтом для дальнішого його розвитку. По-перше, націоналістичне й дрібно-буржуазне зафарблення «Просвіти», ідеї її представників, що надалі так і засохли на корені. Вже з цим не погоджувався В. Чумак. З листа видно, що достатнього контакту між В. Чумаком і «Просвітою» не було. Недаремно писав він у листі:

«Доклад-відчит (про роботу «Просвіти». — М. Ч.) робив я. Доклад був коротенький — продивилась його «цензура», комісія, щоб не було «резкого».

Отже, видно, що комісія не цілком довіряла Чумакові, а «резкое» і було тим, що розмежовувало їх погляди.

Вже наприкінці 1917 р. у В. Чумака утворюється скептичний погляд на «Просвіту», близький до відходу від неї. І в листі від 16/XI 1917 р. В. Чумак іронічно пише про роботу і життя «Просвіти»:

«Що ж до життя «Просвіти» — то процвітає вона сердешна, «процвітає» в ковичках. Ідеї нема. Голови фактично нема».

Після цього В. Чумак скоро підпадає під впливи однієї комуністки із 1905 року і на-завжди рве зв'язки з «Просвітою».

Без змін оригіналу подаємо листа В. Чу-мака, писаного до М. Л. Балабаєвої, члена «Просвіти», що на той час перебувала в Києві:

Шановна Марфа Лаврентьїовна!

Користуючись випадком — пишу. Хтів би поділитися з Вами вражіннями справоздан-ня — вечірка, котра, може, Вам відома, від-булась 8 листопада.

Перше всього: збір був гарний, за квитки вторговано 440 к. 40 к. (треба пам'ятати, що пропало карб. з 200 через те, що Онисія Прокопівна «распорядилась» пустити гімназисток без квитків).

За програмою вторгували щось за 50. Але немало й видатків, бо, користуючись тим, що збір чималий, з нас страшно «тягли». Діденко прохав 100 карб. за оркестри (але ми, звичайно, не дали). Взагалі, деякі з учасників рішили, що вечірку роблено в їх же користь, і пропонували зробити нову «сімейну» вечірку «для сближення общества», сіречь — для того, щоб мати змогу побачити своїх.

Але друга частина обурилась проти сеї пропозиції. Так що гроші у «Просвіти».

Що ж до самої вечірки: правда, було трохи не так організовано, але по чутках пройшла вона дуже жваво й цікаво. Доклад-відчит робив я. Доклад був коротенький, продивилась його «цензура», комісія, щоб не було «резкого».

Здорово допоміг хор. Без його не знаю, що б і було. Це щодо вечірки. Що ж до життя «Просвіти» — то «процвітає» вона сердешна, «процвітає» в ковичках. Газет нема. Голови фактично нема... Ажно писать не хочеться.

Як же Ви поживаєте? Робите? Потім, хтів поспитати, чи виходить «Нове життя». Коли виходить, то скупіть мені всі числа з початку. А коли ні, звичайно, не треба. На нет суда нет. Я вже друкуюсь в «Землі і волі», орган у. с-р. на Харківщині. Там умістили три моїх вірші на громадські мотиви. А от тепер, коли «Молоде життя» перестало виходить (перестало чи ні — прохаю сповістити) — то думаю

податись в Ольгополь. Там видається учнівський «Перший крок», а з частиною навіть до «Шляху». Може, порадите, як мені бути.

Вітайте Наташу Лаврентійовну.

А поки що — всього гарного

Ш. В. В. Чумак
Ічня, 16/XI 1917 року

Побіжно листу В. Чумака, знайдено мною документа, що не має відношення до листа В. Чумака, зате багато каже за матеріали В. Чумака, — це розписка В. Блакитного, що її подаю також. Багато разів писали про те, що твори В. Чумака не всі зібрані, частина їх розгублена, а частина загинула в денікінській контррозвідці (готель «Ермітаж»).

Деякі матеріали по смерті В. Чумака збрала т. Штамп і передала їх В. Блакитному. За збереження їх В. Блакитний дав розписку, яку і подаємо без зміни оригіналу.

«Росписка

Даю чесне слово комуніста, що збережу, як святощ революційну, нижчезазначені оригінали — твори В. Чумака:

- 1) Пожовклі сторінки.
- 2) Що було.
- 3) Сшиток — твори 1917 (травень).
- 4) Сшиток — твори 1917 р. (вересень).
- 5) Сшиток — твори 1917 р. (листопад).
- 6) Поет (маленька повість) — не скінчена.
- 7) К юбілею Марковича.
- 8) На добрий спомин М. Л. Балабаєвій (Копія).
- 9) Множинський (Копія).
- 10) Слово Іченської Просвіти.

- 11) Черновка щоденника.
- 12) Весна (драматичний малюнок).
- 13) Україна чи Малоросія.
- 14) 1913 рік.

В. Блакитний»

Більшість творів, узятих В. Блакитним у т. Штамп, залишилось, частину, мабуть, вже по смерті Блакитного розгублено.

Ярослав Шиманський

СПОМИН ПРО ВАСИЛЯ ЧУМАКА

Місто Городня кол. Чернігівської губернії має тисяч з 8 населення. Мужська й жіноча гімназії, міська школа.

Дерев'яний театр (в нім і кіно). Свині на вулицях.

Вечорами череда корів збиває густий пил. Восени невилазне болото.

Головна вулиця — Чернігівська, на кожному розі — ослін, на нім кошик з зернятами; побиті тротуари всипані лушпайкою. Всі лускають зернята: і закоханий в дочці місцевого купця Кіктева урядовець з «казначейства», і дівчата, що повиходили до своїх милих, і поважні, старі, сивобороді люди.

Лускали б і ми, та скрізь інспекторське око. Так і здається, що з кожного вікна воно свердить нас. Ми — гімназисти: я, Чумак, Головка, Галковський та Омельченко. Жили в земського урядовця Мисника на Кожевенній вулиці.

Чумак був на два класи старший від мене і з своїм однокласником Омельченком жив у другій кімнаті. Двері були завжди відчинені, і довгими зимовими вечорами ми сиділи разом.

1916 рік. Зима. Я з Омельченком ніколи не ладнав. Був він діткливий надзвичайно. Ручки не бери. Пера не дам — своє мусиш мати. Не говори так зо мною, я старший від тебе. Розумніший і т. п. Билися часто. Поки хто змориться і почне проситися: «пусти».

Здебільшого все це робилося в його кімнаті, де спокійно кінець стола сидів Чумак, записую-

чи щось у грубий зшиток, який він зачиняв у кошик.

Найгіршим збитошником в гімназії був Олександр Головка. Жодної витівки не робилося без його відома, без його ініціативи.

І нашому хазяїнові був болячкою. Ночами починав стукати об ліжко, заводив вовком. І коли розлютований хазяїн уганявся в білизні до нашої кімнати, з п'ятьми летіли на нього шматки дерева, яблука, черевики, і поки він, було, встигне повернути вимикач, Головка хропе на всі заставки на своїм ліжку, ніби й не було нічого.

І от він раз, коли не було Чумака, добувся до його кошика і витяг зшиток, гадаючи, що то щоденник.

Пильнуючи, щоб власник зшитка не зайшов несподівано з вулиці, ми розкрили зшиток. Дивимося — поезії. Повний зшиток поезій українською мовою.

— Еге-ге,— Головка значущо свиснув.— Поет. От воно що. Недурно ж у нього така зачіска. В кім же це він закохався, що стільки поезій накрутив.

Зшиток ми поклали на місце. А в патрон електричної лампочки, що висіла над столом Чумака, заклали папір.

Увечері поет довго, але надаремно крутив лампочку до світла, шукаючи перегорілих волосинок. Коли побачив, що нічого не вдіє, перейшов із зшитком до нашої кімнати.

Головка лежав на ліжку. Я, стоячи коло печі, трубив латинські коньюгації.

Чумак, сидячи коло стола, пише.

Головка (до мене): — Черные очи, белая

грудь всю ночь до зари мене спати не дають. Ех — рас...

Чумак: — Саша, не кричи. Ти не даєш робити.

Головко: — Завтра маю купити собі щоденничок, треба й собі щось писати, я, брате, теж, здається, закохався.

Чумак: — То й пиши, тільки не заважай іншим.

Головко: — А чому ти не пишеш у своїй кімнаті? Яке ти маєш право забороняти мені співати? Га?

Чумак: — В мене світло зіпсувалося, не горить лампочка.

Головко: — А мені що до того? Можеш собі забиратися, поете закоханий. Дивися, який Пушкінзон знайшовся.

Чумак мовчки згортає зшиток, іде до себе. Лягає на ліжко. І довго-довго лежить так, відмовляючись вечеряти.

Нас часто перевіряли учителі. Надто старався інспектор Горяїнов — Жук, як йому прозивалися. Якимось способом (може, сказав Головко) він дізнався за поезії Чумака. Чумака ж багато вчителів не полюбляли. Може, за те, що не запобігав перед ними, і взагалі відчувалося, що він зневажає їх. А з інспектором часто сперечався, і той не раз нахвалявся звільнити його.

Вечір. За вікном крутить віхола. Головко розповідає мені анекдоти. Ми скупчилися коло стола, забувши за лекції. Чумака немає.

Аж хтось стукотить у парадні двері. Дзвонить. Одчиняємо. Інспектор. Маленький, сухорлявий, темний шатен. Лисина блищить, як навоскована.

Швидко іде до кімнати. Нюшить повітря, як той пес.

— Накурено. Хто кутив?

Мовчанка.

— Я питаюся, хто кутив. Ану дихніть-но один за другим на мене.

Дихаємо.

Головко втягає повітря в себе. Але так мудро, що здається, ніби він з цілих грудей дихає на нього.

І каже: «Це вам, пане інспекторе, з морозу так здалося».

— Що?

— Нічого, то я так.

Починається перегляд книжок, кишень та кашкетів.

— А де речі Чумака?

Він іде в другу кімнату, каже Головкові витягти з-під ліжка кошик, одчиняє, знаходить зшиток.

— А де ж волочиться той поганець? Га? За чим дивиться хазяїн? Та ви знаєте, що він пише тут?

Голос інспекторові розлютований.

— Де цей Чумак?

— Я тут.

Ми обертаємося. Чумак, що непомітно увійшов на парадні двері, стоїть позад інспектора. Смагляві худі лиця розчервонілися, великі чорні очі, повні вогню, горять гнівом. Він на цілу голову вищий від учителя, і коли той швидко обертається, то черкається йому лицем до грудей.

Голос інспекторові переходить у фістулу, і він плачучи кричить:

— Це що за зшиток? Що за вільнодумство,

я питаю. Га? Добре. Я завтра буду говорити з директором. А цей зшиток я забираю.

Очі Чумакові наливаються кров'ю. Швидким рухом він видає зшиток з рук інспекторові і ховає в кишеню шинелі.

І, схопивши Горяїнова за барки, притягає його до себе і шипить йому в лице:

— Коли ти, подла гадино, кому-небудь скажеш хоч слово, то оцими руками задушу тебе. Розумієш?

Обличчя Чумакові аж посіріло з лютощів. Очі неначе два агати, і інспектор в тій хвили здається таким нещасним і маленьким, що Головка не витримує і дискантом шипить:

— Бий його, Вася, бий. Я його знаю.— І серед того галасу жбурляє в голову Жука калошею.

Очевидно, Горяїнов добре знав Чумака, бо він остався в школі.

На початку весни 1917 року Чумак зник. Не було його зо два місяці. Де він пропадав, невідомо.

Зустрів я його на вулиці. Був такий самий, як і давніше. Тільки глибше запалися лиця, гостріше блискотіли очі.

— Васю! Васю!

— А, Ростик! Здоров. Здоров!

Він ніколи не говорив по-російському. Лекції, предмети здавав тільки українською мовою.

Ми пішли поза місто дорогою, склоненою берізками... Гарний травневий вечір. Краски заходу серед зеленого мережева беріз так м'яко світилися.

Лягли край дороги.

— Недовго, здається, жити мені осталося,— задумано промовив він, і гарні чорні очі понялися смутком,— а хочеться жити. Ой, як хочеться.

Його часто боліли груди. Кашляв.

— Що тобі таке? Не думай про це. Будеш жити та й жити.

— Ти думаєш, я говорю про слабість.— Він подивився на мене.— Ні, не те — а так інколи вночі спиш — не спиш, та й раптом здається — десь мур перед тобою, треба пробити його, а нічим. Б'єшся в нього головою, сходиш кров'ю.

А хочеться жити. Адже нове життя йде, таке ясне й прекрасне. Його можна голубити й колисати тільки в поезії. Цей час, ці нові роки — ціла поема. Треба робити й робити. Тільки.

Ех, Ростіку, Ростіку, душу, життя мало віддати за те, що йде і буде. Вічне й прекрасне. І я не буду трутень у нім. І моя частка буде в тій великій роботі.

Останній раз я бачив його наприкінці травня 1917 року. Бронзове обличчя. Довге, зачісане назад волосся. Чисте, високе чоло. Гарне, мужнє, одверте лице. Худорлявий, гнучкий.

Незабаром я виїхав з того міста і аж 1921 року, вже в Червоній Армії, дізнався, що Чумака розстріляли у Києві денікінці.

Михайло Яловий

«ЩОДЕННИК» В. ЧУМАКА (ЧЕРНЕНКА)

Згадується жовтневий сльотний Київ і він,— хупава, розгублена постать,— що вдень спить («спить»?..), а вночі «слухає».

Та чи ж можна не «слухати», коли з усіх кутків нашої халупи, що самотньо притулилась «при дорозі» на Байковій горі, чигає такий неприємно-потайний зір шпика, така хижо-улеслива усмішка охранника, такий недоброзичливий погляд тюремщика.

Адже від них нікуди не втечеш, ніде не сховашся, їх багато, вони сновигають всюди і не сьогодні, так завтра — а проте однаково знайдуть, впіймають і знов (о, знов!) поведуть туди, де тортури середньовічної інквізиції є дитячою забавкою в порівнянні з вигадками розбещеної фантазії озвірілої офіцерні...

Під боком цвинтар. Там, в старовинних дворянських склепах, розкидано наші схованки, там архів, партійні документи, гроші.

Але там тіниста гущавина дерев і непролазні кущі бур'яну,— і хто стане на перешкоді осінньому вітру справляти свої поминки над душами розтерзаних?!

«Шугає вітер в проваллях дерев»,— і кожен його подув тисячами підозрілих згуків відбивається в закутинах маленької халупи.

Он брязнули остроги, наближається, росте похапливий ворожий тупіт. Ідуть.

Трепетно припадає постать до вікна. То — постать Василя Чумака...

Два дні назад він втік з Лук'янівки, коли червоні вдерлися на декілька годин до міста. І з того дня позбувся спокою.

Юний, майже хлопчик, переживши жахливі перші дні денікінщини, арешт, знущання, бійку, потім втечу в гармидері вуличних боїв,— він зовсім «звівся» тепер в чеканні повторного арешту.

Випровадити його з Києва не було тоді жодної можливості. Наше «паспортне бюро» було розгромлене (разом з першим арештом Чумака, що завідував ним), підписи й печатки були викриті й розшифровані, а скрізь під Києвом — на залізницях і ґрунтових дорогах — був пильний догляд і контроль.

Доводилося безнадійно чекати з божевільною уявою про те, що казати, що робити, коли до хати зайде... ну, хоч звичайний поліцай, чи просто преддомкома, і поспитає «документа»?.. А почалися «облави», нічні перевірки по квартирах і особливо в таких захряслих районах, як наш...

...Та біг днів лікує рани, приносить спокій, плекає надії...

Випадково, лише випадково поріг нашої халупи в той час не переступила нога денікінця. Тим часом здобули паспорт і з ним переправили Чумака в «безпечніше» місце — на Звіринець, в помешкання до Гната Михайличенка.

Вже зовсім почали проходити нервові страхіння Чумака, його почали втягувати в біжучу роботу, головним чином — літературну. Він повеселішав, заспокоївся.

Але саме в той час, коли і йому, і всім, хто тоді був з ним, здавалося, що вся небезпека, всі страхіння вже позаду, що можна вже спо-

кійніше, систематичніше приступити до роботи,— саме в цей час раптом стряслися жалобні дні, що скінчились так катастрофічно.

Не позбавлені тепер широкого інтересу події, можна сказати, останніх хвилин, що відбулися тоді, під ту прокляту ніч на Звіринці і що лишилися останнім слідом на «цьому світі» від життя одного з піонерів нашої пролетарської поезії і одного з незаплямовано чесних і відважних революціонерів і письменників.

Ми користуємося тут нагодою, щоб сказати про це пару слів.

Крім Михайличенка й Чумака, на Звіринці під ту ніч зібрались тт. — Блакитний, Михайль Семенко, Л. Вовчик. Обговорювалося головним чином справи літературні й видавничі, зокрема — справу створення літературної групи. До речі, Михайличенко тоді обстоював потребу створення футуристичної групи, групи «здорового» футуризму.

Засиділися запізно. Семенко вже схилився до того, щоб там і заночувати. Але оскільки тт. Вовчик і Блакитний мусили повертатися на Байкову, а Михайличенко мав їх проводити,— то разом з ними,— не вирішивши ще остаточно, чи йти додому, а чи ночувати там,— пішов і Семенко.

Це врятувало його. Бо коли непомітно за розмовами «проводили» вже так далеко, що ближче було до міста, ніж до Звіринця, Семенко ухвалив: «додому». Цим він трохи був не «підбив» і Михайличенка, що так само тоді висловив думку про те, чи не заночувати і йому в місті. Але,— ніби в передчутті якоїсь небезпеки, повагавшись деякий час,— він, проте, вирішив повертатися на Звіринець сам.

А через декілька годин — «рука денікінського охранника вихопила його разом з Чумаком, не лишивши й по цю пору навіть їх обох і сліду...».

Останні в лапках слова було написано мною в 1923 році в ч. 9 журналу «Червоний шлях». Тепер, отже, треба сказати, що хоч не слід, але принаймні н а т я к на нього є.

Я маю на увазі «Щоденник» В. Чумака, що його подаємо тут нижче. Він (як би того нам не хотілося) не торкається подій, що трапились на Звіринці. В ньому зафіксовано спостереження й настрої поета-в'язня в Лук'янівці під час першого арешту. Але проте він безумовно є першою звісткою від часів після його другого арешту, першою реальною річчю, що дісталася нам до рук після арешту на Звіринці.

Припущення деяких товаришів про те, що Чумак міг цього «Щоденника» комусь передати після свого виходу з Лук'янівки, на мою думку, не має жодних підстав.

І мені особисто, і іншим товаришам, що в той час були близько зв'язані з Чумаком, відомо, що він після втечі з Лук'янівки і під час перебування на Байковій і на Звіринці ні з ким не зносився й жодних своїх особистих матеріалів нікому ні через кого нікуди не передавав. Сам же він після втечі з тюрми нікуди не показувався, живучи і на Байковій, і на Звіринці буквально «безвихідно».

Отже, з цілковитою певністю можна стверджувати, що цей «Щоденник» є першою вказівкою на сліди, що, можливо, ведуть до викриття як тих обставин і місця, серед яких і де

було замордовано небіжчиків, так і тих матеріалів і документів, що були загарбані контррозвідкою під час арешту.

На таку гадку наводять і ті обставини, серед яких було знайдено «Щоденника».

Мені він до рук дістався за декілька місяців до цієї статті. Передав його тов. А. Гак, що сам його отримав від одного свого товариша.

Цей же останній, оселившись хутко після денікінщини в Києві на Львівській вул. (зараз число не встановлено), довідався від «хазяйки», що до нього в його кімнаті жив якийсь «добродій». Цей «добродій» потім раптом невідомо де зник, залишивши своє «барахло». Серед цього «барахла» й було випадково знайдено «Щоденника».

Розуміється, невідомий добродій мусив перед Радянською владою «раптом зникати» не з власної охоти. Бо коли б він міг бути людиною близькою чи приятною Чумакові, то він, по-перше, в той час не тікав би, по-друге,— цього б матеріалу так на призволяще не кинув, а передав би куди слід (тим більше, що тоді всі гарячково шукали слідів від замордованих Чумака й Михайличенка, і він про це не міг би не знати), а третє,— хтось з близьких Чумакові товаришів безумовно його б знав.

Але всього цього немає.

Отже, картина ясна: цього «Щоденника» під час денікінщини могла тримати тільки людина, що мала відношення до вкритої таємницею справи арешту і вбивства Чумака й Михайличенка.

І тут постають питання: 1) де саме на Львівській це було, 2) що можуть з приводу «неві-

домого добродія» хоч тепер сказати та хазяйка і ті мешканці, що хтось же з них ще, мабуть, там і досі є (а коли нема, то можна знайти) і 3) чи не була та кімната схованкою і для інших матеріалів, крім «Щоденника», що були забрані під час арешту на Звіринці...

Але, розуміється, всі ці і низка інших питань виходять вже за межі цієї статті для того, щоб стати предметом «протокольного дознання».

Для нас же зараз тут важливо привітати хоч той маленький промінчик світла, що зі знахідкою цього «Щоденника» не дає згаснути нашій надії на викриття й освітлення таємничої й моторошно-образливої справи загибелі безумовно дорогих для нашого Радянського суспільства товаришів....

Що ж торкається самого «Щоденника», то перш за все тут треба зазначити абсолютну в ньому відсутність навіть натяку автора на звіряче з ним поводження в контррозвідці. Я особисто добре, наприклад, пригадую оповідання Чумака про те, як його на допиті били чобітьми, намагаючись потрапити в статеві органи, і як він од цього дуже спритно і вдало викручувався. А проте в «Щоденнику» про це — ні слова.

Це, очевидно, пояснюється тим, що Чумак розпочав свого «Щоденника» вже в тюрмі, на десятій день після арешту і занотовував тільки події день за днем, зовсім не повертаючись до днів перебування в контррозвідці.

Автор «Щоденника» дуже скупко спиняється на своїх особистих переживаннях, думках, надіях, фіксуючи календарною мовою головним чином внутрішні тюремні й камерні події.

Але проте «Щоденник», безумовно, дає і де-

який матеріал для характеристики самого Чумака, що в той час тримав свого першого юнацького іспита на пролетарського революціонера — і, як показали потім події, з честю його витримав.

Обмеженість часом примушує нас відкласти детальніший розгляд «Щоденника» до слушної нагоди.

Ми тут звертаємо тільки зарані увагу читачів на деякі незрозумілі в ньому місця і вислови, як напр.— «арешт П. Л.», «Федьків вибрик», «Івани виїхали які?..» чи «І вони виїхали які?..» і інше. Будемо сподіватися, що після опублікування «Щоденника» товариші, що тоді сиділи разом з Чумаком у в'язниці і що, можливо, краще розберуться в ньому, відгукнуться на це і зроблять свої пояснення [...].

С. Яровий

СПОГАДИ ПРО ВАСИЛЯ ЧУМАКА

Він — мій земляк з містечка Ічні на Ніжинщині. Від початку революції (1917 р.) — сімнадцятирічним юнаком — поринає в громадсько-політичному житті. В тодішніх «Просвітах» з художніми гуртками (драматичний, хоровий, літературний) без Чумака не обходилося. Він і адміністратор (член чи голова ради), і артист (грав, правда, погано), і співак, і видавець-редактор рукописних журналів, нарешті, бібліотекар «Просвіти». Дивуєшся, було, як може людина так багато працювати. Круг його все кипіло, все жило... І всюди він витримував суто революційні (ще, може, несвідомо — інстинктом) позиції. Досить кинути зором на всю «просвітянську братію» — і погляд зразу ж спинявся на Чумакові. Я, тоді ще дитина (біля 14 років), і то вже серцем відчував, що ця людина — цей палкий юнак — чимсь відрізняється від досить сірої юрби «просвітителів-культурників» з вузько-націоналістичними ідеями. Але провести певну різку межу між «ним» і «ними» не мав змоги (малий дуже був).

17—18 літ він здавався далеко старшим — так, певно, загартувала його громадська робота.

Маленькі чорні очі, в яких гармонійно поєднувалися ласка, любов і гнів, жага помсти; блискуче, чорне волосся, вуси та борідка; невелика, але струнка постать в незмінній старій гімназичній шинелі й новому студентському

кашкеті (це вже у 1919 році, коли скінчив Городнянську гімназію) — молодий, соковитий, дуже симпатичний баритон — все це робило його надзвичайно принадним, цілком необхідним для молоді. Він лише на три роки старший за мене, але я перед ним — дитина.

Як сьогодні бачу: велика зала — будинок тодішньої вищої початкової школи, де саме я вчився, — прибрана ялинкою, рушниками, портретами. На естраді Чумак робить доповідь про роботу ічнянської «Просвіти», потім щось читає з своїх творів — зала гуде оплесками... Чимсь дужим, огняним віє од його постаті, хоча, може, й юнацьки несталим...

Другий раз — вечірка в помешканні української державної гімназії (Ічня. 1918 рік) — він читає реферат про Кирило-Мефодіївське братство, зупиняється на Куліші, Шевченкові і т. п. Далі декламує з Куліша, — В. Чумак дуже любив Кулішеву поезію, і багато зовнішніх схожих рис із Кулішем у нього — такий же палкий, гарячий, енергійно-нервовий, але без Кулішевого хитання, вагання, з твердим, молодечим переконанням. Старі вчителі моєї школи посміхувались в рукавець: «От біда — пропав Тарас. Чумак і «Кобзаря» заткне за пояс» (але зараз уже мовчать — соромно).

В 1919 році весь час майже в Києві — на партійній роботі, — інколи на день лише загляне в Ічню.

Пам'ятаю ще кінець листопада 1919 року — дощовий ранок... Школа (Ічнянські педкурси). Позад мене сидить його сестра Уляна. Зі мною разом вчилася — хтось прийшов, кличе її — пішла. Повертається в нестямі — довелося одягати, вести додому... «Що трапилось? Василя

розстріляно!» — блискавкою перебігає в мозкові... Так і є. Поїхала до Києва — і каже, немов бачила його могилу (хтось показав, де його було поховано з товаришами). А через декілька тижнів (як денікінців вибито було) непохитний вінчався славою на сторінках журналів та газет...

І тепер, через сім літ після останньої зустрічі з Чумаком, коли я віддаюся споминам минулого, на очі мені завжди вириває задумлива міцна постать поета-юнака, що яким ранком «сконав там поза ґратами-мурами», недовго, але щиро послуживши Революції.

ПРИМІТКИ

Поезії В. Чумака друкувались у таких його книжках: «Заспів» (К., Товариство українських письменників, 1920); «Революція» (Х., Всеукрлітком, 1920); «Непохитному» (К., «Боротьба», 1920); «Червоний заспів». За редакцією і з передмовою В. Блакитного (Х., ЦК КСМУ, 1922); «Червоний заспів» (К., «Пролетарська правда», 1930).

Вибрані твори «Червоний заспів» (поезії, проза, критичні нариси) побачили світ 1956 року в «Радянському письменнику». Книжка «Заспів» («Дніпро», 1968) вийшла в повнішому складі (додано знайдений Ю. Бурляем вірш «Звуки», оповідання «Пожовклі сторінки», «Що було», рецензії, а також біографічні матеріали, зокрема щоденник «За ґратами»). 1982 року «Молодь» повторила це видання під назвою «Червоний заспів» («Бібліотека комсомольця»).

Останні три видання вийшли в упорядкуванні С. Крижанівського (перші два — із його вступними статтями, третє — з переднім словом Д. Павличка).

Усі твори в основному подаємо за виданням: Василь Чумак. Червоний заспів. (К., «Молодь», 1982).

Щоденник «За ґратами» звірено за першопублікаціями в журналах «Червоний шлях» (1925, № 9) та «Молодняк» (1929, № 6) і доповнено його переліком джерел з історії мистецтв іноземними мовами (у попередніх виданнях цей список лише згадували).

Публіцистичні виступи і театральні рецензії В. Чумака подаємо за публікаціями в «Черниговской земской газете» (жовтень — грудень, 1918 р.).

«Чи не пора? (На увагу батькам городнянських гімназій)» — у номері за 9—22 жовтня.

«Українізація й настрої» — за 19 жовтня — 1 листопада.

«З'їзд спілки хліборобів-власників Городнянського повіту» — за 16—29 листопада.

«З настроїв моменту» — за 21 грудня — 3 січня 1919 р.

Рецензії на вистави трупи Кирниченка — за 16—26 жовтня; на постановку п'єси А. Суходольського — за 19 жовтня — 1 листопада.

Літературний шарж «Засідання дитячого гуртка «Музо, геть» надруковано у збірнику «Літературні пародії» (К., 1927) за підписом Л. де Маріні з такою приміткою редакції: «Наведений шарж, що його підписано псевдонімом Л. де Маріні, ходив по руках у рукопису за існування Музагету. Колишні музагетівці Д. Загул, Юр. Меженко, В. Ярошенко та Я. Савченко вважають за автора шаржу покійного Вас. Чумака.

Згаданий рукопис зберігся у Як. Савченка, і він нам його ласкаво передав до використання» (с. 123).

Є ще й така примітка: «На рукопису напис: «Для надрукування в «Музагеті». Передрук, а також користування окремими фразами поетам і критикам забороняється. Геніальний автор» (с. 120).

На думку М. Сулими, який опублікував фрагмент цього шаржу у статті «Ще не всі однакові. Дещо про літературний побут 1920 років» (Щорічник «Наука і культура», випуск 23, К., 1989), це «одна з дуже точних моделей літературної ситуації на Україні після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції», коли «літературна боротьба таки й справді скидалася на дитячі забавки» (с. 430).

Оскільки рукопис цього твору не виявлено, його неможливо достеменно атрибуувати, тому подаємо його з застереженням як твір ймовірно руки В. Чумака чи, як заведено в таких випадках кваліфікувати,— приписуваний В. Чумаку.

Друкується за згаданим збірником (с. 119—123).

Спогади про В. Чумака подано за такими джерелами:
Андрусенко А. Наш «Ранок» // Україна.— 1969.— № 46.— С. 6—7.

Васильченко С. Чумаки.— Васильченко С. Твори: В 4 т.— К., 1960.— Т. 4.— С. 85—86.

Вовчик-Блакитна Л. Чумачок.— Ні слова про спокій!
Василь Еллан-Блакитний. Спогади. Матеріали.— К., 1989.— С. 63—79. (Назва упорядника).

Драй-Хмара М. Нові матеріали до життєпису Василя Чумака // Життя й революція.— 1928.— № 3.— С. 140—146.

Дубровський В. Моя зустріч з Василем Чумаком // Життя й революція.— 1929.— № 7—8.— С. 112—116.

Еллан-Блакитний. Василь Чумак.— Василь Чумак. Червоний заспів.— К., 1982.— С. 163—165.

Єрофійв І. Перебування В. Чумака на Харківщині // Гарт.— 1929.— № 12.— С. 141—143.

Книш У. Наш рід був козацьким.— За статтею Ю. Бурляя «Відлуння Чумакових пісень» // Літ. Україна.— 1965, 24 груд.

Книш Уляна Григорівна (1899—1977) — сестра В. Чумака.

Кротевич Є. Єдина зустріч.— Кротевич Є. Київські зустрічі.— К., 1965.— С. 161—163. (Назва упорядника).

Марігодов В. Василь Чумак // Радянське літературознавство.— 1977.— № 1.— С. 70—72. Подано з незначними скороченнями.

Милоченко Л. Пам'яті В. Чумака // Життя й революція.— 1929.— № 12.— С. 145—148.

Омельченко В. У Києві // Україна.— 1969.— № 46.— С. 7.

Омельченко (Ніколаєва) Г. Життя-подвиг // Літ. газ.— 1959.— 20 листоп.

Омельченко І. З днів боротьби. За машинописною копією, що зберігається в архіві В. І. Півторадні. Відділ рукописів ЦНБ імені В. І. Вернадського АН УРСР, ф. 274, № 332.

Павловський І. З життя і творчості Чумака.— «Записки Ніжинського інституту народної освіти», 1928, кн. VIII, с. 50—57. Подано з незначними скороченнями.

Тичина П. Із щоденникових записів.— Тичина П. Зібрання творів: У 12 т.— Т. II.— К., 1988; Тичина П. Із щоденникових записів.— К., 1981; Гальченко С. Поет революції // Україна.— 1981.— № 2.— С. 10; нотатки з архіву П. Тичини, дібрані упорядником.

Трутьєв М. Про щоденник В. Чумака. Відділ рукописів ЦНБ імені В. І. Вернадського АН УРСР, ф. 274, № 354.

Фефер І. Спогади про Василя Чумака і 19-й рік // Літ. газ.— 1927.— 6 трав.

Чумак Марія. Від рідних воріт.— Тут поєднано два спомини: «Від рідних воріт» // Україна.— 1969.— № 46.— С. 6 та поданий у статті Л. Забашти «Робочому серцеві рідні» // Літ. Україна.— 1969.— № 46.— С. 6.

Чумака Марія Григорівна (1910 р. нар.) — сестра поета.

Чумак Микола. Спогади про Василя Чумака // I. Літ. газ.— 1927.— 8 груд.; II. Лист В. Чумака і розписка В. Блакитного // Літ. газ.— 1929.— 1 груд.

Чумака Микола Григорович (1909—1942) — брат поета.

Шиманський Я. Спомин про Василя Чумака // «ВАПЛІТЕ».— 1927.— № 1.— С. 138—141.

Яловий М. Щоденник Василя Чумака // Червоний шлях.— 1925.— № 10.— С. 74—77.

Яровий С. Спогади про В. Чумака // Плужанин.— 1926.— № 11.— С. 8.

* * *

Упорядник щиро дякує всім товаришам, які допомогли у розшуку матеріалів і сприяли в роботі своїми порадами, зокрема працівникам рукописного і газетного

відділів ЦНБ імені В. І. Вернадського АН УРСР, парт-архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, Чернігівського обласного державного архіву, Ічнянського краєзнавчого музею, письменникам Ю. С. Бурляю, С. П. Реп'яху, літературознавцям Т. Г. Третяченко, С. А. Гальченку, заслуженому працівникові культури УРСР Л. С. Мазуру, внучатому небожеві В. Чумака В. А. Каспруку.

ЗМІСТ

Підтятий на злеті. <i>Іван Ільєнко</i>	3
--	---

ПОЕЗІЇ

ПОЗА ЗБІРКАМИ

Поезії 1913—1917 рр.

Пісні минулих часів (I—IV)	46
На Новий рік	50
На заре	51
Звуки	52
Лесная мольв	54
До праці (« <i>I співи, і зелень, і сонячний промінь...»</i>)	55
Кобзареві (« <i>Пісні... пісні... Без краю... Без кінця...»</i>)	56
«Чи дивлюсь на вас, тополі...»	57
Пісня хвилі	58
«Плачте, конвалії, плачте...»	59
Троянда	60
Дзвін на сполох	61
Сонце-злото	62
«Краплі червоної крові...»	63
«Листя осінніх кленів...»	64

До праці (<i>«Руху!.. Праці!.. Сонця!.. Сяйва!..»</i>)	65
Не вам!	66
Далі!	67

Поезії 1918—1919 рр.

Пісня помсти	68
Кобзареві (<i>«Пісні — що хмари — без кінця»</i>)	69
Заклик!	71
Геть сумніви!.. (<i>I—II</i>)	72
«Горі вгорі!..»	74
За кордони!	75
«Дві душі!..»	77
«Сталлю-гнівом!..»	78
Погром	79

КНИГА ПОЕЗІЙ «ЗАСПІВ» (1919)

З ранкових настроїв

Березневий каламут	80
З ранкових настроїв	81
Гомін весінній	82
«Принесла з собою хвилювання піль!..»	83
Травень	84
«Хочу я!..»	85
«В гудінні бджіл!..»	86

Мрійновтома

«Сьогодні ходив на могилу...»	87
Свічечка	88
«Цвітом яблунь...»	89
«Стільки щастя...»	90
«Люблю. Лелію...»	91
Конвалії	92
В зелену суботу	93
«Ти — жаль»	94
Обніжок	95
«Вимережить пісню...»	95
«Ой там у полі...»	96
«Білим жалем...»	97

Осінне

Волошки	98
«Хто так тихо прийшов...»	99
За ґратами	100
Шкіц	101
«Заквіт осінній сум...»	102
«Облетіли пелюстки моїх казок»	103
«Крапля за краплею...»	104
Айстри	105
«Гірлянди тьмяного намиста...»	106
«Несли твою труну...»	107

Цикл соціального

«Я порву ті вінки...»	108
«Ряд хаток...»	109
Червоний заспів (I—III)	110
Революція (I—V)	113
Гартована поезія	118
На кордоні останнім	119
Офіра	120
«Вгорі...»	121

ОПОВІДАННЯ І НАРИСИ

Товарищи	124
Пожовклі сторінки	127
Що було	133
Братові — руку	139
Бризки пролісок	142

СТАТТІ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Чи не пора? (<i>На увагу батькам городнянських гімназій</i>)	152
Українізація й настрої. (<i>З Городнянського повіту</i>)	153
З'їзд спілки хліборобів-власників Городнянського повіту	157
З настроїв моменту	160
Портрети пролетарських поетів	

1. Омелько Качайло	162
2. Іван Роговенко	166
«Ятка мистецтва». (Літературна нотатка)	171
Евангеліє Новітнього заповіту. (Критико-шкіц)	172
Театральні рецензії	179
Музагет. (Рецензія)	181
Революція як джерело	185
Засідання дитячого гуртка «Музо, геть». П'єса-шарж	191

АВТОБІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ

Василь Юрович Черненко

За ґратами. Щоденник	200
Відповіді на анкету товариства «Час»	227

СПОГАДИ ПРО ПОЕТА

Андрій Андрусенко

Наш «Ранок»	230
-----------------------	-----

Степан Васильченко

Чумаки	232
------------------	-----

Лідія Вовчик-Блакитна

Чумачок	235
-------------------	-----

Михайло Драй-Хмара

Нові матеріали до життєпису

Василя Чумака	242
-------------------------	-----

Віктор Дубровський

Моя зустріч з Василем Чумаком 254

Василь Еллан-Блакитний

Василь Чумак 262

Іван Єрофійв

Перебування В. Чумака на Харківщині . . 266

Уляна Қниш

Наш рід був козацьким 270

Євген Кротевич

Єдина зустріч 272

Василь Марігодов

Василь Чумак 274

Леонід Милоченко

Пам'яті В. Чумака 280

Віра Омельченко

У Києві 287

Ганна Омельченко (Ніколаєва)

Життя-подвиг 291

Іван Омельченко

З днів боротьби 296

Іван Павловський

З життя і творчості В. Чумака 300

Павло Тичина

Із щоденникових записів 309

Михайло Трутень

Про щоденник В. Чумака 313

Іцик Фефер

Спогади про Василя Чумака та 19-й рік 317

Марія Чумак

Від рідних воріт 321

Микола Чумак

Спогади про Василя Чумака (1—2) . . 325

Ярослав Шиманський

Споми́н про Василя Чумака 337

Михайло Яловий

«Щоденник» В. Чумака (Черненка) . . 343

С. Яровий

Спогади про Василя Чумака 350

Примітки 353

Литературно-художественное
издание

ЧУМАК
Василий Григорьевич

КРАСНЫЙ ЗАПЕВ

Стихотворения
Рассказы и очерки
Статьи и рецензии
Заседание детского кружка «Муза, прочь».
Пьеса-шарж
Автобиографические материалы
Воспоминания о поэте

Киев. Издательство
художественной литературы
«Днипро»

*На украинском
и русском языках*

Составитель
Иван Александрович Ильенко

Художне оформлення *А. П. Відоняка*
Художній редактор *О. Д. Назаренко*
Технічний редактор *Л. М. Смолянюк*
Коректор *Л. М. Демченко*

ИБ № 4875

Здано до складання 18.08.90.

Підписано до друку 03.12.90.

Формат 70×90¹/₃₂. Папір друкарський № 1.

Гарнітура літературна. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 13,455+1 вкл. Умовн. фарбовідб. 13,492.

Обл.-вид. арк. 11,703. Тираж 10 000 пр. Зам. 0—232.

Ціна 1 крб. 10 к.

Видавництво
художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Київська
книжкова фабрика «Жовтень».
254655, МСП, Київ-53, вул. Артема, 25.

Чумак В. Г.

Ч-90 Червоний заспів: Поезії. Оповідання і нариси. Ст. та рец. Засідання дитячого гуртка «Музо, геть», п'єса-шарж. Автобіогр. матеріали. Спогади про поета / Упоряд., авт. передм. та приміт. І. О. Ільєнко.— К.: Дніпро, 1991.— 364 с.
ISBN 5-308-00870-1

У цій книжці зібрано творчий доробок українського поета (1901—1919), одного із найяскравіших ліриків революційної доби, який загинув від денікінської кулі у неповні дев'ятнадцять років.

Ч 4702640202—005
М205(04)—91 5.91

ББК 84Ук7

1 кр6.10 к.